tarih ve toplum

AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ | İLETİŞİM YAYINLARI/ SAYI 20/AĞUSTOS 1985/400 LİRA (KDV DAHİL)

MARX, DARWIN VE TÜRKİYE

AMANSIZ MUHALİF: ABDÜLKÂDİR KEMALÎ

KNİDOS

SULTANLARA 17. YÜZYIL ÖĞÜTLERİ

BATI MÜZELERİNDE OSMANLI ESERLERİ

İletişim Yayınları'nın büyük hizmeti

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi'ni tamamlayan benzersiz eser.
Senedi-i İttifak'tan Kanun-ı Esasi'ye,
Tanzimat'tan Meşrutiyet'e,
Mütareke'den Milli Mücadele'ye
Osmanlıcılık, Türkçülük, Batıcılık,
Osmanlı Borçları, Bağdat Demiryolu

Bütün Ayrıntılarıyla
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi'nde
6. fasikül çıktı
Bayinizden isteyiniz

Ayrıca her okura ücretsiz

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e TARİH SÖZLÜĞÜ

tarih ve toplum

İletişim Yayınları/Perka A.Ş. adına
Sahibi Zeki TÜRKKAN
Genel Yönetmen Murat BELGE
Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN
Grafik Düzenleme
Aylâ İŞLER
Görsel Malzeme Danışmanı
Marianna YERASİMOS
Reklâm ve Halkla İlişkiler
Aslı YADA-Çiğdem ÖZKAYA
Düzelti
Lütfi KUZU-Abdullah ONAY
Nuran GÖRGÜNAY
Pikaj
Hamiyet GÜRSOY
Montaj
H.Miray YÜZGEÇ

İLAN KOŞULLARI: Arka kapak renkli: 350.000 TL., kapak içleri renkli: 250.000 TL., iç sayfa renkli: 200.000 TL., iç sayfa siyah-beyaz: 100.000
YILLIK ABONE (12 sayı) 4000 Lira. Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 4000 lirayı PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2364 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.
İletişim Yayınları/Perka A.Ş,
Klodfarer Cad. İletişim Han.
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55
Konur Sk. No: 24/4 Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 500 Lira.
Yurtdışı Abone: Uçakla 35 Amerikan Doları.

İletişim Yayınları/Perka A.Ş. ofset tesislerinde hazırlanmıştır.
Siyah Beyaz Filmler
Mustafa ÖZSOY
Renk Ayrımı
ÜÇEL Ofset
Baskı
ALAŞ Matbaası
Genel Dağıtım
GAMEDA

5 Bir Ömür Boyunca (8)
Refik Halid Karay

9 William Gladstone, Karl Marx, Charles Darwin, Kliment Timiriazev ve 1876-78 "Doğu Sorunu" Üzerine Notlar
Ralph Colp. JR

14 2687 Veli Necdet ve Küçük Bir Malta Albümü
Enis Batur

16 Yaman Bir Muhalif: Abdülkadir Kemalî [Öğütçü]
Taha Toros

24 Osmanlı Basını'nda Yüzyıl Önce Bu Ay: Tarik'ten Seçmeler
Ayşe Şen

26 Namık Kemâl'in Diyojen'de İmzasız Çıkan Siyasal Gülmece Yazıları (4)
Aziz Nesin

29 Pişirmenin Evrimi (7) Sessiz Yüzyılların Yemek Âdetleri
Doç. Dr. Pars Esin

35 Osmanlı Döneminde Türk Sanat ve Kültürü Sergisi ve Yer Alan Eserler
Nazan Ölçer

40 Knidos
George E. Bean

45 Bir Çavuşun Yemen Anıları (2)
Ahmet Hazerfan

50 TBMM'de Misak-i Milli'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu (2)
Nejat Kaymaz

55 Yaşayan Türkologlar (8) Hans Joachim Kissling
Bedriye Atsız

62 **Kitabiyat**
Nasîhatü's-Salâtin
Orhan Şaik Gökyay/62
Bir Fransız Doktorunun Gözünden 1881'de Türk Basınının Hali
Ragıp Duran/68

72 **Arka kapak:**
Sistine Şapeli

Jan-Baptiste Van Mour ekolünden, bilinmeyen bir ressama ait tablo: Türk Kıyafetli Kadın (200 x 100 cm., özel koleksiyon)

ALMAN MARCO POLO'SU

Derginizin 17'nci sayısında, Sayın Dr. Turgut Akpınar Hans (ya da Johannes) Schiltberger'in Seyahatnamesi'nin önemini ve özelliklerini tanıtan değerli bir yazı yayımlandı. Ben burada, eserin çeşitli baskıları üzerine birkaç söz söylemek istiyorum.

Sayın Akpınar'ın belirttiği gibi, bu Seyahatname'nin dört yazması bilinmektedir: Nürnberg, Heidelberg, Donaueschingen ve (eksik olan) St. Gallen yazmaları. Bunlar yazılış, bölümlerin sıralanışı ve içerik bakımından iki gruba ayrılmaktadır:

1) Nürnberg yazması. Bunu, Dr. Valentin Langmantel hazırladığı kritik edisyona esas almıştır (*Hans Schiltbergers Reisbuch*, Tübingen 1885).

2) Neidelberg/Donaueschingen yazmaları. Prof. Karl Friedrich Neumann'ın kritik edisyonu bunlara dayanmaktadır (*Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa, Asia und Africa von 1394 bis 1427*, München 1859, yeni baskı: Amsterdam 1976). Ulrich Schlemmer de, Schiltberger'in dilini bugünkü Almancaya çevirerek yayımladığı baskı için, K.F. Neumann'ın kitabından faydalanmıştır (*Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren, 1394-1427*, Stuttgart 1983).

Dr. Langmantel, hazırladığı baskıda bütün yazmalarda görülen ayrılıkları *Lesarten* başlığı altında toplayıp, ayrıca metinde geçen kişi ve yer adlarının açıklamalı bir listesini de kitabına eklemiştir. Schlemmer ise, kişi ve yer adlarının bir listesini düzenlemediği gibi, bunların aslının saptanmasına da önem vermemiştir. Gerçekten, Schiltberger'in kişi ve yer adlarını yazış tarzı, bazen kolay çözülecek türden değildir. Fakat Schlemmer, Langmantel baskısına ve Türkçeyi bilen birisine başvursaydı, karşılaştığı güçlüklerden kurtulabilirdi.

Birkaç örnek vermekle yetineceğim. [Langmantel'in kitabının (L) 1885'te, Schlemmer'inkininse (S) 1983'te çıktığını unutmayalım.]

L s.53 "Donguslu": "Denizli"
S s.118 "Donguslu": "Tonguslik"
L s.54 "Wegbazary": "Begbazar" (Schiltberger W ve B harflerini karıştırıyor!)
S s.119 "Wegureisarı": açıklama yok
L s.54 "Laranda": "Larende"
S s.119 "Karanda": açıklama yok
L s.54 "Czegnick": "Dschanik" (Almanca'da "dsch", C harfine karşılıktır: Canik
S s.119 "Zegnitsch": açıklama yok
L s.54 "Caraman": "Karaman"
S s.119 "Karaman": "Karaman, Ermeni olan Sofr'un oğlunun adı. Bu ad sonradan o memleketin ismi olmuştur." (bak. not 18)

L s.56 "Ersinggan": "Ersingan"
S s.123 "Ersingen": "Ersingan, Arzendschan yahut Erzerum." (bak. not 32)
L s.58 "Thabres": "Tabriz"
S s.125 "Thaurbes": olasılıkla "Tehe-ran"

İki basım arasındaki metin değişikliklerinden de üç örnek vereyim:

L s.55: "Effes şehri, burada Sen Jan'ın mezarı bulunmaktadır... memleket iyidir ve Hıristiyan olmayanların dilinde ona Eydin derler, fakat burada (Hıristiyanlar arasında) adı Asia'dır."

Açıklamalar: "Effes": "Ephesus"
"Eydin": "Aydın"
"Asia": "Bu adı taşıyan Roma eyaleti, metinde Aydın ile eşanlamda."

S s.118: "Asia şehri, orada Sen Jan'ın mezarı bulunmaktadır... memleket iyidir ve Hıristiyan olmayanların dilinde ona Edein derler, fakat burada (Hıristiyanlar arasında) adı Hoches'tir.

Açıklamalar: "Asia": "Ephesus, Türkçe Aisulugh ki Schiltberger'in Asia yazışı büyük bir olasılıkla bundan gelmektedir."

"Edein": "Aidin"
"Hoches": açıklama yok.

L s.54: "Engury denilen bir şehir vardır, memleketi iyidir ve ona da Angury derler, şehirde birçok Ermeni Hıristiyan yaşamaktadır."

Açıklama: "Engury, Angury": "Angora"

S s.118: "Siguri memleketinde bulunan Anguri'de Aramaeisch (Süryanî) Hıristiyanlar yaşamaktadır."

Açıklama: "Anguri yahut Ancyra (Ankara) Sultan Ogi vilâyetindedir. Siguri adı herhalde bundan (Sultan Ogi'den) gelmektedir. [Aramaeisch (Aramî) bu asırda bir halkın değil, bir dilin (Aramca) adıdır. Schlemmer Armenisch (Ermeni) ile karıştırmış olacak!]

L s.38: "Stzulet memleketine geldi, burası dağlık bir memlekettir ve birçok Hıristiyan vardır... papazları... Latince[1] bilmeyip (ilahîleri) Tatar dilinde söylerler ve Tatarca okurlar. Bu, papaz olmayanların dine daha kuvvetli bağlanmaları için böyle düzenlenmiştir."

Açıklama: "Stzulet, Zulet": "Dschulat (Culat), şimdi harab olan Yekaterinograd yakınındaki Terek ırmağında."

S s.107: "Birçok Hıristiyan'ın yaşadığı Setzalet memleketinden geçildi. Papazların... vaazlarını Latince veriyorlar, fakat (ilâhîleri) Tatar dilinde söylüyorlar ve Tatarca okuyorlar. Bunu, papaz olmayanların itikatlarının kuvvetlendirmek için yapıyorlar."

"Setzalet": açıklama yok.

Sayın Akpınar'ın kitabı tanıtırken verdiği bilgilere bir örnek daha eklemek istiyorum: "Rum ve Ermeniler birbirlerine neden düşmandır?" başlığını taşıyan 66'ncı bölümde, Ermenileri yücelten ve Rumları küçülten efsane türünden bir öykü okuyabiliyoruz. Bu öykünün tarih bakımından bir değeri olmamakla beraber, Ermeni ve Rumlar arasında ötedenberi süregelmiş çekemezliği[2] vurgulayan ilk belgelerden biri olması açısından önemlidir.

Sayın Dr. Akpınar'ın Türkçe çevirisinin bir an önce çıkması dileğiyle sözlerime son vermek istiyorum.

Robert ANHEGGER, İstanbul

[1] Katolik Kilisesi'nin din dili Latincedir.
[2] Bu konu üzerine, Viyana'da basılmakta olan Prof. Dr. A.Tietze'ye Armağan kitabında benim bir yazım yayımlanacaktır.

KAHVENİN GİZEMİ

Değerli mecmuanızın son sayılarında, "Kahve" başlıklı yazıları okudum. Kahve ile ilgili çok değişik ve ilgi çekici bilgiler edinmemize sebep oldu. Bu konuda bilinenler sergilenirken, ben de sevgili hemşehrim büyük mutasavvıf İsmail Emre'nin tasavvufî binlerce şiiri arasında mevcut, "irticalen" söylenmiş "Doğuş" adını verdiği şiirlerden birinin burada zikrinde faide gördüm. Mutasavvıf ümmî bir Hak âşıkının kahveyi görüşü, izahı ve mânâsını anlatması yönünden aşağıdaki bilgiyi takdim eyledim. Hemşehrimiz 1900 yılında doğdu. 1970'de darül bekâya intikal etti. Tasavvufu, Tarsuslu büyük mutasavvıf Develioğlu Hafız Halil Efendiden öğrendi (1856-1933) Hafız Halil Efendinin hocası da, Seydi Şehirli Hacı Abdullah Efendidir (1806-1903). Mesleği oksijen kaynakçılığı idi.

OKUYUCU MEKTUPLARI

Şiirlerinin tamamı ilâhî aşkı terennüm eder. Bir vesile ile şiire başlar ve hemen ilâhî aşkı ve hakikatı anlatmaya yönelirdi. Bu kahve konusu da öyle. Yedi şiirinde "Kahve" kelimesi ile başlamıştır. Bunlardan en uzununu takdim edeceğim:

Kahveyi içmeye ettik hevesi,
Kaynarsa ne güzel çıkıyor sesi,
Görünürse âşık eder herkesi,
Kahvenin esrarı: Hacerül'esved.

Ruha gıda verir, eğer içersek
Çarkını durdur, görürse Felek;
Niçin kabul olmaz böyle bir dilek,
Kahvenin esrarı: Hacerül'esved

Kahvenin pîridir Baba Şazili
İçenler dirilir, olsa da ölü,
Bülbül gibi öter, dirilir dili,
Kahvenin esrarı: Hacerül'esved.

İçirsek dirilir, biz, bir mevtaya,
Ehli küfür olsa, olur evliya
Başı uzar, değer Arş'âlâ'ya,
Kahvenin esrarı: Hacerül'esved.

Ne kadar kahveyi, bitmez översen,
Bütün dünya tadı onda olmuş cem,
Görse, secde eder Hazreti Âdem,
Kahvenin esrarı: Hacerül'esved.

Aydan daha parlak; görünür siyah
Orada gizlidir Hazreti Allah,
(Emre) görmez ise candan eder ah,
Kahvenin esrarı: Hacerül'esved.

(14.4.1949)

Hemşehrimiz İsmail Emre, burada kavrulmuş kahveyi kâmil bir mutasavvıfın kara gözüne benzetiyor. Ondan içilen mânâ kahvesi, insana hakikatı öğreteceğini, Kâbe'nin, Hacerül'esved'in rumuzlu mânâsının ne olduğunu, kahveyi misal olarak anlatmak istemiştir. Esas anlamını, hayatta olsaydı ve kendinden sorsaydık, ne güzel anlatır, ikna olurdu. Himmeti varola...

Said DOĞAN, Adana

İNGİLİZ KRALI

Geçen sayımızda çıkan Amiral Çoker'in yazısında, İngiltere Kralı VIII. Edward'ın 1936'da yurdumuza yaptığı gayr-ı resmî ziyaret sırasında Duke of Lancaster (Lenkstır) takma adını kullandığı belirtilmemiş.

Edward, veliahtken mutad üzere Prince of Wales (Veyls) idi; krallıktan ayrılınca da Duke of Windsor (Vinzır) oldu; ama arada mütenekkiren gezmek istediği zaman, sahipsiz Lancaster Düklüğü sıfatını takınıyordu.

Sıdıka KAÇAN, İstanbul

REŞADİYE

Nisan 1985 tarihli sayımızda çıkan, "İki Türk Dretnotu"[1] hakkındaki bilgilere ek olarak, ailemden kalan evrakın içinde bulduğum, Reşadiye zırhlısının Barrow limanındaki Vickers Şirketi'ne ait tersanede denize indirilişini gösteren şu kartpostalı sunmak istedim.

Fevzi Muhtar KATIRCIOĞLU, İstanbul

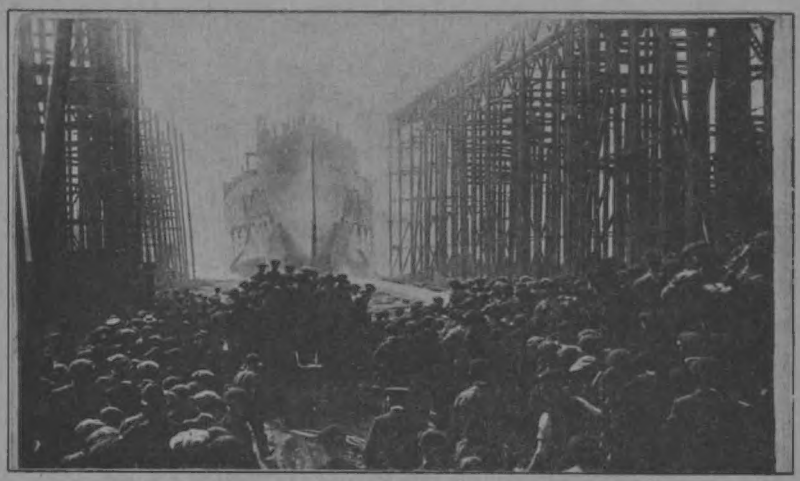

Resmin arkasındaki yazının yeni harflere çevrilişi de şöyle:
Heybeli Ada'da sâkin
Mekteb-i Bahriyye-yi Şahane Nezaretine Şerefbahş
Miralay Sermet Beyefendiye takdim-i nâciz

4 Eylül 1913

Beyefendi;

Barrow'da inşa olunan sefinemizin resm-i tenzili dün icra edildi. Bendeniz de meduv bulunuyordum. Sefir ve ailesi ve erkân-ı sefaret ile Hakkı Paşa ve bütün Osmanlı zabitan ve memurîni resm-i tenzilde hazır idiler.

Sefir Paşa Hazretlerinin kerimesi Naile Hanım geminin bodoslamasındaki tertibata merbut şampanya şişesini kırarak tenzili icra etti.

Tarafeynce ziyafet salonunda parlak nutuklar teati edildi. Hakkı Paşa İngilizce olarak irticalen güzel bir nutuk söyledi. Takdim-i ihtiram efendim.

Mülâzım-ı evvel
H. Ömer

Okuyuculara Mektup

Bu sayımızın en önemli üç yazısından biri çeviri, ikisi telif. Çevirttiğimiz, Marx, Darwin ve Türkiye'yle ilgili incelemenin orijinalinin fotokopisini, bize İzmirli bir hekim okuyucumuz gönderdi. Yoksa, böyle bir Tıp meslek dergisinde çıkmış bir yazının varlığından haberdar olamazdık. Kendisine çok teşekkür ediyoruz. Makalede de belirtildiği gibi, Darwin'in Türk (Osmanlı) aleyhtarlığı, liberalliğinden ileri geliyor; Marx'ın Türkiye dostluğu ise, (Çarlık) Rusya düşmanlığından. Taner Timur'un Haziran sayımızdaki incelemesini okuyanlar, Marx'ın Türk yandaşlığı konusunda, İngiliz tutucularıyla aynı fikirde olduğunu hatırlayacaklardır. Öteki önemli yazımız, Orhan Şaik Gökyay üstadın, Kitabiyyat bölümümüzdeki, Mustafa Âli'nin bizde henüz yeni kuşakların yararlanmasına açılmamış olan *Nasihat'üs Selâtin*'i hakkında ayrıntılı bir tanıtma. Üçüncü önemli katkı ise, Yakın Tarihimizden Portreler'de sunduğumuz, değerli araştırıcı Taha Toros'un Abdülkadir Kemali üstüne denemesi.

Sanat tarihçisi Nazan Ölçer'in, geçtiğimiz aylarda Almanya'da açılan bir Osmanlı eserleri sergisi dolayısıyla kaleme aldığı, kapak konumuzu da belirleyen, bol örnekli yazının çok ilgi çekeceğine eminiz. Enis Batur'un bu kere yaptığı, kısa metinli, çok resimli katkı, 65 yıl öncesinin tarihine ışık tutuyor. Malta sürgünleri konusunda daha çok bilgi edinmek isteyen başka,fotoğraflar görmek isteyen okuyucularımız, Ahmet Emin Yalman'ın anılarının ikinci cildine başvurabilirler (*Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1918-1922*; İstanbul: Rey Yay., 1970). Nejat Kaymaz ise, yine o dönemin, şimdiye kadar çözülememiş çapraşık bir sorununu aydınlatmaya devam etmekte: Ankara TBMM'nde Misâk-ı Millî.

Bu ay, Yaşayan Türkologlar'daki konuğumuz, Alman bilgini Kissling. Aziz Nesin dostumuzun sunduğu *Diyojen*'deki imzasız Namık Kemal yazılarından, tiyatro çevresinde odaklaşan son üçünü tefrika etmeye başlıyoruz. Diğer süreli köşe ve sayfalarımızdan, Refik Halid Karay'ın anıları başta olmak üzere, Yüz Yıl Önce Osmanlı Basınında Bu Ay bu sayımızda da var.

"Mündericat"ımızın kalabalıklığından ötürü, Pişirmenin Evrimi dizimize birkaç sayı ara vermiştik. Bu kere, Ortaçağın mutfak tarihiyle aynı konuyu kaldığı yerden ele alıyoruz. Pars Esin arkadaşımızdan, meraklısı olduğu bu "yemek" işinin daha sonraki evrelerini de yazmasını beklemekteyiz. Amacımız, belki başka meraklıların da yardımıyla, sonunda, dünyanın en önemli pişirme sentezlerinden biri olan Türk mutfağının çokyönlü niteliğini ortaya koymak. (Gastronomları kışkırtmak için, kendi önvarsayımımızı şimdiden söyleyelim: bizimki, en az dört geleneğin bir bileşimi gibi görünüyor - yoğurt, hamur işleri ve pastırma türünden, Asya kökenli göçebe mutfağı ögeleri; Akdeniz'in zeytinyağlı yemek kültürü; kebaplar ve baklavalar gibi Arap katkıları; hayvanî yağlar kullanan Orta ve Doğu Anadolu yerli görenekleri. Annem tarafı Rumelililer alınmasın, ama onların öylesine güzel yaptıkları yemekler, orijinal değil, bu geleneklerin uzantılarından ibaret galiba!)

Geçen ay başladığımız, İlyas Çavuşun Anıları bu ay -yine Yemen'le ilgili olarak- devam ediyor; gelecek ay, Balkan ve Cihan Harpleri Hatıralarıyla tamamlanacak. Yine geçen ay, bundan böyle arkeoloji konularına da ağırlık vereceğimizi açıklamıştık. Bu sayımızda, eski Ege kıyı kentlerinin incisi Knidos'la ilgili bir çeviri sunuyoruz (Reşadiye/Datça yarımadasının ucundaki Tekir).

Kitabiyyat bölümümüzde, Orhan Şaik'in değindiğim katkısından başka, yüz yıl önceki Türk basını üzerine o zamanki Fransız gözüyle yapılmış bir değerlendirme de aktarılmakta.

Son sayfamızdaki, arka kapakta yer alan Sistine Şapeli tavan resminin ayrıntılarına ilişkin açıklamayla ilgili olarak, şu notu da eklemek istiyorum. Orada da itiraf ettiğim gibi, Michelangelo'nun resmettiği kişilerden ve olaylardan birçoğunu bilemedim, temel başvuru kitaplarında da bulamadım; bunların -hiç değilse benim için- bir *terra incognito* (meçhul ülke) olan apokriphal kaynaklardan esinlendiğini saptadım. Bu konuda kendisine danıştığım, düşünce tarihçisi Şerif Mardin, Rönesans'ta klâsiklerin ve dinsel metinlerin yanı sıra, böyle konuları işleyen gnostik yazın'a karşı da, gerçekten bir ilgi dalgasının kabardığına dikkatimi çekti.

Arkeolog Nevzat Zafer'in geçen sayıda çıkan Likya Kaya Mezarları yazısına koyduğumuz haritayı, Sayın Oktay Akşit'in *Likya Tarihi* kitabından (İstanbul Edebiyat Fak. Yay., 1967) aldığımız halde, kaynak belirtmeyi unutmuşuz. Bunu açıklarken, her iki yazardan özür diliyoruz.

Bu ayın son haftasında Kurban Bayramı olacak. Bunu, Zafer Bayramıyla da birleştiği için sadece uzun bir tatil fırsatı diye düşünmeyenlerin bayramlarını kutlar; bütün okuyucularımıza, yeni *Tarih ve Toplum* sayılarında buluşmak üzere sevgi ve saygılar sunarım.

Mete Tunçay

Bir Ömür Boyunca-VIII

REFİK HALİD KARAY

Anadolu sürgünlüklerimde diyar diyar gezer, kasaba kasaba yerleşip yine yollara revan olurken tabiatiyle vali, mutasarrıf, kaymakam ve nahiye müdürü unvanlarını taşıyan bir hayli insanla da tanışmıştım. Sinop'da ilk önce yaşlı başlı, pek mütevazi, eski terbiye ile efendi yetişmiş bir zat karşımıza çıktı; gurbetzedelere akran ve emsal muamelesi gösterdi.

Ne çare ki, dört yüzü aşkın bir politikacı kalabalığının yığıldığı bu yer öyle yumuşak elli, çelebi ruhlu, ununu elemiş, eleğini duvara asmaya hazır hale gelmiş bir idare âmirine bırakılamazdı. Haftasına tekaütlük emrini aldı ve memleketi pek beğendiği için Sinop'da kaldı, aramıza karıştı. İyi bir avcı idi ve yaşlılığına rağmen hâlâ avlanıyor, dere tepe yarımadayı dönüp dolaşmakta devam ediyordu.

Yerine kimi, hangi azılı İttihatçıyı yollayacaklardı? Ortaya bir isim attılar: Müştak bey... Acaba Muharrir İsmail Müştak [Mayakon] mı? Âyân Meclisi Başkâtibi için bu tâyin bir nevi mevkiinden düşme olurdu, ama belki de arkasından valiliğe yükselmesini temin edeceği için istikbale hazırlıktı. Nihayet anladık ki, yeni mutasarrıf bir başka Müştak bey imiş. Sürgünleri korku aldı. Kim bilir ne sert, ne koyu fırkacı, astığı astık, kestiği kestik bir adamdı, muhalifleri kasıp kavuracak, şu güzelim Sinop'u başlarına zindan edecekti!

Şunu söyleyeyim ki, Birinci Dünya Harbi'nden önce Sinop, üç tane küçük oteli, deniz üstüne meyhaneleri, sokaklarında mandolin sesleri işitilen ve genç kız silüetleri dolaşan Rum mahallesi ile İç Anadolu'nun değme vilâyet merkezinde rastlanması imkânsız şen, şirin bir kasaba idi. Boğaziçi'nin -hattâ Rumeli kıyısındaki- bir köyünü andırıyordu; tabiat güzelliği de yine Boğaziçini aratmıyordu. Memnunduk; ancak yeni mutasarrıf bir takım tahditler ve tedbirlerle bu pişmiş aşa soğuk su katabilir, hükümete yaranmak gayretiyle hayatı bize zehir edebilirdi.

Öyle ya, "sürgünleri, İdadî mektebine tıkın, yine!" diye bir emir verdi mi hapishane hayatı tekrar başlardı. Belki çok uzun sürmez, karar değişirdi ama denize girerek meyhanede yahut saz âlemleriyle evde demlenerek geçirdiğimiz güzel yaz mevsimi uçup giderdi.

Müştak bey makamına oturdu; menfilerden çoğu hoş geldine gitti. Umulmadık şey: Korktuğumuza uğramadık. Bilakis nezaketli muamelesinden cesaret bulan kodaman sürgünler başladılar evinde de ziyarete! O kadar ki akşam yemeğinden sonra mutasarrıfın konağı menfi misafirlerle dolup dolup boşanıyor. Bir hoş geçiniş ki, sürgünler tarihinde galiba ne misali görülmüş, ne menendi işitilmiş!

Derken Birinci Cihan Harbi patladı; pahalılık başladı; daha kötüsü Rus torpidoları ikide bir limana girip deniz vasıtası namına bulduğunu batırdı. Menfilerden çoğunu affedip İstanbul'a gençleri askere aldılar. Kasabada en ziyade mimlenmişler, o miyanda ben kaldım. Kalanları da sahil şehrinde barındırmağı mahzurlu gördüklerinden Çorum'a yolladılar. Lakin Müştak bey daha evvel başka bir livaya nakledilmişti.

Vaktaki yıllar geçti, Bilecik'e yerleştim ve hâtıratımda bahsi geçen Hakkı Behiç bey Suriye'ye gitti. Yerine kim gelse beğenirsiniz? Yine o Müştak bey!

Sinop'da sürgünlere müsamahalı muamele göstermesine rağmen İttihat ve Terakki Fırkası'nın ve Partisi'nin -öyle bir yere tayin edilmesinden de anlaşılacağı üzere- sağlam, güvenilir bir mensubu olan Müştak beyi bu defa hükûmete isyan halinde bulduk. Fena idareden, suistimal ve ihtikârdan, baştakilerin cahilce ceberrutluğundan uluorta dert yanıyor, işlere bakmıyor, bezgin görünüyordu.

Anlaşılan oradaki fırkacılar merkeze vaziyeti bildirmişler ki, çok geçmeden ve birdenbire, âdeta paldır-küldür mutasarrıf değişiverdi. Hatırladığıma göre azledilmişti! Kendisiyle bir daha artık karşılaşmadım; ismine de gazetelerde rastlamadım. Millî harekete iştirak ettiğine, mebus olduğuna yahut politikaya karışıp mükâfat yahut mücazat gördüğüne dair de malûmat edinemedim. Belki hepsi olmuştur da benim gözümden kaçmıştır. Ömrü inşallah vefa ettiyse köşede bucakta kalacak adama benzemiyordu. Bir şeyler olması lazımdı ve buna lâyıktı.

BİR ÖMÜR BOYUNCA

Yerine münasebetsiz birini gönderdiler; küçük kıratta bir mahlûk... İstanbul'a gidip dönmekliğim için on gün izin verildiği zaman beni götürecek olan komiserin eline tutuşturduğu tahriratta polis umum müdürüne, sırf hükûmete yaranmak maksadiyle şunları yazmıştı: "Tahtelhıfz i'zam edilen merkum, (Kirpinin Dedikleri) unvanı altında cemiyeti mukaddese ve ricali âliyei hâzıra aleyhinde vaktiyle bir kitap neşretmek cür'et ve küstahlığını göstermiş bir şahıs olmagîn ona göre muamele ifası zımnında nazarı dikkati celbe müsareat kılındı."

Halbuki Müştak bey Sinop'da bulunduğu sırada kendi halimde, etiliye sütlüye, karışmadan yaşadığımdan bahisle Cemal Paşa'dan affımı istemişti!

İşte iki zihniyet ve iki ruh...

Fakat daha acaibi şudur: Müştak beyi -demin söylediğim gibi- bir daha göremedim. Aleyhimde curnal yazan mutasarrıf ise *(Yeni Mecmua)*'ya kapılandığımı işitince bunu siyasî bir nüfus ve intisap sanarak İstanbul'a izinle gelişinde komiserin mahut tahriratı bana gösterdiğini tahmin edemediğinden belki bir faydam dokunur hulyasına kapılmış, ziyaretime koşmuştu! Sakın bu adam yükselmiş olmasın.[1]

Bu da "Arasözlerden" bir tanesi: Gerçekten ne idi o bir zamanlar, tek parti zamanları, hele tek parti bakanları? Korkmazlardı basından. Koltuğuna kurulur, bir bakardı şöyle gazetelere, kızarırdı yüzü öfkeden:

— Ne halt etmişler, derdi birden, "buğday fiyatları düşüyor" diye yazmış köftehorlar! Çizmeden yukarı çıkmışlar, devletin itibarını kırmışlar, millî şerefe kıymışlar!

Hemen bir direktif gelirdi, "buğday fiyatlarından sakın bahsetmeyin" denirdi, buğday lâfı alargaya çekilirdi. Şayet bakan fazla kızdı, vak'a eğlence ile geçen bir gecenin insanı tersleştiren sabahına rastladı, cinleri başına üştü ise telefona sarılırdı, başbakana bir şeyler söyler, karar derhal çıkardı; gazete hapı yutardı!

Bunu kimseler yapmamıştı? İsmet Paşa kabinesi, Paşa'nın seçtiği başbakanları, arkasından gelenler, Saydam'ından Saraç'ına, Saka'sından Serçe'sine kadar hepsi. Ah, ne hoştu böyle başbakanlığa, bakanlığa erişmek! Haydarpaşa garında hususi treninden indi mi, Kıbrıs mitingi varmışçasına bir kalabalık karşılardı; etrafına göz atar, valinin elini sıkar, genel müdüre gülümser, başmüfettişe surat asar, kimini sevindirir, kimini ürkütürdü. Bekleyen motoru şanına uygun bulmaz, kaşlarını çatardı; korku bilmez, korkuturdu.

Gazeteciler fazla sordular mı suratını asar, hepsini "kışt!" dercesine başından savardı.

Ah, ne hoştu bir zamanlar bu yurtta bakan olmak! Tek adam çıkıp da "nedir yapılan?" diyemezdi, mimlenirdi. Bildikleri her ne ise, ne herze ise, "kabul, kabul!", "bravo!", "bin yaşa!" diye alkışlamaktan başka bir söz işitmezdi. Bakan bağırır, biz susardık; bakan gelir karşılardık; bakan gider uğurlardık. "Bakanın şoförü bize baktı" der, şımarırdık; bakan aksırdı mı hep bir ağızdan:

— Çok yaşa!

diye tempo tutar, aksırırdık. Ah ne hoştu bir zamanlar ba-

[1] Buraya kadarı, daha önce bir gazetede yayımlanmış; Refik Halid'in elyazmaları arasında, çıktığı yer ve tarih belli olmayan bir kupür halinde bulunuyor.

Solda, 1924'te kucağında büyük oğluyla. Sağda, 1922'de Büyükada'da ilk eşiyle.

kanlıkta yer almak! Mecliste ittifakla oy almak! Lüzumsuzdu sağı, solu kollamak! Demokrasi, sosyal adalet, kalkınma veya reform kelimeleri yoktu siyasî lehçemizde, rahattık. Tek parti ile Cumhuriyet bayramları kutlar, kurulur, kurumlanırdık; rahat eder, böyle gider sanırdık.

Ah! Ne hoştu bir zamanlar tek partide cumhurbaşkanlığı, başbakanlık, bakanlık! Bir tarafta "Mevlût" oku, öte yanda Lenin'i. Bir yanda Hitler kesil, öbür yanda sulh perisi! Lâhavlenin boncuğu! Evet, ne hoştu o zamanlar:

Tek partide saylavlık!
Tek partide âmirlik!
Tek partide memurluk!
Tek partiye mensupluk!

Başbakanın vakti çoktu, rahatı da... satranç oynar, şiir düzer:

Pıtır!
Seni yerim kıtır kıtır

diye yeni şairlere örnek çizer; siyasette değilse de, dilde, edebiyatta geleceği, Allah için sezer; böylece harpler geçer, sulhlar gelir, dünya değişir, biz bağlandığımız yerde otlar, gelişeceğimize gerilerdik.

Geri geri ilerlerdik. İşte bugün duyduğumuz o günlerin acısı, çektiğimiz o günlerde yediğimiz hurmaların sancısıdır.

* * *

İstanbul'dan tanıdığım bir Müşfik Selâmi vardı, ara sıra evde, meclislerimize de katıldığı olurdu. Ressam Mihri hanımla da -o zamanlar- evli idi. Hariciyede memurdu galiba. Gurbette memleketimi ve dostlarımı düşündüğüm zaman aklıma gelenlerden olmamakla beraber, aşina bir çehre sayılırdı.

Daha ilk senelerde idi, bir yaz gecesi Haleb'in çalgılı bahçelerinden birinde yeni edindiğim dostlarla yiyip içip sohbet ederken garson bana bir kart getirdi. Fransız istihbaratına mensup olduğu bilinmekle beraber herkesin pek sevdiği, pek sevgili Doktor Faracallah'ın ismini taşıyan bu kartta benim lûtfedip masasına kadar gelirsem eski bir dostla tanıştıracağı yazılıydı. Garsona nerede oturduklarını sordum; uzakta loş bir yeri gösterdi.

Kimdi bu eski dost acaba? Ve neden ben oraya çağırılıyordum da doktor yanındaki adamla beraber bizim masaya gelmiyordu? Gurbette de -bilhassa gurbette- teşrifat kaidelerine fazla ehemmiyet verdiğim için davet hoşuma gitmemekle beraber işin içinde bir gizlilik sezdiğimden ve doktorun tedbir-i kat'i lüzum görmedikçe beni çağırmayacağını bildiğimden o tarafa doğru yürüdüm. Yürürken de, daha uzaktan "eski dost"un kim olduğunu seçmeye çalıştımsa da çıkaramadım.

Doktor -ismine aldanmayınız, Müslüman değildir -Farac Arapçada "zafer" manasına gelir- nargile meraklısıydı, marpuç elinde ayağa kalktı, öbürü de. Gösterilen yere oturdum. "Eski dost" tanıdık bir çehre idi, amma hemen boynuna sarılacak kadar zihnimde yer etmiş olanlardan değil...

— Demek beni tanımadın, ha? Ben Müşfik Selâmi...

— Ya! Sen misin? Değişmişsin biraz... ne arıyorsun buralarda?

— Hariciye memuru olarak geldim, bir hudut mes'elesinin tahkikatına.

— Hoş geldin, safa geldin! Doktoru eskiden mi tanırsın?

— Hayır, burada tanıştık. Eksik olmasın, bana görülecek yerleri gezdirdi.

— En mükemmelini bulmuşsun, talihin varmış.

Pek belli idi ki, Faracallah'ı onun karşısına çıkaran, dostluk kurduran gizli Fransız servisi idi. "Eski dost" bana dedi ki:

— Buradan çıkınca otele gidelim, "Baron" oteline. Balkona öteberi hazırladım şampanya, falan... oturur, hem yer içer, hem konuşuruz.

— Demek öyle "supe"lere alıştın? Çarlık zamanı grandükleri gibi.

— Seni bu bahçede muhakkak bulacağımızı, her gece geldiğini doktor söylemişti. Onun üzerine hazırlıklı bulunmak istedim. Görüyorum ki pek eğlenceli bir hayat sürüyorsun,

1949 yılı sonlarında bir basın toplantısında.

seni adeta kapışıyorlarmış, çok memnun oldum, vallahi.

— Eee, fena geçmiyor şimdilik...

— Bütün bunları konuşacağız.

Okuyucularımı yormayayım. Maksat anlaşıldı, daha doğrusu tahminim gibi bu eski ahbab bana -tabiîdir ki aldığı emre uyarak- yarı kapalı şekilde epeyce zorluk çekerek cesaretsizce şunu anlatmak istedi: Hükûmete kafa tutacak zehir zemberek yazılar yazacağıma tarafsız kalmalı imişim; hiç kimsenin şüphe etmediği vatanseverliğimden beklenen bu imiş. Konsolos ile de tanışmalı, iki vatandaş arasında bir dostluk kurulmalı ve pek de uzak olmayan affı beklemeli. O şekilde hareket edenlere karşı hükûmet elbette müsamaha kâr davranacaktır, vesaire...

Otarihte -muhaliflik ateşim düşmemişti ve gurbeti henüz fazla yadırgamakta olduğumdan yüreğim serinlememişti- bu, biraz da acemice önüme sürülen umdurucu teklifler bende beklenilen tesiri yapmadı. Kızmamıştım. Amma işi soğuk karşılamıştım. "Supe"ye gittim, geç vakit. Ne buzda şampanya vardı, ne de buzlu meyve ve soğuk tavuk. Verilen emir yerine getirilmişti. Ayrıldık.

Son yıllarında evindeki çalışma masasında.

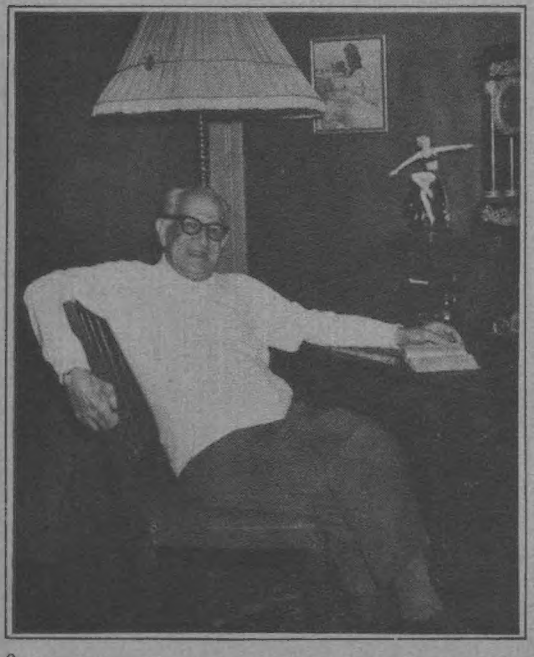

Birkaç gece sonra idi; yine Faracallah'dan şifahî bir haber: "Gelsin de bizi görsün!" denilen eğlence evine gittim; Haleb'inkiler pek meşhurdu; memurumuzun etrafını dört kadın almış. Kendisi de mest-i elest! İçki sofrası, vur patlasın, çal oynasın. Doktor bir köşede yine nargilesini höpürdetiyor; yüzüme:

— Şu hali görüyor musun?

mânâsına baktı. Önce utandım, sonra kızdım ve usulcacık kaçtım. "Eski dost" öylesine kendinden geçmiş idi ki, geldiğimin de, gittiğimin de pek farkında olmadı. Sonra? Ben Lübnan'a yollandım, öteki de yurda dönmüş olacaktı.

Bu vak'ayı ne sebeple yazdım? Şu; hani benim iki defa Fransız mandası altındaki memleketlerden hudut harici edilmekliğim için Ankara teşebbüse geçmiş, ikisinde de istediğini yaptıramamıştı ya... Yukarıda anlatmıştım. İşte serkomiserliğin himayesi, doktor Faracallah'ın o sırada haberim olmadan yolladığı rapora dayanırmış: "Birçok teklifte bulundular, yanaşmadı, kafa tuttu. Müfrit ve inatçı bir kalem" gibi bir şeyler yazmış, yani gözü önünde geçen vak'ayı, vazifesi icabı rapor etmiş. Eh, serkomiserlik de böyle bir adamı kolay kolay fedaya razı olur mu? Hikâyeyi, dönüşüme yakın bizzat Faracallah anlatmıştı. Olgun yaşında ölüverdi. Haleb, Arap vatanseverleri de dahil, adeta matemini tuttu. Bir ajan için görülmemiş mutlu âkıbet!

Netice: "Eski dost" bana bilvasıta, yine farkına varmadan bir iyilik etmişti; bari o yerde kalabilmiş, sonra da, orada kalmış olmaktan dolayı bilhassa Hatay davasında bir zamanlar hudut dışına atılmamı isteyen hükûmete hizmette bulunmuştum.

Öyle yapmakla, yıllarca önce beni hem memleketten kaçarken, hem de idaresi altındaki ara sıra koruyan, kayırmış olan Fransa'ya karşı küfranda mı bulundum. Hayır! Zira -işin içinde idim- o devlet ne olsa bir gün çekilmeye mecbur kalacağını pek iyi bildiği, isyanları bir türlü bastıramadığı Suriye yerine, Hatay'ın başında Atatürk bulunan birleşmiş ve mazi sahibi bir devlete iadesini tercih etmişti. İleriyi pek iyi görmüş, bu yeni politikası yüzünden şımarıklığı ile Türk topraklarını bol keseden ihsan ettiği Suriye'yi adaletle cezalandırmış da dostluğumuzu kazanmıştı.

Şunu da söyleyeceğim: Atatürk'ün ilk tasarladığı "Büyük Hatay" da -engel olanlar çıkmasaydı- belki hakikat olabilirdi. Zira Haleb'in şimali Türklere meskûndu ve Haleb coğrafî ve iktisadî vaziyeti icabı Türkiye'ye bağlıydı. Halkın çoğunluğu bu şehirde gizlice Türk bayraklarını hazırlamış, hudutlardan Türk ordusunun girişini bekliyordu; hepsinin şahidiyim.

Öyle olmakla beraber, sanırım olan, olacaktan daha hayırlı oldu.

Ben ne istekli, ne de zoraki diplomatım. Diplomatlık taslamak korkusuyla bu bahsi geçiyorum; çizmeden yukarıya çıkmayalım. Esasen hayatımda zorlu olan çok şey oldu, ama hiç de zoraki bir şey olmadım. Ne muhalifliğim zorakidir, ne muvafıklığım.

Sakın bu sözlerimi dostum Yakup Kadri'ye taş atmak sanmayınız, zira ben onun diplomatlığını zoraki bulmadım; yani o hususdaki yazıları beni bu inanca götürmedi, götürmeye yetmedi.

William Gladstone, Karl Marx, Charles Darwin, Kliment Timiriazev ve 1876-78 "Doğu Sorunu" Üzerine Notlar*

RALPH COLP, JR**

6 Eylül 1876'da William Gladstone "Bulgaristan Dehşetleri ve Doğu Sorunu" adlı altmış dört sayfalı bir kitapçık yayınladı. Gladstone 1868'den 1874'e kadar İngiltere başbakanlığı yapmıştı. Altmış yedi yaşında olmasına, politikadan ve Liberal Parti'nin liderliğinden ayrılmış bulunmasına rağmen, hâlâ İngiltere'nin en etkin ve önde gelen şahsiyetleri arasında yer alıyordu. "Bulgaristan Dehşetleri"nde, Türk-Osmanlı İmparatorluğunun hizmetindeki nizamî-olmayan birliklerin (Başıbozuklar'ın) 1876 yılının Nisan-Ağustos ayları arasında, çoğu Hıristiyan 15.000 Bulgar isyancıyı nasıl katlettikleri anlatılıyordu. Gladstone katliâmı, "İnsanoğlu'nun bütün tarihi boyunca değilse bile, en azından bu yüzyılda kaydedilen en alçakça ve en karanlık zulüm" olarak nitelendiriyordu. Daha sonra Türkiye'yi "bavullarını toplayıp" Bulgaristan'ın egemenliği altında tuttuğu topraklarından çekilmeye davet ediyor ve ızdırap içinde Bulgarlara yardım etmek üzere para toplayacak yerel İngiliz yardım komiteleri kurulmasını istiyordu.[1] Gladstone bu kitapçıkta kişiliğinin en önemli niteliklerinden bazılarını ortaya koymuştur: Zulüm ve baskıdan nefret, haksızlığa karşı öfke uyandırma yeteneği, Hıristiyanlığa ve Hıristiyanların haklarına kendini adama ve İngiltere'nin ahlâk kurallarına uygun ve ulusal haklar tanıyan bir dış politika izlenmesine bağlılık.

* *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences,* Cilt 38/2 (Nisan 1983), s. 178-85.

** Amerikalı tıp doktoru. New York'taki St. Luke Hastanesinde müdavim psikiyatrı. Aynı zamanda, Columbia Üniversitesinin de psikiyatrı.

"Bulgaristan Dehşetleri" bir ay içinde 200.000 nüsha sattı[2] ve birçok taraftar kazandı. Gladstone'un taraftarları gerek Liberal Parti'nin içinde, gerekse dışardan çalışarak toplantılar düzenleyecek bir grup (*conveners*) seçtiler. Bu grup 8 Aralık 1876 Cuma günü Londra'da, St. James Hall'da Doğu Sorunu konusunda büyük bir Ulusal Toplantı düzenledi. Bu konferansta "hiç şüphesiz, İngiltere'nin belli bir konudaki politikasına müdahalede bulunmak üzere bugüne kadar biraraya getirilmiş en parlak aydınlar grubu"[3] diye tanımlanan kişiler toplandı. Konuşmalar çeşitli görüşler ileri sürmekle beraber, genelde, Türkiye'yi reformlar yapmaya zorlamak için İngiltere'nin Rusya ile işbirliğine girmesi gerektiği üzerinde görüş birliğine vardılar.[4] Rusya Türkiye'nin baş düşmanı ve Hıristiyan, Slav Bulgarların baş destekçisi idi. Konferansın sonunda, başlıca konuşmacı olan Gladstone ise, İngiltere ve Rusya'nın, Türk tebaası Hıristiyanların özgürlüğüne sağladıkları desteği sembolize eden bir jestte bulunarak, İngiltere'deki Rus propagandacısı Bn. Olga Novikoff'a kolunu verdi.[5]

St. James Toplantısının, Muhafazakâr Benjamin Disraeli Hükûmetinin Türk-taraftarı, Rusaleyhtarı politikası üzerinde hiçbir etkisi olmadı. Bazı aydınlar Gladstone'u fazla ahlâkçı, fazla Rus taraftarı ve siyasal çıkarcı olmakla suçladılar.[6] Bütün 1876-77 sonbahar ve kışı boyunca Doğu Sorunu bir tartışma konusu olmaya devam etti. Birçok kişide uyandırdığı hırçınlık ve acı duygular nedeniyle de Dreyfus olayının doğurduğu tartışmalarla kıyaslandı.[7]

Doğu Sorunu konusunda birbirine tamamen karşıt görüşler savunan iki kişi, Karl Marx ve Charles Darwin'di.

11 Aralık 1876'da Marx, Friedrich Engels'e yazdığı bir mektupta, St. James Toplantısını ayrıntılı bir şekilde anlatıyor ve Gladstone'un Bn. Novikoff'la beraber Konferanstan nasıl "çalım satarak" kolkola çıktığını tarifle, "İngiltere ile Rusya arasında daha şimdiden bir ittifak kurulmasından" duyduğu endişeyi belirtiyordu.[8] Marx Çarlık Rusyası'na "Avrupa'daki bütün reaksiyoner hareketlerin büyük desteği" ve "Batı uygarlığı için ciddi bir tehlike" gözüyle bakmaktaydı.[9] *Das Kapital*'in 2. ve 3. ciltleri üzerindeki çalışmalarını Konferanstan sonra, bir kenara bıraktı ve Gladstone'un Rusya taraftarı politikasını eleştiren üç makale yazdı. Makaleler en çok okunan muhafazakâr İngiliz gazetesinde imzasız olarak yayınlandı.[10] Marx nazik, fakat güçlü ve inandırıcı bir şekilde, Gladstone'un yalanlamalarına rağmen, Bn. Novikoff'la gizli bir siyasal yazışma sürdürdüğünü ve Polonya'daki Rus baskısı karşısında sesini çıkartmazken Bulgaristan'daki Türk baskısını protesto etmesinin riyakârlık olduğunu savunuyordu. Gladstone'un Hıristiyan Bulgarların haklarını yüceltmesine karşı, Marx Türk köylüsünün ahlâkî değerlerini[11] ve "Muhammet'in çocuklarının bütün Hıristiyan sahtekârlara ve ikiyüzlü gaddarlık tacirlerine karşı aldıkları sağlam şerefli tutumu yüceltiyordu."[12]

Engels'e 11 Aralık'ta yazdığı mektubun sonunda Marx şöyle diyordu: "Maalesef Charles Darwin de, Lewes'in[13] ismini vermeyi reddettiği bu domuzca gösteriye kendi ismini verdi."[14] Marx, Darwin'in de St. James Konferansını toplayanlardan biri olduğunu görmüştü. Bu sıralarda, Marx Darwin'in evrim teorisi hakkında karışık düşünceler içindeydi. Teoriye burjuva düşüncesinin bir yansıması gözüyle bakıyor, ancak aynı zamanda hiç değilse bu noktaya kadar, onu insan düşüncesinde yeni bir çığır açan bilimsel bir gerçek olarak da görüyordu. 1873'de *Das Kapital*'in I. cildinin bir kopyasını Darwin'e göndermiş ve Darwin'den kitabın eline geçtiğine dair nazik bir mektup almıştı.[15] 11 Aralık mektubundaki ifadeleri, Darwin çapındaki bir düşünürün Gladstone'un çevirdiği dolapları ve İngiltere ile Rusya arasında ittifakı desteklemesinden duyduğu hayal kırıklığını belirtmektedir.

Darwin'in 1876-77'de Doğu Sorunu'na tepkileri hakkında mevcut bilgilerin çoğu, onun Hesap Defteri'nden gelmektedir. "Bulgaristan Dehşetleri"nin 6 Eylül'de yayınlanmasından sonra ortaya çıkan yardım komitelerinden biri olan "Bulgaristan'a Yardım"a 19 Eylül 1876'da 15 pound bağışta bulunmuş,[16] 30 Kasım'la 7 Aralık tarihleri arasında, St. James Konferansının toplanmasını açıkça desteklemiş,[17] 9 Aralık'ta ve Ağustos 1877'de "Bulgaristan'a Yardım"a sırasıyla 15 ve 10 pound daha bağışta bulunmuştur.[18] Bulgarların desteklenmesi, zulüm ve baskıya karşı olan derin nefretini ve Liberal Parti tarafından benimsenen davalara olan desteğini gösteriyordu (Liberal Parti, Darwin ve Wedgwood soyadlarını taşıyan babasının ve annesinin ailelerinin en azından üç kuşak boyunca sadakatle bağlı oldukları Whig'lerin doğrudan mirasçısıdır.[19]) Gladstone'un görüşlerini izlediği için (bu konuda ileride açıklamada bulunulacaktır), "Bulgaristan Dehşetleri"ni okumuş ve etkilenmiş olabilir.

St. James Konferansını toplayanlar arasında, Darwin'in bazı dostlarının yanısıra en büyük iki düşmanı, Thomas Carlyle ve Richard Owen da vardı. En eski, en güvenilir ve en ünlü iki dostu Thomas Huxley ve Joseph Hooker ise o tarihlerde İngiltere'de olmalarına rağmen toplayıcılar listesinde bulunmuyorlardı. Huxley Gladstone'un dinsel inançlarından hoşlanmıyor olabilirdi,[20] ayrıca hem Hooker, hem de Huxley, Gladstone'un 1870-73 Ayerton tartışması sırasında Hooker'ı ve diğer bilim adamlarını desteklememiş olmasından dolayı kendisine karşı önyargılı davranıyor olabilirlerdi.[21]

St. James Konferansından sonra Gladstone Hawarden'deki kır evine çekildi ve buradan dostları ile siyaset alanında kendisini destekle-

yenleri ziyaret etmeye başladı. Mart 1877'de John Lubbock'un kır evi High Elms'de konuk kalıyordu. Bu ev, Darwin'in Down'daki evine komşu bulunuyordu. Lubbock bir bilim adamı ve Parlamento'nun Liberal bir üyesiydi. Gladstone ve Darwin'i uzun yıllardan beri tanıyor ve takdir ediyordu.[22] Bu nedenle Gladstone ve aralarında Lyon Playfair,[23] John Morley[24] ve Thomas Huxley'in de bulunduğu diğer seçkin konuklarıyla beraber Down'a bir ziyaret düzenledi.

Bu Darwin'le Gladstone'un ilk karşılaşmalarıydı (aynı zamanda son karşılaşmaları olacaktı). Hemen hemen aynı tarihlerde doğmuşlardı. Darwin'in Gladstone'a karşı tutumu şu şekilde anlatılıyor: "Gladstone'a karşı çok derin bir saygısı ve hayranlığı vardı. Son derece namuslu bir insan olduğuna inanıyordu. Gladstone'un şiddetli saldırılara uğradığını ve prensip sahibi olmamakla suçlandığını duymaktan büyük üzüntü ve öfke duymuştu."[25] Gladstone bilimden anlamamakla beraber, "Türlerin Kökeni"nin eskimiş inançları nasıl değiştirdiğini takdir etmiş[26] ve evrim kavramını anlayışla karşılamıştı.[27]

High Elms'den gelen ziyaretçiler 10 Mart 1877 Pazar günü öğleden sonra Down'a vardılar. Gladstone o sırada Türk terörizmi konusunda "Katliâm Dersleri" başlığını taşıyan ikinci kitapçığının dizgiden henüz gelen provalarını almıştı.[28] Herkes salonda oturduktan sonra, provaları yüksek sesle, heyecanla ve tüm belâgatiyle okumaya başladı. Darwin sesini çıkartmadan ve derin bir zevkle dinliyor, saygıdeğer bir otoriteden önemli gerçekler öğrendiğini (muhtemelen) düşünüyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, Türk terörizmi bu toplantıda ele alınan tek konu oldu. Yaklaşık iki saat sonra toplantı sona erdi (Darwin'in hassas sağlık durumu nedeniyle ziyaretçileriyle geçirdiği zaman daima sınırlı oluyordu). Gladstone ayrılırken Darwin John Morley'e yaklaştı ve içten olduğu açıkça anlaşılan bir memnuniyetle "böyle büyük bir adamın gelip beni ziyaret etmesi ne büyük bir şeref" dedi.[29] Gladstone ise hatıra defterine şunları yazdı: "Bay Darwin'e gidip kendisini gördüm. Hoş ve etkileyici bir görünüşü var."[30]

Darwin ve Gladstone birbirlerine bundan sonra da büyük bir saygı göstermeye devam edeceklerdi. 1877 sonbaharında insanlarda renk görmenin bazı yönleri konusunda yazıştılar.[31] 1880'de Gladstone yeniden İngiltere başbakanı seçildiğinde, Darwin oğlu William'a "yıllardır böylesine sevinmemiştim" diye yazıyordu.[32] Bundan sonraki yıl Darwin'in ısrarlı isteği üzerine Gladstone Alfred Wallace'a emekli aylığı bağladı.[33] Aylar sonra Gladstone Darwin'i British Museum'a mütevelli olarak atamayı önerdi. Darwin ise bunu kabul etmedi; (Gladstone'a dediği gibi) sağlığı bu iş için elverişli değildi.[34]

Bir diğer seçkin kişi daha Doğu Sorunu ile ilgileniyordu. 1877 Nisanında Rusya ile Türkiye arasında savaş başladı. Aynı yılın Temmuzunda Darwin'i Down'da Kliment Timiriazev ziyaret etti. Timiriazev 34 yaşında bir Rus botanisti ve hararetli bir Darwin taraftarıydı. İngiliz doğumlu annesi tarafından yetiştirilmiş ve genç yaşında İngilizceyi öğrenerek İngiliz kültürüne sevgiyle bağlanmıştı. Timiriazev ile Darwin, genel olarak bilim ve özellikle botanik üzerinde konuştular. Darwin konuğuna bitkilerdeki hareketler konusunda yapmakta olduğu deneylerin bazılarını gösterdi. Timiriazev Darwin'e *Kratkii Çerk teorii Darvina* (Darwin Teorisinin Kısa Bir Taslağı) adlı kitabını verdi. Kitap, Darwinizmi Rusya'da halka tanıtan ilk yayınlardan birisi idi. Timiriazev Darwin'e verdiği nüshaların içinde İngilizce olarak "derin saygı ve sınırsız hayranlıkla" diye yazmıştı. Darwin, bu genç Rus bilim adamının düşüncelerini desteklediğini duymaktan ne kadar mutlu olduğunu belirtti. İki saatlik süresi dolduktan sonra dinlenmeye çekilmesi gerektiğini söyledi. Tam ayrılırken Rus konuğuna, Rus-Türk savaşı konusunu açarak şöyle dedi: "Bugünlerde bu ülkede İngiltere'yi Rusya ile savaşa sürüklemekten başka bir şey düşünmeyen

birçok çılgınla konuşabilirsiniz. Ama emin olun ki, benim evimde duygularımız sizinle beraberdir. Her sabah gazeteyi sizin zaferlerinizi haber almak ümidiyle açıyoruz.'' Timiriazev'in bu duyguları paylaşmış olması pek muhtemeldir.

Hikâye devam ediyor. Darwin'in Rusya'ya olan sempatisi bir dereceye kadar bu genç Rus bilim adamının kendi düşüncelerini desteklemesinden de etkilenmekle beraber, aslında daha derinlere dayanıyordu. Bu tarihlerde, daha doğrusu 1877 sonbaharında Rusların Türkiye'ye karşı kazandığı zaferlerin birçok İngilizde bir Rus korkusu doğurduğu bir sırada, Disraeli Hükûmetini Rusya ile savaşa girmekten kaçınmaya çağıran bir dilekçenin aktif destekçileri arasında Darwin de yer aldı.[36] Bundan sonra Rusya'ya karşı tutumu daha karmaşık bir hale geldi. 1877 Ekiminde İngiliz hükûmet üyeleri Türkiye'yi desteklemek ve İstanbul'u Rusya'ya karşı korumak üzere bir İngiliz donanması gönderip göndermemeyi tartışıyorlardı.[37] 30 Ekim 1877'de Darwin ''Maurice'e Çanakkale'nin açılması için kampanya'' diye bir gine (*guinea:* bir pound ve bir shilling) bağışta bulundu.[38] ''Maurice''in kimliği ve ''kampanya''nın tam adı bilinmiyor. Belki de Darwin artık Rusya'ya İngiltere'nin çıkarlarına bir tehdit gözüyle bakıyor ve İngiltere'nin Doğu'da Rusya'yı durdurmak için gücünü kullanmasını istiyordu.[39] Gerçekten de 1877 başlarında bir İngiliz donanması Çanakkale'ye doğru yola çıktı.[40]

Haziran-Temmuz 1878'de Berlin Kongresinde Rusya ile Türkiye arasında bir barış antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Rusya Türkiye'den toprak kazanıyor, Bulgarlara daha fazla özgürlük veriliyor ve Türkiye'nin Kıbrıs'ı İngiltere'ye kiralaması karşılığı İngiltere ile Türkiye arasında bir savunma ittifakı kuruluyordu. Gladstone Bulgarlar hesabına memnundu, ama İngiltere'nin Doğu politikasının ahlâkî temeli olmadığını ve sadece çıkar hesaplarına dayanığını düşünüyordu.[41] Daima ''yiğit Türklerin''[42] davasını desteklemiş olan Marx için ise, Rusya'nın başarısı bu ülkede sosyal devrime ve ''tüm Avrupa'da devrime'' karşı bir darbe teşkil ediyordu.[43] Darwin'in bu gelişmeye tepkisi bilinmiyor.

19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında 1876-78 Doğu Sorununa ilişkin olaylar tarihin akışı içinde geride kalırken, Darwin'in ve Marx'ın düşünceleri giderek ön plâna çıkıyordu. Darwin'in 1873'de Marx'a yazmış olduğu mektup geniş bir şekilde kamuoyuna intikal ediyor ve Darwinizm ile Marxizm benzer kuramlar olarak kabul ediliyordu.[44]Daha sonraki yayınlarda ise iki teori olumlu bir şekilde birbiriyle kıyaslanmaya devam edilmekle beraber, Darwin'in 1873'de yazdığı mektuptan artık söz edilmemiştir.[45]

Kliment Timiriazev'in Darwin'e olan hayranlığı bütün yaşamı boyunca devam etti. 1877'deki karşılaşmalarından kırk yıl sonra, 1919'da *Proletarskaya kultura* (Proleter kültürü) adlı Rus komünist dergisinde ''Darwin ve Marx'' başlıklı bir makale yayınladı.[46] Bu tarihte Timiriazev Rusya'da en önde gelen, dünyadaki de başlıca Darwinistlerden biri olmuştu.[47] Aynı zamanda 1917 Kasım Bolşevik devrimini hararetle destekleyen radikal bir demokrattı. 1919 yılında, 66 yaşında ve hasta olmasına, Moskova'da iş savaş, açlık ve ablukadan doğan son derece güç şartlar altında yaşamasına rağmen, bu yılın sadece Darwin'in ''Türlerin Kökeni''nin değil, aynı zamanda Marx'ın ''Ekonomi Politiğin Eleştirisi''nin de ''pırlanta (ellinci) yıldönümü'' olduğunu hatırlamıştı.[48] Timiriazev makalesinde Darwin'in 1873'te Marx'a yazdığı mektuptan söz ediyor ve her ikisini de ''doğa bilimlerinin bayrağı altında'' yan yana yürüyen, ''tüm insanlığın varlığını yeniden düzenleyecek'' devrimciler olarak gösteriyordu.[49] Makale daha sonra seçilmiş yazılarını toplayan ve ölümünden çok kısa bir süre önce Nisan 1920'de Moskova'da yayınlanan *Nauka i Demokratia* (Bilim ve Demokrasi) adlı kitapta yer aldı.[50] 1927'de Marx hakkında, Alman, Rus ve Fransız yazarların eserlerinin İngilizce çevirilerinin yeraldığı bir derlemede Timiriazev'in makalesi de yayınlandı. Makale kısa sürede İngiltere ve Amerika'da duyuldu[51] ve dikkatlerin yeniden Darwin ile Marx'ın 1873'teki ilişkilerine dönmesine yol açtı.[52]

Çeviren: Bige KEŞMİR

Bu notları hazırlarken, Amerika, İngiltere, Fransa ve Rusya'da yaşayan birçoklarına danıştım ve kendilerinden cömert yardımlar gördüm. Aşağıdaki kişilere, sorularımı cevaplandırdıkları, bilgi toplayabileceğim kaynakları gösterdikleri ve bazen bana elyazılı belgelerin kopyalarını gönderdikleri için teşekkür etmekten zevk duyuyorum. A.E. Gaissinovitch, Peter Gautrey, H.C.G. Matthew, Richard Millman, William Montgomery, Maximilien Rubel ve Richard T. Shannon. Cambridge Kütüphane yetkililerine de ellerindeki Charles Darwin'e ait belgelerden alıntılar yapmama izin verdikleri için teşekkür etmek isterim.

[1] W.E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East* (Londra: John Murray, 1876), s.9,13,62,63-64.

[2] Richard Millman, *Britain and the Eastern Question, 1875-1878* (Oxford: Clarendon Press, 1979), s.184.

[3] Richard T. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, 2. baskı (Hamden, Conn.: Archon Book, 1975), s.26.

[4] Eastern Question Association, *Report of Proceeding of the National Conference at St. James Hall, London December 8th, 1876* (Londra, 1876), s.1-136; Millman, (n.2) Britain, s.236.

[5] (Der.) W.T. Stead, *The M.P. for Russia: Reminiscenses and Correspondence of Madame Olga Novikoff*, 2 cilt (Londra: Andrew Melrose, 1909), I: 292-294.

[6] Shannon (n.3), *Gladstone...*, s. 202-238.

[7] *Ibid.*, s. 202.

[8] Marx'tan Engels'e. Londra 11 Aralık 1876. Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, 39 cilt. (Berlin: Dietz Verlag, 1966), 31:28.

[9] Henry Mayers Hyndman. *The Record of an Adventurous Life* (New York: McMillan Company, 1911), s.251.

[10] Maximillien Rubel, *Bibliographie des oeuvres de Karl Marx* (Paris: Riviere, 1956), s.193, Not 735,736,737. Maxmillien Rubel ve Margaret Manale, *Marx without Myth: A Chronologial Study of His Life and Work* (New York: Harper, 1976),

s.303-304. Marx'ın sözkonusu üç makalesi şunlardı: "Mr. Gladstone and Russian intrigue," *The Whitehall Review*, 3: 214, Şubat 1877; "Mr. Gladstone," *Vanity Fair*, 3 Mart 1877, s.126-127, "The great agitator un mashed" *Vanity Fair*, 10 Mart 1877, s.142-143.

[11] Marx'tan Wilhelm Liebknecht'e. Londra 4 Şubat 1878. Marx, Engels (m.8) *Werke*, s. 317.

[12] Jenny Marx'tan Friedrich A. Sorge'a. Londra 20 Ocak 1877. *Ibid.*, s.525.

[13] George Henry Lewes (1817-78) İngiliz edebiyatçısı ve Mary Ann Cross (George Eliot)'un resmî-nikâhsız kocası.

[14] Marx'tan Engels'e. Londra 11 Aralık 1876. Marx, Engels (m.8) *Werke*, s.28.

[15] Darwin-Marx ilişkilerinin bir özeti ve bununla ilgili bibliyografya için bak. Ralph Colp, Jr. "The myth of the Darwin-Marx letter," *History of Political Economy* 14(4): 461-482, 1982.

[16] Charles Darwin'in Hesap Defteri, Darwin Papers. Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi.

[17] Darwin'in adı Doğu Sorunu Derneği'nce St. James Konferansını toplayanlar listesinde yayınlanmıştır (n.4), *Report* p. viii. Konferansı toplayanlarla 30 Kasım 1876'da yayınlanan basılı sirküler vasıtasıyla temasa geçilmişti.

[18] Darwin'in hesap defteri (n.16).

[19] Peter Brent, *Charles Darwin: A man of Enlarged Curiosity* (Harper and Row, 1981) s. 355-356.

[20] Huxley Amerika'ya bir seyahatten henüz yeni dönmüştü ve St. James Konferansına toplayıcı olarak davet edilmesini beklemek için her türlü neden vardı. Buna rağmen davet edilmemesi, yıllar sonra takındığı Gladstone aleyhtarı tutum da gözönüne alındığında, 1876 Sonbaharında Gladstone'un Doğu Sorununa ilişkin tutumu hakkında tereddütler duymuş olabileceğini düşündürüyor. Bak Shannon (n.3), *Gladstone*, s.207-208 Cyril Bibby, *T.H. Huxley: Scientist, Humanist and Educator.* (Londra: Watts, 1959), s.82-87.

[21] 1872 Temmuzunda, Darwin diğer önemli bilim adamlarıyla beraber o sırada başbakan olan Gladstone'a hitaben yazılmış ve Ayerton'a karşı Hooker'ı destekleyen bir bildiriyi imzalamıştı. Bak. Roy M.MacLeod, "The Ayerton incident: a commentary of the relations of science and goverment in England, 1870-1873," (Der.) Arnold Thackray ve Everett Mendelsohn, *Science and Values: Patterns of Tradition and Change* (New York: Humanities Press, 1974), s.45-78.

[22] Sir John Lubbock (1834-1913) Darwin'i 1842'de Down'a yerleştiğinde tanımış ve bilimsel çalışmalarında Darwin tarafından yönlendirilmişti. Darwin onun adeta "ikinci babası" gibiydi.

[23] Sir Lyon Playfair (1818-98), kimyacı ve yönetici.

[24] John Marley (1838-1923) devlet adamı, edip ve Gladstone'un hayat hikâyesinin yazarı. Morley 1871'de *Pall Mall Gazette*'de (20 Mart, s. 11-12, 21 Mart s.11-12; ve 12 Nisan s. 10) Darwin'in *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex* (İnsanın Türeyişi ve Cinsel Seçme) kitabı hakkında üç bölümden oluşan uzun bir eleştiri yazmıştı. Morley kitaba ve Darwin'in insan düşüncesi üzerindeki etkisine derin bir hayranlık duymakla beraber, Darwin'in güzellik ve ahlâka ilişkin görüşlerinin bazı noktalarını eleştiriyordu. Darwin yazıları dikkatle incelemiş, Morley'le yazışmış ve bundan sonra *The Descent*'in ikinci baskısında ahlâka ilişkin görüşlerinde bazı değişiklikler yapmıştı. Darwin'le Morley arasındaki bu temasın kısa bir özeti için bk. Arthur Keith, *Darwin Revalued* (Londra: Watts, 1955), s.147-150.

[25] William Darwin'in babasından anılarında, 4 Haziran 1883, s.2, Darwin Papers, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi, Box 12.

[26] Macleod, (n.21) s.47.

[27] E.J. Feuchtwanger, *Gladstone* (Londra: Allen Lane, 1975), s.179.

[28] W.E. Gladstone *Lessons in Massacre*, (Londra, 1877) "Bulgaristan Dehşetleri"-nin tersine bu kitapçık fazla tutulmadı ve sadece 6-7 bin adet sattı.

[29] John Morley, *The Life of William Ewart Gladstone*, 2 cilt (New York: MacMillan Company, 1932), 2: 562. Bu Darwin'le Gladstone arasındaki buluşmanın yegâne ayrıntılı hikâyesidir. Darwin hayatının sonuna kadar Gladstone'un evini ziyaret etmesini "büyük bir şeref" olarak görmüştür. Bk. William Darwin (n.25) s.2.

[30] Gladstone'un Hatıra Defteri, 10 Mart 1877. Bu kısım henüz yayınlanmamıştır. Gladstone'un Hatıra Defterlerini yayına hazırlayan, Oxford, St. Catherine's College'den Dr. H.C.G. Matthews'e, bu kısmın bir kopyasını bana gönderdiği için teşekkür ederim.

[31] (Der.) Gavin de Beer, "Further unpublished letters of Charles Darwin," *Annals of Science*, 14 (2): 88-89, 1958.

[32] William Darwin (n.25) s.2.

[33] Gavin de Beer (n.31) s.90.

[34] *Ibid.*

[35] James Allen Rogers "The Reception of Darwin's Origin of Species by Russian Scientists," *Isis*, 64: 499-501, 1973. 1860'larda "Türlerin Kökeni" Batı Avrupa'dan çok Rusya'da destek bulmuş ve Darwin birçok genç Rus bilim adamı ile temas kurmuştu. *Ibid*, s.484-503.

[36] "Savaşa Karşı Bildiri" başlığını taşıyan dilekçede şunlar yazılıydı: "Son 12 ay içinde olduğu gibi şimdi de Rusya ile İngiltere'nin savaşa girmesi için geçerli bir neden bulunmadığına inanıyoruz. Eğer hükûmetimiz bizi savaşa sürükler veya sürüklenmemize müsaade ederse, onu bu millete karşı en büyük cinayeti işlemekten sorumlu tutarız." Darwin (John Morley'le beraber) ilk imzalar arasında yer almış ve daha fazla imza toplamak için gönüllü olmuştu. Bu "Bildiri"nin bir kopyası Howard Grubu ve Paul Barret'in Darwin on Man (New York: E.P. Dutton and Co., 1974) adlı kitabında yayınlanmıştır: s.53.

[37] R.W. Seton-Watson *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Policy* (Londra: Frank Cass., 1962) s. 233-234.

[38] Darwin'in Hesap Defteri (n.16).

[39] Belki de "Beagle"ın seferi sırasında gördükleri nedeniyle Darwin, İngiltere'nin bayrağını göstermesini ve uzak ülkelere gücünü hissettirmesini özellikle istiyordu.

[40] Seton, Watson, (n.37) *Disraeli*, s. 315; Edward Henry Stanley (1826-93)'in hayatı *Dictionary of National Biography*, 18: 948-957.

[41] Peter Stavsky, *Gladstone: A Progress in Politics* (Boston: Little, Brown and Company, 1979), s.134.

[42] Marx'tan Friedrich A. Sorge'a 27 Eylül 1877. Karl Marx ve Friedrich Engels, *Selected Correspondance 1846-1895* (New York: International Publisher, 1936) s.348.

[43] Marx'tan Wilhelm Liebnecht'e, Londra 4 Şubat 1878, Marx, Engels (n.8) *Werke* s.317.

[44] Edward B. Avelling, "Charles Darwin and Karl Marx: a Comparison," *The New Century Review*, 1: 232-243, 321-327, 1897. Avelling'in denemesinin Almanca, Fransızca ve Rusça çevirileri şu dergilerde yayınlandı: *Neue Zeit*, 15(2): 745-757; *Le devenir Social*, 3: 1897;*Nauçnoe Slovo* (Bilimsel Söz), 1897.

[45] Antonio Labriola, *Essays on the Materialistic Conception of History* (Chicago, 1903), s.134-136; Anton Pannekock *Marxism and Darwinism* (Chicago, 1912), s.50-57.

[46] Kliment Timiriazev, "Darwin ve Marx", *Proletarian Culture*, no. 9-10 (Moskova 1919), s.20-25.

[47] Timiriazev Darwin'in eserlerinin Rusya'da ilk baskısını hazırlamıştı ve Darwin'in düşüncelerini birçok Rus eleştiriciye karşı savunuyordu. 1909'da Darwin Teorisinin 50. yıldönümü dolayısıyla Cambridge'de düzenlenen kutlama törenlerine katılmıştı. Bk. A.E. Gaissinoitch, "Clement A. Timiriazev ve Mendelism", *Proceedings of the Gregor Mendel Colloquium*, Moravia Müzesi (Brno, Çekoslovakya), 1971, s.305.

[48] K. Timiriazev, "Darwin ve Marx", (der.), D. Ryazanoff, *Karl Marx: Man, Thinker and Revolutionist, A Symyosium* (Londra: Martin Lawrence, 1927), s.163.

[49] *Ibid.* s.174-175.

[50] Bu kitapta Timiriazev'in 1877'de Darwin'e yaptığı ziyareti anlattığı bir bölüm de yer almaktadır.

[51] (Der.) R. Ryazanoff, (n.48) *Marx.*

[52] Edward H. Carr, *Karl Marx: A Study in Fanaticism* (Londra, J.M. Dent and Sons, 1934) adlı kitabında bu temas konusundaki düşüncelerini açıklamıştır. s.283-284. Bu biyografi, o zamana kadar Marx hakkında yazılmış bütün biyografileri gölgede bırakmıştı.

2687 Veli Necdet ve Küçük Bir Malta Albümü

ENİS BATUR

Veli Necdet Sünkitay, eşimin büyükbabası. Ölümünden yıllar sonra, kitaplığından kopup gelme elli kadar cilt bana ulaştığında bir hayli şaşırmıştım: Çoğu 1930'ların başında İngiltere'den getirtilmiş bu kitapların hemen hepsi önemli, başyapıt niteliği taşıyan ürünleri barındırıyordu. Frazer'ın ve Otto Jespersen'in, Julian Huxley ve Ruskin'in, Mezopotamya ya da Urartu uygarlığı üzerine oylumlu araştırma kitaplarının ciddi bir biçimde, derkenara düşündürtücü soru ve yorumlar eklenerek okunmuş olduğunu görünce şaşkınlığım iyiden iyiye artmıştı. Tarih, dil ve toplumbilime olduğu kadar antropoloji ve etnolojiye yakın ilgi duyduğu belliydi Veli Necdet Bey'in ve bu alandaki yayınları neredeyse günü gününe izlediği göze çarpıyordu.

Kitapları, 60 kadar fotoğraf ve kartpostal izledi. Onları ilk gördüğümde duyduğum coşku bugün azalmış değil: Port-Said ve İskenderun'dan gönderilmiş (pullarda 1908 damgası var!) birkaç kartpostalı saymazsak, elime ulaşan fotoğrafların tümü Malta'dan. Gündelik yaşama ilişkin sıradan ayrıntılar ve dönüş umutlarıyla donatılmış satırların üzerinde oval damgalar vardı: "Free From Prisoner of War-Malta" ya da "Censored".

Bilâl Şimşir'in bu yakınlarda yeni bir basımı yapılan "Malta Sürgünleri"nde Veli Necdet Bey'e ilişkin "özel" bir bilgi yok. "Dahiliye Nazırlığı müsteşarı" iken tutuklandığını okuyoruz bu ilginç ve önemli araştırma kitabında. Sonradan, iki dönem Diyarbakır mebusluğu yapmış. Siyasî çevrelerde, aydın çevrelerde önü çekmemiş, ama meraklı, seçkin, çağdaş bir kafa. Ziya Gökalp'in yakını; Mondros'tayken Zekeriya Sertel ile ona kitaplar gönderiyor, Malta'da komşular, yurda dönüşte de sürüyor ilişkileri. İlgi alanları açısından da büyük paralellikler göze çarpıyor, iki Diyarbakırlı aydın arasında. Hangisi diğerini etkilemiş, kesinlemek güç. Bir varsayım: Veli Necdet Bey'in Ziya Gökalp'in arkasındaki gölge olduğunu sanıyorum ben. "Malta

En üstte solda, sürgünlerden bir grup. En üstte sağda, oturan iki kişiden sakalsızı gazeteci Velit Ebüzziya Bey. Üstte, bir grup sürgün "cami"nin önünde ("Cami", minare bile değil; anıta benziyor.)
Yanda üstte, Mürsel Paşa (Gen.M.Baku) tenis raketiyle.
Yanda altta, Miralay Kara Vasıf Bey.

Üstte solda, silindirin arkasında, iki eli pantolon ceplerinde: Fethi (Okyar) Bey.
Üstte sağda, sürgünlerin ilk ikametgâhı: Poverista Zindanı.
Yanda solda, sağ baştaki fötr şapkalı, sırtındaki paltodan başka elinde de bir palto tutan (fotoğrafçının paltosu?) Ahmet Ağaoğlu.
Yanda sağda, Andavallı Mehmet Ağa
(Bakınız: Yalman II/s.172)

Mektupları''nda okuduğu, Londra ve Paris'e ısmarladığı yabancı dildeki kitaplardan söz ediyor Gökalp sık sık. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu önemli düşünce adamımız, Durkheim bir yana, genellikle ''tâlî'' yapıtların peşinde. Toplumbilim, Dilbilim, Ruhbilim alanında başvurduğu kaynaklar dönemin belki ''ünlü'' kitapları, ama bunların arasında ''ağır top''lar yok denecek kadar az. Oysa Veli Necdet Bey, bugün de değerinden bir şey yitirmeden okunan, yararlanılan başyapıtlarla cebelleşmiş. Bir şey yazmamış; yazmış olsa bile gün-ışığında çıkarmamış (Bu, aydın çevrelerimizde rastlanan ''yazan okumaz, okuyan yazmaz'' yollu genel kanıyı doğrulayan bir örnek). Şifahî bir etkisi olmuş mudur, bu da ayrı bir bilinmeyen. Gökalp'in kendisine güvendiği belli, ama ayrıntıya girmiyor hiç. Yalnız, Eskiverdala'dan kızlarına yazdığı bir mektupta ''konuşmaktan kendi kitaplarını okumaya vakit bulamadıklarını'' belirtiyor: Malta'da çok konuşulduğunu diğer kaynaklar da doğruluyor! Bilâl Şimşir, Agayef'in yayımlanmamış ''Malta Anıları''nın önemli bir belge olduğundan dem vuruyor. Bu anıların varlığını neye dayanarak öne sürmüş bilmiyorum, mirasçıları ellerinde böyle bir metin olmadığını söylüyorlar. Varsa ve bir gün yayımlanabilirse, belki Ahmet Agayef'in kaleminden sürgün komşusu Veli Necdet Bey'le ilgili bilgiler edinebiliriz.

Malta sürgünlerinin sürgün yaşamına ilişkin çok fazla sayıda fotoğraf yok elimizde. Veli Necdet aracılığı ile günümüze ulaştıysa bu 60 kadar fotoğraf, bunda onun Malta'daki sürgün karargâhında, ''posta memurluğu'' yapmış olmasının da payı var herhalde. *Tarih ve Toplum* okuruna bu fotoğrafların ve arkalarında yer alan ''mesaj''ların bütününü küçük bir kitapçıkta sunmayı va'dederek çekilmeden, ufak bir seçme sunuyorum bu sayıda.

Sürgün numarasıyla 2687 Veli Necdet'e gelince, onun üzerine koyu bir gölge düşmüş, kimliği üzerine topladığım ayrıntıları bir gün bir araya getirmeyi umuyorum.

Yaman Bir Muhalif: Abdülkadir Kemalî [Öğütçü]

TAHA TOROS

TBMM'nin ilk devre milletvekili; üç günlük bakan İstiklâl Mahkemesi'nin hem reisi, hem sanığı; hükûmetin yaman bir eleştiricisi; güçlü bir gazeteci; 1930'da Ahali Partisi'nin Kurucu Başkanı; din üzerine eserler yazan bir bilgin, şifalı bitkileri inceleyen bir kamus yazarı; ceza hukukunda içtihatlara kaynak olan görüşleriyle uzman bir hukukçu; yakın politika tarihimizin bir renkli siması ve dinlenmesine doyum olmaz hatibi...

GÖRÜNÜMÜ VE TUTUMU

İri yapılı vücudundan hiç umulmayan, çok hareketli bir kişiydi. Heyecanlı konuşmalarında pembe yanakları kızarır ve mimiklerinde güçlü hitabetinin paralelinde değişik izler belirirdi. Çehresine şekil veren iri gözleri, her an harekete hazır, coşkulu bir görünümü yansıtırdı. Toksözlülüğü, kararlılığı, sevimli tebessümleriyle karşısındakileri büyülercesine etkilerdi.

Bu nitelikleriyle, Meclis kürsüsünde, açık hava konuşmalarında, kapalı salon konferanslarında, mahkemelerdeki savunmalarında, hitabetinin gücünü daha da güçlendiren bir özelliğe sahipti. Bilgi hazinesi, tümü ile hukuka ve tarihe dayanırdı. Zaman zaman kabına sığmayan, çevresinin havasına uymayan halleri olurdu. Ne var ki, inancından fedakârlık yapamadığı, sınırsız hürriyet tutkusundan ödün veremediği için, acı olaylarla dopdolu geçen hayatında, çok çile çekti. Zaman zaman tepkilere neden olan düşünceleri, sözleri, makaleleri yüzünden her dönemde adı koyu muhalife çıktı. Ama inançlarından, prensiplerinden vazgeçmedi.

BİR AĞUSTOS SICAĞINDA

Abdülkadir Kemalî, Adana iline bağlı eski bir sancak olan Cebelibereket'in yaz aylarında merkezi olan Yarpuz'da 1888 Ağustos'unda doğdu. Kendisi, latife yollu, yaşamının ateşli ve coşkulu geçmesini, gölgede hararetin 42 dereceye kadar çıktığı bir günde doğmuş olmasına bağlardı! (Cebelibereket'in şimdiki adı Osmaniye ilçesidir.)

Babası Sıtkı Efendi, burada icra memuruymuş. Daha sonra, eski adı Yarsuvat olan şimdiki Ceyhan ilçesine tahrirat başkâtibi olmuş. Abdülkâdir Kemalî'nin çocukluğu, Çukurova'nın en sıcak yörelerinden olan Ceyhan'da geçmiş.

Kendisine verilen adın bir öyküsü var. O sıralarda güneyin en ünlü mutasarrıfı Abdülkadir Kemalî Paşa imiş. Babası Bekir Sıtkı Efendi, Abdülkadir Paşa'yı çok sevdiğinden, kendisinden izin alarak, oğluna adını vermiş.

GÜÇ KOŞULLAR İÇERİSİNDE, GÜÇLÜ BİR TAHSİL

Ceyhan'daki ilkokuldan sonra, Adana İdadisinde okuyan Abdülkâdir Kemalî, babasının Rumeli'de Pazar kazasına nakledilmesiyle, Manastır Askerî İdadisine girmiş. Fakat annesi, oğlunun asker olmasını istemediğinden, onu zorla bu okuldan almış. Abdülkadir Kemalî, 15 yaşındayken, tek başına İstanbul'a gelip iş bulmuş, cerbezesi sâyesinde, ailesinin katkısı olmaksızın hukuk tahsilini de tamamlamış.

1908 Meşrutiyeti'nin ilânı üzerine, İttihatçılarca öğrenciler içerisinde örgüt kurmakla görevlendirilmiş. Zekâsı, pürüzsüz konuşması nedeniyle, İttihat ve Terakki Partisi onu gençler arasında, bir ileri karakol gibi kullanmış! Bu hizmetleri sırasında, Talât Paşa'nın gözüne girmiş ve onun dümen suyunda çalışmış. Hattâ Abdülkâdir Kemalî'de bu Talât Paşa sevgisi öylesine yer etmiş ki, ilk çocuğu kız olmasına rağmen adını Talât koymuş.

Talât Paşa, partilerinin mitinglerinde ve karşı partilerin bozguna uğratılmasında Abdülkadir Kema-

Üstte; Abdülkadir Kemalî, yanda Şark İstiklal Mahkemesi'ne verilen gazetecilerden dördünün hatıra fotoğrafları: Oturanlar, soldan itibaren, Ahmet Emin, İsmail Müştak, Suphi Nuri. Ayaktaki, Ahmet Şükrü.

lî'ye sık sık görevler vermiş.

Abdülkadir Kemalî Hukuk'u ikmal edince, Talât Paşa'nın emri ile önce Siirt'e, oradan da Basra'ya savcı muavini olarak gönderilmiş; ama bu görevi sırasında, kendisine İttihat ve Terakki Partisi'nin işleri ile ilgilenmesi önerilmiş. Ne var ki, Parti Merkezlerindeki ihtilaf üzerine, daha doğrusu, Yakup Cemil'in kurşuna dizilmesinden duyduğu üzüntü ile resmî görevini bırakmış ve gönüllü olarak Çanakkale Savaşı'na katılmış.

KURTULUŞ SAVAŞI YILLARI VE ÜÇ GÜN SÜREN BAKANLIK

Abdülkâdir Kemalî, ününü Kurtuluş Savaşı'na borçludur. Önceleri silaha sarılanlar arasında yer alır. O sırada ilk Büyük Millet Meclisi'ne Kastamonu'dan milletvekili seçilir. Milletvekilliğinin yanı sıra, kısa bir süre Adliye Müsteşarlığı yapan Abdülkâdir Kemalî Bey, bir aralık, Sağlık Bakanlığı'na da vekâlet etmiştir. O günün mevzuatına göre, Bakanlar Meclis tarafından gizli oyla seçilirlerdi. Mustafa Kemal Paşa'nın cephede bulunduğu sırada boşalan Adalet Bakanlığı'na, 1 Kasım 1920 günü yapılan seçimle, Abdülkadir Kemalî getirildi. Ne var ki, bu bakanlık sandalyesinde üç gün oturabildi.

4 Kasım 1920 günü -sağlık sebebiyle- Adalet Bakanlığı'ndan istifa etti. Atatürk'le ilk anlaşmazlık, belki de bu olaydan başlar. Çünkü Mustafa Kemal, kendisinin Ankara'da bulunmadığı bir zamanda aceleye getirilen bu seçimi benimsememişti.

HÜKÛMET MERKEZİNİ KAYSERİ'YE NAKLEDEMEZSİNİZ!

Abdülkâdir Kemalî, yukarıda belirttiğimiz istifasından sonra şiddetli bir muhalefete geçti. İlk muhalefeti Yunanlıların Polatlı'ya yaklaşmaları günlerinde, hükûmet merkezinin Kayseri'ye nakli hazırlıkları sırasında oldu. Kendisinden dinlediğime göre, Kayseri'ye nakil hazırlığının Meclis'te duyulması üzerine, milletvekilleri heyecanlanmışlar. Fakat buna açıkça karşı koyamamışlar. Meclis'ten çıkarken kapıda Mustafa Kemal'e rastlayan Abdülkadir Kemalî onun yolunu keserek,

— Paşam ne yapıyorsunuz? Bu hareket millette maneviyat diye bir şey bırakmaz. Biz arkadaşlarla yemin ettik. Ölsek de Ankara'dan ayrılmayacağız. Hükümetin de Ankara'dan başka yere gitmesini engelleyeceğiz. İmanımızda yara açtırmayacağız! demiş.

Mustafa Kemal Paşa, Abdülkadir Kemalî'nin yüksek sesle yaptığı bu heyecanlı konuşmaya karşı, kendisine itidal tavsiye etmiş. Ve hükûmetin nakli için kesin karar alınmadığını, bu kararın askerî zorunluluklarla verilebileceğini, fakat buna şu anda gerek kalmadığını, bu dakikada ordumuzun düşman karşısında dayanıklık sağladığını söylemiş.

BAŞKUMANDAN, BAŞBAKAN ARAMAYINIZ; KÖY MUHTARI ARAYINIZ VE HALKA İNİNİZ

İlk Millet Meclisi'nde şiddetli konuşan üç muhalif vardı: Bunlar, Trabzon Mebusu Ali Şükrü, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş), Kastamonu Mebusu Abdülkâdir Kemalî (Öğütçü) idiler.

Abdülkâdir Kemalî'nin Nahiyeler Kanun tasarısı üzerine yaptığı eleştiriler, köy ve köylüleri yakından tanıması bakımından, ilginçtir. Meclis'te 24 Eylül 1921 günü yapılan 81. toplantıda köylüye ağır yük getiren bu tasarıyı Abdülkâdir Kemalî, özetle şöyle eleştirmiştir:

"... Halk bütün servetini, bacağındaki donu, sırtındaki gömleği verdiği halde, bunlar yetmiyormuş gibi bedenen çalışma zorunluluğu-

nu, halka doğru gitmek isteyen bir hükûmet, halkın üzerine yükletmek istiyor. Bu şu demektir ki, geberinceye kadar bedenen de çalışacaksınız... Halka doğru gitmek, halkın başına belâ olan gereksiz formaliteleri kaldırarak, yerine daha iyi, daha uygun bir yönetim kurmakla olur...

Arkadaşlar; memleketi kurtarmak için gözümüzü herhalde aşağıya doğru, yani, halka çevirmek zorundayız. Bunu yaparken hükûmetin ve yüksek encümenin buyurdukları gibi, İtalya'dan, Fransa'dan söz etmektense, doğrudan doğruya ülkemizi inceleyiniz. Başbakan aramayınız, Başkumandan aramayınız, Köy Muhtarını arayınız! Bütün bu kanunlar, buradan istasyona kadar gidebiliyor... Bu kanunlar uygulanmıyor.

Sonra köylüye, siz geliniz şu kanunu uygulayınız, diyorsunuz. Evvelâ yazdığınız kanun tasarısı Çincedir! Bunlar köylünün dilinden değildir! Bilmem *Netice-i âmâl* imiş, bilmem *Neşr-i âmâl* imiş! Ondan köylü ne anlayacak? (Aferin sesleri.) Bu açıdan, önce yapılacak iş, memlekete Allah rızası için, köy muhtarı yetiştirmektir.

Okul yaptıracağız, diyorsunuz. Okul hakkında memleketin kesin bir fikri yokki; kafasını işgal etsin! Bunu köylüden başkasının yapacağını ummuyorum... Bunca fedakârlıkla düşmana karşı duran o köylülerdir ki, ancak bu işi yapabilir; fakat, o köylünün diliyle konuşulsun. Kanunlar açık dille yazılsın; yoksa eski kanunlar gibi, uygulama olanağı olmayan, bir kanun daha yapmış olursunuz..."

İSTİKLÂL MAHKEMESİNDE HEM BAŞKAN HEM SANIK!

İstiklâl Savaşı sırasında ve sonrasında, iç huzurun sağlanmasına yönelik olarak, olağanüstü mahkemeler kuruldu. Milletlerin tarihlerinde ihtilâl ve inkılâp dönemlerinde başvurulan bu tür önlemlerin bizdeki örneği İstiklâl Mahkemeleri'ydi. İlk dönem Büyük Millet Meclisi'nde bu kanuna karşı çıkanlar oldu. Gerekliliğini savunanlar çoğunluktaydı. Abdülkadir Kemalî Bey bunların içindeydi. Hattâ bu mahkemelerden birinin Başkanlığına da seçildi. Ancak, birkaç yıl sonra, bu mahkemelerin yargıladığı sanıklar arasında yer aldı.

Abdülkâdir Kemalî, ilk Meclisin taşkın ve atılgan bir üyesiydi. O günkü liderler kadrosu, Abdülkâdir Kemalî'nin ele avuca sığmayan, bir yaradılışta olduğu izlenimini edinmişlerdir. Ancak, vatanperverlik duyguları ile yüreği dopdolu, kişiliğini de belirtmekten geri kalmamışlardır. Kendi deyimi ile, devrimlerin oturtulması, kökleşmesi sırasında, bu gibi sürükleyici kişilerin idare edilmesi bir problemdir.

İlk Meclis'teki muhalefet rüzgârının herkesi üşütmeden dindirilmesi öngörüldüğünden, partinin yetkili yöneticileri ikinci dönem seçimleri yapılırken, Abdülkâdır Kemalî ile bazı arkadaşlarını parlamento dışı bıraktılar. Heyecanından, eleştirilerinden bir an geri kalmayan Abdülkâdir Kemalî, düşüncelerini Meclis kürsüsünden bildirememenin bunalımı içerisinde, görüşlerini yansıtacak en etkin aracın gazete olduğunu düşündü ve hemen gazeteciliğe başladı. Ama onun gazeteciliği, yaşamında büyük yaralar açtı. İstiklâl Mahkemeleri'nin birinden ötekine götürülüp getirildi.

BELÂLI GAZETECİLİK YILLARI

Abdülkâdir Kemalî, 1924 yılında Adana'da *Mücahede, Toksöz, Haksöz* adında üç gazete imtiyazı aldı. *Mücahede*'nin bir sayılık ömrü oldu. *Toksöz*'ü 78 sayı yayınladı. Ancak, Adana'da yayınlanan bu gazete, Türkiye çapında etkili muhalif bir gazete olmaktan ziyade, çevresinde okunan ve aranan bir gazete durumunda kaldı. Bu nedenle *Toksöz* gazetesini, 15 Kasım 1924 gününden itibaren İstanbul'da yayınlamaya başladı. Büyük boyda, duygusal ve vatanî şiirlerin de yer aldığı *Toksöz* gazetesi, kanun tasarılarını ve günün yöneticilerini şiddetle eleştiriyordu. Cum-

Üstte, Şark İstiklal Mahkemesi Heyeti. Soldan itibaren, Reis, Giresun Milletvekili Hacim Muhittin, Üye Kırşehir Milletvekili Müfit, Savcı Yardımcısı, Erzincan Milletvekili Abdülhak, Üye Bozok (Yozgat) Milletvekili Avni Doğan. Arkadakiler Mahkeme memurlarıdır. Ortadaki papyon kravatlı olan, Zabıt Kâtibi Selim Rauf'dur (Daha sonra Büyükelçi, Dışişleri Genel Sekreteri ve Bakan olan Selim Rauf Sarper'dir) Avni Doğan, sonraları, İstiklal Mahkemesi'nin Savcılığı'nı da yapmıştır.

Yanda, 60 yıl öncesine ait, bir hatıra fotoğrafı, 1925 Haziranı'nda tutuklanarak, Elazığ'a götürülen ve Şark İstiklâl Mahkemesi'nde muhakeme edilen, o dönemin ünlü gazetecileri: Soldan itibaren, Ahmet Emin (Yalman), İsmail Müştak (Mayakon), Suphi Nuri (İleri), Ahmet Şükrü (Esmer).

hurbaşkanlığını da eleştirileri arasına dahil etmişti. Abdülkâdir Kemalî İstanbul'da yayınladığı *Toksöz*'ün ilk sayısında: "Bugünkü teşkilât, halk ve halkın teşkilâtı değildir, yağma Hasan'ın böreği sözüne uygun olacak şekilde, yüksek bir zümrenin teşkilâtıdır." diyordu. Aynı gazetenin 16 Aralık 1924 günlü sayısında da "Kuvvetlerin birliği mi, yoksa kuvvetlerin ayrılığı mı?" başlığını taşıyan makalesinde, Türkiye'de tek kuvvetin Büyük Millet Meclisi'nde olduğunu, şeflik sistemine yönelik olarak anayasaya, bir hüküm konularak, Cumhurbaşkanı'na veto hakkının tanınmasını şiddetle eleştiriyor, bunun milletin hâkimiyetine aykırı düşeceği prensibini savunuyordu. Özetle şöyle diyordu:

"... Birinci Millet Meclisi kuvvetlerin bir yerde toplanmasının ve Hâkimiyet-i Milliye anlamının tam temsilcisi idi. Fakat ne yazık ki, Meclis'ten çıkacak olan kanunların, halkın tasdikine sunulması gerekirken, Millî Hâkimiyet bölünerek, saltanat makamını takliden, bir cumhurbaşkanlığı kürsüsü yaratıldı. Hiç kimse için kabul etmemize imkân olmayan bu durumu, bugünkü Cumhurbaşkanımız [Mustafa Kemal] için bir dakika kabul etsek bile, yarının herhangi bir Cumhurbaşkanı'na öyle şehinşahlar gibi Türk milletine, milletim demesini, istifa eden kabine yerine, kabine reisliğine seni tayin ettim diye böbürlenmesini havsalamız asla kabul etmeyecektir.

Bu bakımdan iddia ediyoruz ve sürekli olarak bağıracağız ki, hâkimiyet millettedir. O paylaştırılamaz; kişilerin milletleri temsil etme devri tarihe karışmıştır, kuvvetler birliği vardır. Kuvvetlerin ayrılığı, dinen de, hukuken de uygulamadan kaldırılmıştır."

Abdülkâdir Kemalî'nin bu türden devam eden yayını üzerine *Toksöz* gazetesi, 30 Aralık 1924 günü, Milli Güvenliği bozucu tutumu dolayısıyla, hükûmet tarafından kapatıldı. 12 Ocak 1925 günü de kamuoyunu karıştırdığı gerekçesiyle Abdülkâdir Kemalî altı ay hapse mahkûm edildi.

TANINMIŞ GAZETECİLER İSTİKLÂL MAHKEMESİ HUZURUNDA

Abdülkâdir Kemalî'nin eleştirilerindeki doz fazlalaşınca, o günün yöneticileri, bu yayınları, kurulan yeni devletin kökleşip, gelişmesini engelleyecek nitelikte buldular. Yine o sıralarda İstanbul basını genellikle, Ankara'ya muhalif bir tutum içerisine girmişti. Basının cezalandırılması için, hükûmetin eline bir fırsat geçti. Şark Ayaklanması olarak adlandırılan doğudaki kışkırtıcı olaylar nedeniyle, 11 gazeteci tutuklanarak Elazığ'a götürüldüler. Oradaki İstiklâl Mahkemesi'nin huzuruna çıkartıldılar.

Bu gazeteciler arasında, Abdülkâdir Kemalî'den başka, Velid Ebuzziya, Ahmet Emin (Yalman), İsmail Müştak (Mayakon), Suphi Nuri (İleri), Ahmet Şükrü (Esmer), Fevzi Lütfi (Karaosmanoğlu), Eşref Edip, İlhami Safa, Sadri Ethem (Ertem) ve Gündüz Nadir gibi tanınmış kişiler vardı. Mahkemede hepsi, suçsuzluklarını savundular. Ama, İstiklâl Mahkemesi'ne düşmekten dolayı moralleri bozulmuştu. Tevkifleri nedeniyle, uyarıldıkları anlamına gelen bir telgraf hazırlayarak Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiler.[1]

Bu telgrafın altını bütün gazeteciler imzaladı. Abdülkâdir Kemalî imzasını atmadı! Onun görüşüne göre, kalem hürriyeti varken yayınlarda suç unsuru yokken, böyle bir telgrafı imzalamakla suçu kabullenmiş oluyorlardı. Mevkuf gazeteciler Abdülkâdir Kemalî'ye, böyle bir telgrafın imzalanarak, Ankara'ya gönderilmesi ile, hemen tahliye olunacaklarına dair sezişlerini bildirdiler. Abdülkâdir Kemalî onlara şu karşılığı verdi:

"Bu telgraftan, bize yöneltilen suçun zımnen kabulü manası çıkıyor. Bir nevi af diliyoruz. Oysa bizim yazılarımızda hiç suç unsuru yok. Ben imza etmem. Suçsuz yatmayı, böyle bir telgrafı suçlu imiş

BİR BELGE:

Atatürk *Beraat ettirin!* İnönü ise *Asın!* deyince, arada kalan Savcı Vekili İçişleri Bakanı'ndan akıl istiyor:

Elâziz 9 Eylül 341 Mühim ve Zata Mahsustur (Şifre)

Dahiliye Vekili Cemil Beyefendi'ye (Uybadın: 1880-1957),

1. Süreyya Bey vazifeye dönmekten çok korktuğu için, vukuf ve takdirine çok hürmetkâr olduğum Cemil Bey'e şu satırları yazmayı lüzumlu gördüm. Gazetecilerin memlekete ika ettikleri zararı en çok idrak edenlerden birisiyim. Ahmet Emin ve rüfekasını buraya celp ve tevkif ettirirken bu hususta hiçbir tereddüt hissetmedim.

2. Gazi Paşa Hazretleri'nin gazetecilerin kurtulmaları şayan-ı arzuları (olduğu) tarzındaki şifreli emirleri gelinceye kadar muhakemenin tarz-ı cereyanı da çok iyiydi. Bu emir geldikten sonra, içimizden bir arkadaş gazetecilere Gazi Hazretleri'nin ulüvv-ü cenaplarına mazhar olarak beraat edecekleri ve beraatten sonra Fırka lehine sarf-ı mesâî için Ankara'ya gidilerek Reisicumhur Hazretleri'yle kendilerinin mülâkatına delâlet olunacağı ihsas olunmuştur.

3. Bu ihsastan sonra tekrar eski vaziyete rücu ile mahkûmiyetleri cihetine gitmeyi mübeccel Gazi Hazretleri'yle İsmet Paşa Hazretleri'nin şeref-i zatîleri için tehlikeli görmekteyim. Müşarüleyh hazeratına rüfekamızla müştereken yazdığımız bir şifrede sarahatan değilse de buna yakın maruzatta bulundum.

4. Semahat-ı ruhiye ve temayülât-ı asilânesini çok iyi tanıdığım zât-ı âlilerinden bana yürüyecek doğru yolun iraesini hürmetle rica ederim. İrae buyuracakları tariki bilâ kaydüşart kabul ettiğimi şimdiden arz ederim efendim.

İstiklâl Mahkemesi
Müddeiumumi Vekili
Bozok Mebusu Avni (Doğan)

Bak. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)* (Ankara: Yurt Yay., 1981), s.144-45.

gibi imzalamaya tercih ederim!"

Bundan en çok etkilenen Sadri Ethem oldu. İçlerinde en genci oydu. Bir an evvel tutuklu olmaktan kurtulmak istiyordu. Abdülkâdir Kemalî bu olayı anlatırken, "Çok yalvardı. Hattâ çok ağladı. Fakat metin olarak reddettim" demişti. Sonunda hazırlanan telgraf Abdülkâdir Kemalî'nin imzası hariç, Ankara'ya gönderildi. Ertesi günü Elazığ İstiklâl Mahkemesi -Abdülkâdir Kemalî hariç- bütün gazetecilerin beraatına, Abdülkâdir Kemalî'nin muhakemesinin Ankara'daki, İstiklâl Mahkemesi'nde devamına karar verdi.

Ankara İstiklal Mahkemesi huzuruna çıkartılan Abdülkâdir Kemalî, dört buçuk ay sonra, siyasetle uğraşmamak şartıyla, beraat ettirildi!

Abdülkâdir Kemalî bu vesile ile (huylu huyundan vazgeçer mi?), (Can çıkar, huy çıkmaz) atasözlerini çok tekrarlardı. Gerçekten onun bu huyunu, sonraki yıllardaki tutumunda, belirgin olarak görmekteyiz.

ABDÜLKÂDİR KEMALÎ, AHALİ PARTİSİ'Nİ KURUYOR

İstiklâl Mahkemeleri'nde hayli hırpalanarak Adana'ya dönen Abdülkâdir Kemalî, 1930 yılına kadar uzaktan yakından, politikayla ve gazetecilikle ilgilenmedi. Ceyhan'daki çiftliği ile Adana'daki avukatlığı ile uğraştı. Ama, Fethi Okyar Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurunca, memlekette çok partili demokrasinin gerçekleştiğini sandı! Damarındaki eski politikacılık kanı kabardı. Önce Serbest Fırka'ya girmeyi düşündüyse de, partinin Genel Başkanı Fethi Okyar'la yaptığı görüşmelerden memnun kalmadı. Fethi Okyar da, her nedense, Abdülkâdir Kemalî'ye karşı biraz çekingen davrandı. Partisinin yüksek kademesinde, böylesine yaman, eski bir muhalife yer vermek istemedi.

Bunun üzerine, Abdülkâdir Kemalî, merkezi Adana'da olmak üzere Ahali Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu[2]. Ceyhan'da, Maraş'ta şubelerini açtı. Hararetli nutuklarına başladı. Partisinin görüşlerini yaymak üzere, 24 Ekim 1930 günü, Adana'da *Ahali* adında bir gazete çıkardı. Gerek Ahali Partisi'ne, gerek *Ahali* gazetesine devrin valisi tarafından cephe alındı. Önce gazetenin sorumlu müdürü sıkıştırıldı. Hattâ tevkif olundu. Abdülkâdir Kemalî valiyi, gazetesinde yayınladığı açık mektuplarla, sert şekilde hırpaladı.

Ne var ki, Ahâli Partisi, ancak üç ay yaşayabildi. Hükümeti ve Cumhurbaşkanlığı'nı şiddetle eleştirdiğinden -koğuşturma açılması doğrultusunda Adalet Bakanlığı'ndan Adana Cumhuriyet Savcılığı'na gelen şiddetli emir- Abdülkâdir Kemalî'ye gizlice duyuruldu. Kemalî, böyle bir cezaya çarptırılacağını sezince, Parti kurucularından Alemdarzade Av. Mahmut Beyle beraber, bir gece sınırı geçerek Suriye'ye sığındı. O sıralarda Suriye Fransız sömürgesiydi.

Abdülkâdir Kemalî Bey, Halep, Şam, Beyrut, Kudüs ve Antakya şehirlerinde 8 yıl, acı bir sürgün hayatı yaşadı. 12 Aralık 1931'den itibaren Halep'de yayınlanan *El Vakit* gazetesinin başyazarlığını yaptı.

ALLAH YOK MUDUR?

Abdülkâdir Kemalî bey 1930 yılının son ayının son günlerinde yurdu terkederek Suriye'ye gitmişti. Oradaki yaşamını daha iyi sürdürebilmek için önce Arapçasını ilerletti. O derece ilerletti ki, Kuran-ı Kerim'i tefsir etmeye kalktı! Âyetlerin anlaşılmayan manalarını yorumlayacak kadar din konularına daldı. Sonunda *Allah Yok mudur?* diye İslâm dünyasında yankılar uyandıran bir kitap yayınladı. Bir aralık avukatlıkla uğraştı. Öte yandan bitkiler üzerine denemeler yaptı. Her bitkinin bir hastalığa yararlı olduğunu bu denemelerle ispat etmeye çalıştı. Hattâ bir "Bitki Kamusu" hazırladı. Genellikle dostlarından hastalık şikâyetleri işi-

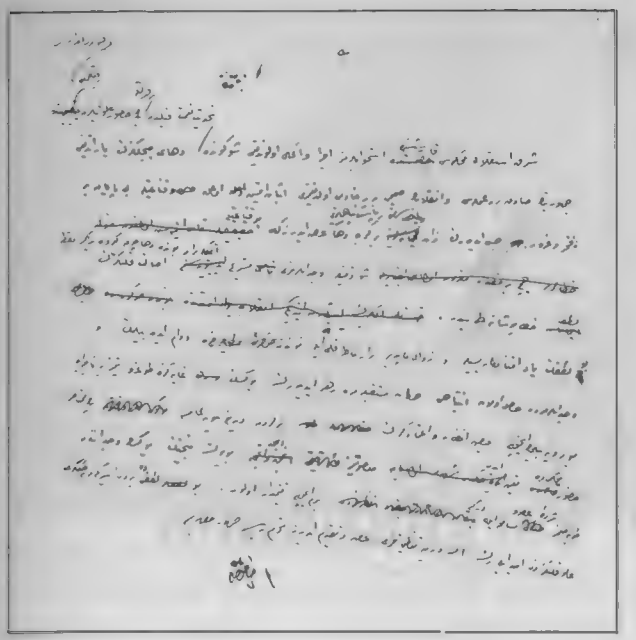

Gazetelerin, Cumhurbaşkanına gönderdikleri telgrafın eski harfli müseveddesi.

tirse, bâzı bitkileri kaynatarak bunları ilaç olarak vermeye başladı. Ancak ne var ki, Ankara'da öldüğü hastanede görüştüğüm bir doktor, onun böbrek yollarının kaynatılmış bitki sularıyla tamamen tahrip edilmiş olduğunu ve ifrat derecede bitki suyu kullanmasının ölümüne neden olduğunu söylemişti!

YURDA DÖNÜŞ

Atatürk'ün ölümü üzerine Cumhurbaşkanlığı'na seçilen İsmet İnönü yeni bir dirlik ve birlik sağlamak amacı ile tanınmış muhalifleri hizmete çağırdı. Bu arada Kazım Karabekir Paşa, Rauf Orbay gibi siyaset adamları, Hüseyin Cahit Yalçın gibi ünlü gazeteciler de çağırılanlar arasındaydı. Bunlar ve İnönü'nün çağırdıkları diğer kişiler bu suretle kazanılmış oluyorlardı. İnönü, eski muhalefetin üretmemesini, mağdur olanlar varsa, bunların gönüllerinin alınmasını amaçlıyor, insancıl bir yaklaşımla barış istiyordu. Bu tutum memlekette çok olumlu karşılandı. Konuyu yurt dışından izleyen Abdülkâdir Kemalî de İnönü ile mektuplaştı. Kendisine hiçbir sual yönetilmemek koşulu ile memleketi olan Adana'ya döndü. Önce eski mesleği olan avukatlığa başladı. Bir ara Bergama ağır ceza reisliği görevini üstlendi. Daha sonra yine Adana'da avukatlığına devam etti. Demokrat Parti'nin kuruluşunda tekrar politika sahnesinde rol almak istediyse de, geçmişteki şanssızlıklarını düşünerek, belki eski gücünü yitirdiği kanaatı ile, kendisini frenlemeyi bildi.

Çok dalgalı ve fırtınalı hayatını sükûnete kavuşturmuş, işlerini yoluna koymuşken, Yargıtay'da bir davanın duruşmasında bulunmak üzere Ankara'ya gitti. 1949 yılında, Ankara Hastanesi'nde, 62 yaşındayken öldü.

Onun ağzından politika yaşamını, din ve hukuk konularını, tarihî olayları dinlemek gerçekten bir zevkti. Öylesine sihirli bir zevkti ki Yargıtay'da duruşması olduğu günlerde onun güzel hitabetini dinlemek için, meraklı kişilerin salonu doldurdukları çok olmuştur. (Öğütçü) olarak seçtiği soyadı, avukatlığına, kişiliğine çok yakışmıştı.

Yurt dışında geçen 8 yıllık sürgünlük yaşamında, aç kaldığı, bunalımlar geçirdiği günler olmuş, metanetini, dürüstlüğünü, vatana bağlılığını, zerrece kaybetmemişti.

ORHAN KEMAL'İN BABASI

Abdülkadir Kemali Öğütçü, ünlü romancımız Orhan Kemal'in babasıydı. Asıl adı Raşit Kemalî olan ve Adana Lisesi'nin orta kısmında zeki bir öğrenciyken, babasının yurt dışına çıkması üzerine öğrenimi yarım kalan Orhan Kemal, eğer yükseköğrenimini yapabilseydi Türkiye'de çok kişinin erişemeyeceği bir romancılık doruğuna yükselebilirdi.

Orhan Kemal, sanırım -Niğde'de vatani görevini yaparken- okuduğu bir kitaptan suçlanarak mahkûm edilmişti. Eğilmemiş, dürüst bir muhalif olarak sınav veren Abdülkadir Kemalî Bey 1939 yılında Suriye'den Adana'ya dönünce -hayat yazgısı olarak başına gelen 8 yıllık sürgünlük çilesi yetmiyormuş gibi- oğlunun bu üzücü âkıbetiyle karşılaştı. Metin bir baba olarak dertleri hafifletmeye ve serinkanlılığını sürdürmeye çalıştı. Maddî, mânevî her yararın merhemini, güçlü moralinde bulurdu. Kemali Bey çileli yaşamından, bir gün olsun şikâyetlenmemiştir. O, alın yazısı her olayı soğukkanlılıkla değerlendirmekle tanınmıştır. Oğlunu Bursa Hapishanesi'nde sık sık ziyaret etmiş, hatta bu ziyaretini daha yakından yapabilmek için, Bergama Ağır Ceza Mahkemesi Başkanlığı'nı üstlenmiştir. Oğlu Orhan Kemal'i evlâtlıktan tardettiği şeklinde bir yayında rastlanan uydurma haber, gerçekdışıdır. Acımasızca bir bilgisizlik örneğidir.

---

[1] Telgraf metnini İsmail Müştak (Mayakon) hazırlamıştı. Müsveddesi arşivimizdedir. Meali, yaklaşık olarak şöyledir:

"Bizler, yüksek dehânızın kurduğu yeni rejimin tabiî ve samimî hizmetkârlarıyız. Vücuda getirdiğiniz bu büyük binada, içten inanışlarla birer fikir amelesi gibi çalıştık. Muazzam eseriniz, sizin büyük ve samimî emellerinizin gerçekleşmesinden başka bir şey değildir. Bu itibarla bizler, bu büyük gâye ve prensipleri tenkit etme yeteneğine sahip değiliz. Bizler, yalnız tatbikata ait bâzı usüller hakkında fikirlerimizi beyan etmiştik. Asla yenilik ve inkılâp esaslarına karşı değiliz. Hakkımızda bir başka görüşün bulunmasından dolayı me'yusuz. Bizleri ilerideki hayatımızda sizin müsamahanız ve affınız doğru yolda yönlendirecektir. Bunu bizden esirgemeyeceğinizi ümit ediyoruz..."

[2] Ahali Cumhuriyet Fırkası'nın beyannamesi 20 Eylül 1930 günü Adana Valiliği'ne verildi. Parti programında liberal bir görüş yer almaktaydı. Kurucuları arasında Ali Vehbi, Bekir Sıtkı, Mustafa Ziya, Hasan ve Ali Bey'ler vardı. Bu kuruculara, daha sonra Ahali gazetesini birlikte çıkarttığı Av. Mahmut Bey de katıldı.

1925 Yazında Elâzığ'da Yargılayanlar ve Yargılananlar

*Resmî adı İsyan Mıntıkası İstiklâl Mahkemesi olan, ama çalıştığı şehre göre bazan Diyarbekir, bazan da Elâzığ adıyla anılan Şark İstiklâl Mahkemesi'nin Başkan, Savcı ve Üyeleri:**

Reis: Denizli Mebusu Mazhar Müfit (Kansu: 1873-1948)
Müddeiumumi: Karesi Mebusu Süreyya (Örgeevren: 1888-1969); o olmayınca, yerine yedek üye Bozok Mebusu Avni Doğan (1892-1965) vekâlet etmiştir.
Âzâ: Urfa Mebusu Ali Saip (Ursavaş: 1887-1939)
Âzâ: Kırşehir Mebusu Lütfi Müfit (Özdeş: 1874-1940).

Abdülkâdir Kemalî Beyin dışında kalan gazeteci sanıklar:

Ebüzziyazade Velit Bey (1844-1945)

Türk basın ve yayın hayatımızın tanınmış kişilerinden, Batı'daki matbaacılık tekniğiyle kültür hayatımıza büyük hizmetlerde bulunmuş olan Ebüzziya Tevfik Bey'in küçük oğludur. İstanbul Hukuk'undan sonra Fransa'da eğitimini tamamlamıştır. Kısa bir müddet Düyun-u Umumiye teşkilâtında çalışmış, babasının gazetesi *Tasvir-i Efkâr*'ı sürdürmüş, *Tevhid-i Efkâr* gazetesini yayımlamıştır. Mütareke döneminde İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüştür. Dönüşünde cesur yazılarıyla, Millî Mücadele'yi desteklemek suretiyle, unutulmaz hizmetlerde bulunmuştur.

Velit Ebüzziya, hayatının son yıllarında *Zaman* adlı siyasal bir gazete çıkarmıştır.

Fevzi Lütfi (Karaosmanoğlu: 1900-1978)

Son Telgraf gazetesinin sahiplerindendi. Şark İstiklâl Mahkemesi'ndeki beraatından sonra Ege'ye giderek çiftçilikle uğraştı. DP'nin kurulması sırasında büyük hizmetleri oldu. Bu partinin ilk kabinesinde Devlet Bakanlığı yaptı. Adnan Menderes'le düştüğü uyuşmazlık sonucu, DP'den ayrılan milletvekilleriyle Hürriyet Partisi'ni kurdu. Bu partinin başkanlığına getirildi. Hürriyet Partisi 1957 seçimlerinde başarıya ulaşamayınca -DP saflarındayken en ağır ithamlarda bulunduğu İsmet İnönü'ye yanaşarak- CHP'ye iltihak etti. Sonunda, politikadan ayrılarak döndüğü İzmir'de öldü.

Ahmet Emin (Yalman: 1888-1972)

Vatan gazetesinin kurucusu olarak, basınımızın ünlü kişilerinden biridir. Türkiye'de en uzun gazetecilik yapmış ve bu mesleğe kendini adamış olanlardandır. Öte yandan, Columbia Üniversitesi'nde gazetecilik branşında lisansüstü ihtisas yapan ilk Türk'tür.

Ahmet Şükrü (Esmer: 1892-1982)

Kıbrıs'ta doğmuş, Columbia Üniversitesi'nde öğrenim görmüştür. Yurda dönüşünde, gazetecilikle hocalığını birlikte sürdürmüştür. Basın-Yayın Genel Müdürlüğü'nde bulunan Ahmet Şükrü Esmer, milletvekilliği yapmış, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde uzun yıllar profesörlük görevinde bulunmuştur. Dış siyaset konusunda tanınmış bir uzman ve yorumcuydu.

İsmail Müştak (Mayakon: 1882-1938)

Mülkiye'yi birincilikle bitirdiği için, o dönemin geleneğine uyularak, Abdülhamid'in sarayında Mabeyn Kâtipliği'ne tayin edilmiştir. 1908 Meşrutiyet'in ilânından sonra Âyân Meclisi başkâtipliğinde bulundu. Uzun süre *Tanin* gazetesinde "Mirsad-ı İbret" başlıklı sütununda çeşitli konularda yetenekli yazılar yazdı. Tarih, politika, edebiyat açısından geniş kültürlü bir gazeteciydi. İstiklâl Mahkemesi'nden sonra *Tanin* gazetesinin kapanması üzerine, Hüseyin Canit Yalçın'la ortaklaşa gümrük komis-

* Mahkemenin zabıt kâtipliğine, o yıllarda Adana'da bir spor malzemesi mağazası açan ve futbol maçlarında hakemlik yapan, gazetelere spor kritikleri yazan Selim Rauf (Sarper) atanır. Eski harflerle süratli not tuttuğu için İstiklâl Mahkemesi'nin Adana'ya uğradığında -asıl zabıt kâtibinin hastalanması üzerine- validen süratli yazı yazacak bir kâtip istenmesi nedeniyle bu işe Selim Rauf Bey önerilir. Zabıt tutmaktaki süratinden dolayı Doğu'daki duruşmalarda da kendisi görevlendirilir. Bilindiği üzere Selim Rauf Bey, daha sonra Ankara'da Dışişleri Bakanlığı teşkilâtına girecek, Matbuat Umum Müdürlüğü, büyükelçilik, milletvekilliği ve Dışişleri Bakanlığı'na kadar yükselecektir.

Şark İstiklâl Mahkemesi'nde 10 Gazeteci.
Soldan itibaren: İsmail Müştak, Abdulkadir Kemalî, Ahmet Emin, Ahmet Şükrü, Fevzi Lutfü, Gündüz Nâdir, Suphi Nuri, Ebuzziya Velit, Sadri Ethem, Eşref Edip.

yonculuğu yaptı. 1935 yılında milletvekili oldu. 1938 Ekimi'nde, Paris'te kanser ameliyatından öldü. İsmail Müştak Mayakon'un hukuk branşında eserleri, çevirileri vardır. Anılarının bir bölümünü "Yıldız'da Neler Gördüm?" adı altında yayınlamıştır.

Suphi Nuri (İleri: 1887-1945)

Yüksek tahsilini Paris'te tamamlayan Suphi Nuri, Âyân âzâsından Nuri Paşa'nın oğlu ve ünlü gazeteci Celâl Nuri ile ünlü karikatürist Sedat Nuri'nin kardeşidir. Celal Nuri ile birlikte *Âti* ve *İleri* gazetelerini yayınlamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında, *İleri* gazetesinin bâzı milletvekillerince tecavüze uğraması üzerine, basın özgürlüğünün kısıtlanması karşısında gazetesini kapatmıştır. Aynı zamanda hukuk profesörü olan Suphi Nuri, Rasih Nuri İleri'nin babasıdır.

Eşref Edip (Fergan: 1884-1971)

Dinî ve millî konulardaki yazılarıyla tanınır. *Sebilürreşad* gazetesinin sahibidir.

Sadri Edhem (Ertem: 1898-1943)

İstanbul Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nden mezundur. Gazeteci, hikâyeci, romancı olarak tanınmakla beraber, asıl mesleği öğretmenlikti. İstanbul ve Ankara'da yıllarca hocalık yapmış, 1939 yılında, memleketi olan Kütahya'dan milletvekili seçilmişti. Sadri Ertem *Son Telgraf* ve *En Son Dakika* gazetelerinin başyazarlığını da yapmıştır. 45 yaşında ölen Sadri Ertem, hikâye, roman ve gezi izlenimleri alanında hayli kitap yayınlamıştır. "Çıkrıklar Durunca", "Bacayı İndir Bacayı Kaldır", "Silindir Şapka Giyen Köylü", "Korku", "Bir Vagon Penceresinden", "Bir Şehrin Ruhu", "Düşkünler" eserlerinin başlıcalarındandır.

Gündüz Nadir (1893-?)

Aslen bir öğretmendir. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Adana'da öğretmenliği sırasında mahalli gazetelere de günlük fıkralar yazmıştır. Jön Türklerden olan Mücavirzade Mustafa Emin'in yayınladığı *Hayat* gazetesinde, 1923'ten itibaren Gündüz Nadir de çalışmıştır. 1924-25 yıllarındaki bâzı makaleleri yüzünden takibata uğramıştır. En son Şark İstiklâl Mahkemesi'ne sevkolunan Gündüz Nadir, edebiyat alanında, hikâyeler ve şiirler de yazmıştır.

ŞARK İSTİKLÂL MAHKEMESİ'NİN GAZETECİLER HAKKINDAKİ KARARI

... yazılarıyla halkı isyana teşvik ve isyanla alâkadar olmak cürümlerinden maznun Velit, Sadri, Müştak ve Gündüz Nadir, Ahmet Emin, Ahmet Şükrü, Eşref Edip, Suphi Nuri ve Abdülkâdir Kemalî Beylerin icra edilen muhakemeleri neticesi, bunlardan Velit, Suphi Nuri, Müştak, Sadri ve Gündüz Nadir Beylerin isyanla alâkadar olduklarına dair temin-i vicdana kâfi delâil ve vesaik görülmediği ve fakat kaste makrun olmasa bile yazılarının bu mahalde suitesir hasıl ettiğine kendileri de kail ve bu halin binnetice ibret ve intibahı mucip olduğu anlaşılmış ve Reisicumhur Hazretlerine takdim ettikleri ve aynen kıraat olunan telgraflar da bunu teyit ettiğine binaen beraatlerine ve diğer maznun Ahmet Emin, Ahmet Şükrü, Eşref Edip, Fevzi Lütfi Beylerin yazıları gerçi isyan üzerinde tesir husule getirmişse de emare ve delâil-i kanuniyenin adem-i mevcudiyetine ve maamafih bu halin bilmeyerek netayic-i müessife husule getirdiğine kani bulunmalarına binaen, delâil-i ciddiye zuhurunda icabat-ı kanuniyeye tevessül edilmek üzere adem-i mesuliyetlerine ve cümlesinin sebeb-i âhirle mevkuf değillerse tahliyelerine ve diğer maznun Abdülkâdir Kemalî Beyin Şark İsyanı'yla alâkası görülmemiş ve fakat halkı isyana teşvik cürmünün mahall-i vukuu daire-i kazamız haricinde olduğundan ma'beülzımnı olan fiilin Adana'da vuku bulmuş olmasına binaen aidiyeti cihetiyle Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne tevdiine vecahen ve müttefikan karar verildi.

Hâkimiyet-i Milliye,
14 Eylül 1341 (1925).

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mubahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

AYŞE ŞEN

İCMAL-İ AHVAL

[Bulgaristan]

□ Daima birtakım fesâdâta arzu-nümâ-yı mübâderet [kötülüklere girişmeye istekli] görünen Şarkî Rumeli sebükmağzânı [akılsızları] yine bazı neşriyat-ı fesâd-âmize teşebbüs eylemişlerdir.

Zât-ı maddenin ehemmiyet-i mahsusası zahirde küçük görünen teşebbüsat-ı sebük-mağzâna ve ehemmiyet veriyor.

Rusya ve sâir ecânib casuslar ile mâla-mâl [dopdolu] olan Şarkî Rumeli vilâyetinde bazı matbuatın neşriyatı şu günlerde pek ziyade câlib-i dikkattir.

Ziyadesiyle şâyân-ı teessüf olarak Filibe'de (Barba) nâmıyla neşredilmekte olan Bulgar gazetesinin bir bend-i mahsûsu vâsıl-ı nazar-ı hayretimiz oldu.

Serâpâ herze-gûyâne fıkarâttan [boş sözlerle dolu hikâyelerden] ibaret bulunan bend-i mezkûr (Bulgaristan ile nasıl ittihad edebileceğiz) unvanı tahtında neşr edilmiştir.

Şâyân-ı esef olmaktan ziyade sezâ-yı hande olan bu bendin esası Şarkî Rumeli'de şimdi bir ihtilâl çıkıvermek ve o vesile ile Bulgaristan ve Şarkî Rumeli ittihadı hâsıl oluvermek imkânını isbat emeline müsteniddir.

Suret-i ifadelerine nazaran bend-i mezkûrun muharrirleri işi heman bir günlük bir iş yerine tutuyorlar.

Zabt ü rabt-ı memleket vazifesiyle mükellef olan Hükûmet-i Osmaniyye bu neşriyatın devamına tahammül edemez.

Doğrudan doğruya Devlet-i Osmaniyyenin hukuk-u ahdiyyesi hilâfında olan bu neşriyat Bâbıâlî için Şarkî Rumeli vilâyeti hakkında tedâbir-i mahsusa-i inzibatiyye ittihaz olunmasına sebeb-i kâfidir. Zahirde birtakım sebükmağzânın neşriyatından ibaret olan bu neşriyatın ledünniyyâtı [bir içyüzü] dahi olsa gerektir.

Osmanlılık hissiyatına mâlik olan hiçbir Osmanlı bu neşriyata nazar-ı bîkaydî ile bakamaz.

Gavril Paşa Hazretleri'nin Dersaadet'te bulunmalarını fırsat bilen bend-i mezkûrun muharrirleri iktidar-i devletten ve vezâif-i vali ve vilâyetten külliyen bîhaberdirler.

Kuvve-i kahra-i Osmaniyye daha nice böyle sebük mağzânı te'dîbe kâfî idüğünü beyan ile iktifa ederiz...
(9 Ağustos 1885)

VİLÂYETLERDEN HABERLER

□ (Mösyö Tomas Stefans) nâmında bir Amerikalının velespid [bisiklet] ile seyahat ve Dersaadet'e muvasalatla buradan dahi hareket ettiğini yazmış idik.

Ankara'dan yazıldığına göre mumaileyh İzmit'ten beş günde şehr-i mezkûra muvasalat ve Vali Paşa Hazretleri ile memurîn ve vilâyet ve binlerce ahali merkumun hareketini temâşa etmişler ve merkum kendisine edilen rica-yı mahsus üzerine üç defa şoşe üzerinde velespid ile yürüyüp 1200 yarda mesafeyi iki dakika ve on dört saniyede kat' etmiştir.

Merkum bilâhare Vali Paşa Hazretleri ile memurîn-i vilâyetten veda edip Yozgat'a müteveccih-i azimet etmiştir...
(31 Ağustos 1885)

DIŞ HABERLER

□ Kürre-i arzın devri lâ-akal [en azından] seksen günde mümkün olabildiği zannolunduğu halde muahharen (Rave) nâmında bir İngiliz gemisi bu devri yetmiş üç günde icra edebilmiştir. Sefine-i mezkûre Mart-ı efrencînin yirmi sekizinde İngiltere'nin (Pleymut) limanından hareketle Mayıs-ı efrencînin sekizinde Hollanda-i cedîd'e mavasalat etmiş ve cezire-i mezkûreden hareketle otuz beş gün zarfında İngiltere'ye avdet eylemiştir... (2 Ağustos 1885)

□ İngiltere'de kaçak elinden tutulan yaprak sigaralar hükûmet tarafından furuht olunmayıp bir soba içine atılarak ihrâk ve imha ediliyor [yakılıp yok ediliyor]. Bu sobaya avam kısmı Kraliçe'nin çubuğu tabir eder.

Bir seneden beri mezkûr sobaya atılıp ihrâk edilen sigaraların bedeli iki yüz kırk beş bin İngiliz lirası kadar olduğu lede'l-hesap anlaşılmıştır...
(2 Ağustos 1885)

HAVADİS-İ MISRIYYE

☐ Mısır'da maaşların muntazaman tediyesi için varidat-ı lâzıma temin olunmuş ise de masarif-i sâirenin tesviyesine lâzım olan akçe bulunmadığı cihetle Mısır'daki Osmanlı Bankası şubesi tarafından hazine-i Mısrıyyeye yüz elli bin lira ikraz olunmuştur.

Mısır hazinesi müzayaka-i maliyyesine mebnî iki [malî sıkıntısından ötürü] yüz liradan ziyade tediyâtını te'cil etmiştir [ertelemiştir].

Bunun üzerine bin lira matlûbları olan kesân alacakları mukabilinde iki yüz lira miktarında müteaddid senetler itâsına mecbur olmuşlardır...
(7 Ağustos 1885)

KÜLTÜR

☐ Hey'et-i tahririyyemizden [yazı kurulumuzdan] olup letaif-nüvislikteki [gülmece yazarlığındaki] maharet-i harikası âmmenin malûmu olan rif'atlu Tevfik Efendi âsâr-ı kesire-i fekâhetperverânesine bir zamime-i lâtife [lâtifesever çoğunluklu eserlerine ek bir lâtife] olmak üzere (Tarih veya 1171 cinayetleri) unvanıyla gayet güzel bir roman yazmıştır. Bu romanın (Koca Ragıp Paşa) diye yâd olunan sadr-ı şehîre [ünlü sadrazama] kadar Devlet-i Aliyye'nin vekâyi-i mühimmesini alâ-tarîk ül-hülâsa câmi' olan [özetle toplayan] mukaddemesinin birinci cüz'ü derderst-i tab' olup birkaç güne kadar mevki-i inşitarı tezyîn edecektir. Mumâileyh letâif-i âsârından hisse yâb-ı neşât ü sürûr olanların [neşe ve sevinç payı alanların] şu yeni eserinden edinmeye dahi şitâbân olacakları derkâder [koşacakları ortadadır]... (3 Ağustos 1885)

☐ Dünkü gün Bâbıâlî Caddesinde vâkî Midilli Sancağı nâibi faziletlü Esat Efendi'nin matbaasında İranîler tarafından hukuk-u imtiyaziyye dahilinde olmayarak mesâhif-i şerîfe [kur'anlar] tab' olunmakta bulunduğu istihbar kılınması üzerine zâbıta tarafından matbaa-i mezkûreye memurlar gönderilerek mesâhif-i şerîfenin temsil edilen taşlarıyla tab' olunan evrak kaldırılıp zabıtaya götürülmüştür...
(4 Ağustos 1885)

☐ Müze-i hümâyunun mâh-ı hâl-i rûminin yirmi üçüncü günü bazı mahallerinin tamirine mübaşeret olunup tamiratın hitamına kadar züvvârın [ziyaretçilerin] kabulüne imkân-ı müsaade olmadığı cihetle mesdûd [kapalı] bulundurulacağı müze-i hümâyun müdüriyeti cânib-i vâlâsından iş'âr buyuruluyor...
(7 Ağustos 1885)

TEVCİHAT

☐ Prens Bismark Hazretleri'nin mahdumları Kont Herber dü Bismark ve Kont Gilyom dü Bismark cenablarına birinci rütbeden Mecidî,

Bükreş'te tavattun etmiş [yerleşmiş] olan Mösyö Zapa'ya birinci rütbeden Mecidi ve mumaileyhin yeğeni Hristo Zapa'ya dördüncü rütbeden Mecidî nişan-zîşanları ihsan buyurulmuştur...
(20 Ağustos 1885)

İSTANBUL HAVADİSİ

Zaptiye Nezaret-i Aliyyesinden

☐ Nerd-bânlı [merdivenli] Hamam hademesinden ve Ermeni milletinden Bogos nâm şahıs geçen gece Divanyolu'nda Acı Hamam hademesinden karahisarlı Ömer ile tellâk Haçik'i darb ve mecruh ederek firar etmiş ise de, bi'ttaharri derdest ve tahkikatın icrâsına teşebbüs edildiği İstanbul Polis Müdiriyet-i behiyyesinden alınan jurnalden müstebân olmuştur [anlaşılmıştır]...
(9 Ağustos 1885)

Fi 27 Temmuz Sene 301

☐ Cennetmekân Sultan Abdülâziz Han merhumun dördüncü kadınefendisinin bir müddetten beri mübtelâ olduğu illeten rehâ-yâb olamayarak [iyileşmeyerek] evvelsi gece sabaha karîb terk-i hayat-ı müsteâr eylemiştir [geçici olan dünyayı terketmiştir].

Rahmullahu rahmeten vâsia [Allah gani gani rahmet eyleye].

Merhûme-i müşârün-ileyhânın na'ş-ı mağfiret-nakşları dünkü gün Ortaköy'de vâki sahilsaray-ı hümâyûndan beş çifte sandallarla Sirkeci iskelesine nakl ve oradan alelusul müretteb alay ile Yeni Cami'de Valide Sultan tâbe seräha [toprağı bol olsun] Hazretleri'nin türbe-i şerifesine götürülerek tevdî-i hâk-ı gufrân edilmiştir...
(27 Ağustos 1885)

☐ Geçen gün Boğaziçi'nde Kireçburnu'nda bir kelb kudurup Tarabya civarında rast geldiği köpekleri ısırdığı ve bunlara da kuduzluk sirayet eylediği cihetle yedinci daire-i belediye cânibinden derhal tahkikat ve taharriyat-ı lâzıme [gerekli araştırma] bi'l-icra, mezkûr kuduz kelb ile ısırmış olduğu cem'an on dört re's kelbin Kireçburnu ve Trabya civarında bulunup itlâf edilerek mazarratları def' edildiği mesmû'dur [öldürülerek zararsız hale getirildiği işitilmiştir]... (28 Ağustos 1885)

MÜKTEBESAT

☐ Bulgaristan hey'et-i müdirânı tarafından gösterilmekte olan muâmelât ve Bulgaristan ahali-yi İslâmiyyesi hakkında tecviz olunan taaddiyât ve i'tisâfât [câiz görülen saldırılar ve yolsuzluklar] gittikçe teşeddüd eylediğinden [şiddetlendiğinden] Bâbıâlî cânib-i sâmisinden Bulgaristan'a tebligât-ı müekkedde [yenilenmiş bildirimde] buyurulacağı gibi düvel-i muazzamaya bir de müzekkere gönderileceğini (Neologos) istihbar etmiştir... (4 Ağustos 1885)

☐ Amerika'nın udebâ-yı ma'rûfesinden [tanınmış edebiyatçılarından] Binbaşı Mösyö (Hanri Dan) nâm zât geçen sene memâlik-i mahrusa-i şâhâneyi geşt ü güzar ettikte [gezip dolaştıkta] taraf-ı eşref-i hazret-i padişâhîden mazhar buyurulmuş olduğu lûtuf ve inâyet-i mülûkâneye teşekküren hâkpây-i mekârim-i ihtivâ-yı şâhâneye arz ve takdim olunmak üzere Amerika'dan göndermiş olduğu şair-i şehir [ünlü şair] (Henry Long Fellow)'un külliyâtını Amerika Konsoloshanesi teşrifâtî-i umumî nâzırı devletlû Münir Paşa Hazretleri vesâtetiyle [aracılığı ile] arz ve takdim edip lütfen ve âtıfeten [lütuf ve bağlılıkla] rehîn-i kabul buyurulduğu (Stern Ekspres) gazetesinde okunmuştur... (23 Ağustos 1885)

İLÂN VE REKLÂMLAR

☐ Bazı dükkâncılara Minasyan'ın Amerikan mağazası nerededir deyu sual olundukta burasıdır deyip rağbetli müşterileri elde ederek celb etmekte oldukları mesmûumuz olduğundan [kulağımıza geldiğinden] Minasyan'ın Amerikan mağazası ancak Galata'da Perşembe Pazarına karîb [yakın] Yeni Cami kapısı ittisâlinde [bitişiğinde] olup gerek Galata'da, gerek İstanbul'da ve gerek sâir mahalde şûbelerimiz olmadığı hâsseten ilân olunur... (7 Ağustos 1885) Minasyan

TELGRAF HAVADİSİ

☐ Asya-yı sagir, yani Anadolu kıtasını geşt ü güzan ile asar-ı atîka taharrî etmek [eski eserleri araştırmak] ve hususiyle (Toros) yani Boğa ve nâm-ı diğer Bulgar Dağı denilen cebelde hafriyat icrâ etmek üzere Kont (Şarl Lankoronski)'nin masarifiyle bir hey'et-i fenniyyenin gideceği yazılmıştı.

Hey'et-i mezkûre Kont-u mumâileyh ve muallimînden Mösyö (Nieman) ve Praglı Mösyö (Petersen) dahil olduğu halde Temmuz-u Efrencînin yirmi beşinci günü Viyana'dan hareket etmiştir... (7 Ağustos 1885)

HAZIRLAYAN: AZİZ NESİN

14 Ağustos 1287
Sayı: 44

Tiyatro

Gazetelerimizin sütunlarına her sene bu vakıt Madam Potel veya Mösyö Nuci yahut Mösyö Menas Avrupa'dan yeni tiyatro oyuncusu celp etmek için gitti ilânları bir sermaye-i mu'tad olur. Vakıa Teşrinievvelde soğukla beraber oyuncuların geldiğini de görürüz. Zevkimize gider eğleniriz. Gider seyrederiz. El çırpar, baston tıkırdatır, ayak patırdatırız. Lâkin arzusunda bulunduğumuz esbab-ı terakkînin [ilerleme yollarının] teleskop hakikatıyle ve istifadesini ümmid ettiğimiz medeniyyetin hurdebîn ibretiyle bakılur ise, bu hal pek ağır ve mucib-i esef görülüyor. Çünki tiyatro medeniyyetin tutar eli ve tarîk-ı edebin mekteb-i bî-bedeli [edeb yolunun eşsiz okulu] olup zekâya kuvvet ve akla vüs'at [genişlik] iras ettiği tiyatrosu çok, duhuliyyesi [ücreti] avam harcı olan mahallerin ahalisi bilâkis fiyatı gâli [çok pahalı] ve tiyatrosu az olan memleketler sekenesine [halkına] fart-ı zekâ ile tefevvuk eylemesi [üstün gelmesi] tecrübesiyle sâbittir. Şimdi böyle bir nazik ve halkın terbiyesine kâfil olacak emrin ne olduğunu bilmediğimiz ve kangı yoldan geldiğini anlamadığımız madam yahut mösyönün eline bırakup da bazı ne sattığını bilmeyen şarlatan eczacı ve attarların cismen gördüğümüz mazarratları gibi açtıkları yerlerde ahlâkımızı ifsad edecek [bozacak] gıda-yı ruhu istedikleri gibi alup satmaları büyük mazarrat değil midir?

Birtakım kendisinden bî-haber, yani yalnız sureta benî beşer bulunanlar buna bir eğlence nazariyle bakarlar, lâkin halkın bu zannını tagyir iktiza etmez [değiştirmek gerekmez]. Çünki tabiat insanı daima heva tarafına calip ve âdem kendüsünce faide anladığı mahalden müctenip bulunduğundan [uzak durduğundan] eğer bunun medar-ı istifade olduğu anlaşılursa, değil para verip gitmek belki para ile çağırılsa kimse ayak basmak istemez.

Evet tiyatro ne kadar çok ve ne kadar ucuz olursa o memleket ahalisi o kadar müstefid olur [faydalanır]. Bununla beraber maarifte derec-i akılla muvazene olunmalıdır. Cemiyyet-i milliyye efrad-ı beşeriyye gibidir. Elli yaşında bir milletin okuyacağı dersi beş yaşındaki millete okutmak faide etmez. Bilâkis mazarratı dahi görülür.

Şurası da bedihîdir ki, her milletin gerek maarif ve gerek kaidesi kendi ahlâk ve etvarlarına göre olup, bunları âher, [başka] milletin tamamı tamamına ahz ü telâkîsi elvermez.

Şimdiki halde Fransa'dan buraya getürdükleri tiyatro oyunları birkaç nev'iden ibarettir. Bunlardan birisi dram, birisi komedya, birisi vodvil, birisi de operettir. Hele operetin ahlâkça medhali olmayıp, yalnız oyuncu kızların baldırlarını seyretmek safasıdır. Vodvil ise Fransız lisanı şivesine mahsus birtakım tecnisat ve mazamin ile mızıkasından bile bir şey anlayamayacağımız türkülerle eğlendirip vakıt geçirmek olduğundan onun dahi ahlâkça bir gûna tesir ve faidesi olamaz.

Gelelim tiyatrodan maksad-ı aslî olan dramlarla komedyalara. Tiyatrolarımızda oynanan dramların cümlesi şimdiki Fransızların tabiat ve meşreblerince yapılmış olduğundan bunların hiçbirisinden gerek tarih ve gerek ma'lûmat cihetinden bizce bir faide bile mülâhaza olunamadığından kat'-ı nazar, ekser fasılları âdabımızın mugayiri [âdabımıza aykırı] olduğundan ve komedyalar ise Fransa ve alelhusus Paris'in ahlâk-ı hâzırasını istihza olduğundan bunlardan dahi istifademiz mümkün ve kaabil olmadıktan maada mazarratı dahi âşikârdır.

Molyer ve bazı yeni yetişme esâtîz-i fuzalanın [fazilet sahibi üstadların] Fransız lisanında şimdiye kadar cem'ü tertip ettikleri birtakım şâyeste-i takdir ve tahsin komedyalar ve dramlar vardır ki, yalnız bize değil umum dünyaya ve terakkîde ne kadar mesafe kat' etmiş millet olursa olsun faidesi âşikârdır.

İşte bunlar alınmalı. Bunlarda da tabiî bizim ahlâkımıza uymayan yerler bulunur ise tebdil ve taygir edilmek kaabildir. Ve bu oyunların mucidleri bulunan ukalâ kendi te'liflerine kalem karıştırıldığı için dilgîr olmak [gücenmek] değil, faidesi ta'mim edildiği için haz bile ederler.

Hulâsa-i kelâm şimdiye kadar söyledik ve söylüyoruz ve söyleyeceğiz ki, ahlâkça büyük te'siri müspet olan böyle bir nazik emrin teftiş ve tahkik olunmaksızın İstanbul'a duhul ve aslı nesli belürsüz (Budel) ve (Nuci) ve (Menas) isminde birkaç kâr uşağının eline bırakılması bilâhara muhatara-i azîmeyi [sonradan büyük tehlikelere yol açar] muciptir.

Tiyatro keyfiyyetinin dirayet ve rü'yet-i kâmilesi müsellem [görüş ve dirayetinin tamlığı su götürmez] olan maarif meclisinin taht-ı nezaretine alınması ve oynayacak oyunların Paris'in (Fransız tiyatrosu) namıyle be-nâm [ünlü] ve ifsad-ı ahlâka dair oyunlarını kabul etmeyüp daima meşahîr-i fuzela te'lifatını ahz eylemekle meşhur-u enâm [halk arasında meşhur] olan tiyatronun mecmuasından işimize gelenler bil-intihap ahz olunarak anlar da bir komisyon-u mahsuse ma'rifetiyle tedkik edildikten sonra icra ve bu komisyonun izin ve ma'lûmatı olmadan hiçbir oyun oynanmaması şedîden men' edilmek [şiddetle yasaklanmak] ve hele geçenki bir nushamızda orta oyunundan muzır dediğimiz vodvil ve operet ve balatolar [baladlar] bütün bütün red edilmek lâzım gelür.

İşte biz âcizane mülâhazatımızı beyan eyledik bu mütaleamızın tashih ve tasdiki re'y-i sahib-i re'ye menuttur [bağlıdır].

15 Teşrinisani 1288
Sayı: 164

Tiyatro Maddesi

Gedik Paşa'daki tiyatro hakkında 161 numaralı nüshamızda münderic [yer alan] bir fıkrada *Mamol* gazetesine vermiş olduğumuz ecvibe [cevaplar] ile *Mamol*'ün efkârını (her ne kadar henüz bilmiyor ise de) muhakeme yollu *Hadika* gazetesinin on iki numaralı nüshasında münderic fıkaratı okuduk.

Bu fıkarata *Diyojen*'e mahsus olan şive-i lisan ile mukabele etmek elimizde olduğu gibi *Hadika* muharririnin suret-i muhakemesi dahi birkaç guguklara değer şeyler olduğu derkâr [ortada] ise de tiyatro denilen şey intişar-ı maarifin [eğitimin yaygınlaşmasının] mülke mezarrat ve adem-i mazarratı hakkında bir vakit devletçe görülen ehemmiyyetten pek büyük ehemmiyyeti haiz olduğuna ve bu bapta hiç olmazsa halkımıza olsun bir fikr-i sahih [doğru fikir] vermek kemal-i ehemmiyetle lâzım idüğüne mebhi [dayanan] şakayı bertaraf ederek meseleden ciddî ve samimî bir suretle bahs etmeği halkımıza olan muhabbet-i kâmilemiz üzerine arzu ettik. Evvelki fıkramızda buna da ne hacet şimdiye kadar ittihaz etmiş olduğumuz meslek-i mahsusda göstermiş idik ki Güllü Agop efendinin Gedik Paşa'da kâin tiyatrosu için göstermekte olduğumuz muhalefeti Osmanluluktan başka bir milliyyet sahabeti [sahiplenmesi] yolunda gösterecek kadar teng-i vicdan [küçük vicdanlı] değiliz.

Biz fıkramızda ne demiş idik? "Osmanlu tiyatrosu ismini hâiz olan bir tiyatronun aktörleri mösyö ve aktrisleri madmazel olamaz. Halbuki Güllü Agop efendinin tiyatrosu Fransız oyunlarının Türkçeye tercemesinden ibaret olduğu için Osmanlu tiyatrosu olamaz. Tiyatro icadından maksad halkımıza bir mekteb-i tecrübe ve edep açmak demek ise bu tiyatro o maksadı hasıl edemez" demiş idik.

Hadika muharriri beyefendi şu sözlerimizden evvelkisini kabul edip diğerlerini red yollu sözler söyler ve söylediği sözlerin haşviyyatı [gereksiz ve boş olanları] ve alel-husus yekdigerine nakz eden, [birbirini çürüten] fıkaratı atılur da ne demek istediği araştırılur ise şunlardan ibaret kalur:

"Fransızcadan mütercem oyunun ahlâkça sû-i tesirini anlayamıyoruz. Beyoğlu'nda Fransızca oynanan oyunlar mucib-i mazarrat mı oluyor ki İstanbul'da oynanan tercemesinden menfaat hasıl olsun."

İşte muharrir-i müşarünileyhin dört sütunda söyleyip söyleyip ancak söyleyebildiği sözler şundan ibarettir.

Sözü uzatmağa ne hacet, biz şu iki maksad-ı aslî üzerine muharrir-i müşarünileyhe iki fıkra sorarız.

Birincisi

İsim tasrih edemem [açıklayamam] çünki Osmanluluğun en mukaddes gördüğü bir noktadır filan efendi zevcesini Avrupa ahlâkı üzerine filân beye takdim edebilir mi, edemez mi? Eğer takdim edebilür der iseniz Avrupa oyunlarının ahlâk-ı Osmaniyyeye mugayir [aykırı] gelmiyeceğini teslim ederim.

İkincisi

Beyoğlu'nda oynanan oyunlara giden Osmanlular ne fikir ve mütalea ile gidiyorlar? O tiyatroları nazarlarında bir mekteb-i edep bularak mı gidiyorlar? Bunu muharririn insafından sorarım. Fakat "Evet mekteb-i edeptir de anın için gidiyorum" der ise bunun için ayruca bir bahse girişeceğimi dahi ihtar ederim.

Hadika'ya diyeceğimiz cevap yukarda geçen iki bendden ibarettir. O bitti. Şimdi biraz da sevgili Osmanlularla konuşalım.

Osmanlılar Âdemin Âdem olabilmesi için birçok tecrübelere ihtiyacı derkârdır. Tiyatro denilen şey âdemlerin tecrübe arkası sıra koşup birtakım müşkilâta uğramalarına hacet bırakmayarak tecarübü [tecrübeleri] kendi ayağına getürmek demektir. Demek oluyor ki, tiyatro esasen lâzımdır.

Tiyatro hemen medeniyyet kadar lâzımdır. fakat medeniyyet bir memlekete hariçten girmeyüp içinden çıktığı gibi tiyatro dahi hariçten gelmez içinden çıkar. Bizim medeniyyetimiz bize müsaade eder mi ki ezcümle baloda polka oynar iken familyamız âzâsından bir kadın veyahut erkek ile diğer bir familya azasından bir erkek yahut diğer bir kadın meyanında cereyan eden hîle ve hud'adan [dalavereden] ibret alalım.

Güllü Agop efendininki değil, Osmanlu tiyatrosu lâzımdır. Ne zaman? Ol zaman ki, bizde hiç olmaz ise Osmanlulardan onda ikisi akaid-i ahlâk u âdet ve vukuat-ı Osmaniyyeye vâkıf olmak lâzımdır ki mütelezziz olabilsünler [tad alabilsinler]. Bu ne ile olur? Şüphe yok ki bir parçacık maarifle. Biz henüz elifi mertek sedur iken bir de tutup da mösyö bilmem nenin Paris âşüftegânının serair-i ahvaline dair yazdığı oyundan ne ibret alabilürüz? Amma diyeceksiniz ki, evet maarifin bugünki derecesine göre elde bir tiyatromuz bulunsun. Tamam hak yediğinizdedir [elinizdedir]. Fakat elde olacak o tiyatro dahi hiç olmaz ise Zuhurî'nin islâh edilmişinden ibaret bulunsun.

23 Teşrinisani 1288
Sayı: 168

Ecel-i Kaza

Ecel-i Kaza ilk def'a olmak üzere Güllü Agop Efendi'nin tiyatrosunda saha-i icra ve temaşaya

vaz' edilerek [seyir ve gösteriye konularak] pek çok kimseler müşahedesine [görmesine] rağbet ettikleri sırada biz dahi azimetle temaşa ve kemal-i dikkatle muayene eyledik.

İş bu dramın cihet-i tasvirine hiçbir kimsenin diyeceği olmadığı gibi suret-i iş'arı dahi doğrusu değil İstanbulca hatta Avrupaca bile kaleme alınan bu gibi âsârın en iyilerinden birisi denilecek kadar lâtiftir. Hatta bu zemine gayet yakin olarak İngiliz meşahir-i şuarasından Şekspir'in dahi Romeo ile Jülyet nam bir oyunu vardır ki, muharrir efendi letafet-i kitabette [yazı yazmadaki güzellikte] bu oyunla dahi rekabet edebilmekte haklıdır. Şu kadar var ki tiyatronun birinci perdesinden bed' ile [başlayarak] dördüncü perdesine kadar tasvir ve tecsim edilen efkâr-ı âlî ve dakikaya mukabil [betimlenen ve gösterilen ince ve yüksek fikirlere karşın] netice-i hikâye demek olan beşinci perdede Nimet'in feda-yı hayat edişi o nisbetle küçük kalmaktadır.

Eğerçi muharrir efendi Nimet'e henüz pederinin heyulasıyle ödü patlıyarak vefat edecek kadar za'f-ı kalb vermemiş olsa idi, hiç olmazsa pederini şahsen gördükten ve yahut Pertev'in imdadına yetişmek gayret-i kibaranesinde bulunan Numan Bey'i hasım zan ederek andan ürktükten sonra yüreğine indirip öldürmüş olsa idi, o zaman oyun daha tabiî ve binaberin [bunun için], daha latif olur idi.

İşte oyun hakkında dermeyan edeceğimiz mütalea şundan ibaret olup bundan sonra muharrir efendiye şunu dahi ihtar ederiz ki kendisinin başmuharriri olduğu *Hadika* gazetesiyle *Diyojen* meyanında Osmanlu tiyatrosu hakkında tekevvün eden mübahase [meydana gelen tartışma] için yine kendisinin kaleme almış olduğu şu oyundan daha âlâ *Diyojen* için hiçbir sened olamaz. Madem ki Türkler Ecel-i Kaza gibi oyunları kendileri yazmağa muktedirler. Âyâ [acaba] Fransızların bizim ahlâk ve âdât-ı Osmaniyyeye uymayacak olan oyunlarını bil-müterceme [çeviri ile] saha-i temaşaya vaz' etmeğe ne mecburiyetimiz vardır. Bu oyun muharririni tahsin edeceğimiz [beğeneceğimiz] ve aferin diyeceğimiz kadar güzel olduğu halde halk indinde bayağı tesirsiz kalmış gibi olması *Hadika* muharriri ve hususiyle Fransız oyunlarına taraftarlık eden yardağı için bir ibret olmağa dahi sezâdır. Halkımızın tab'ına birtakım balto ve operet gibi baş oyunlarla kesel ârız bulunmuş [uyuşturulmuş] olduğundan böyle dram suretile yazılan oyunlardan lezzet alacak kadar halkda his kalmamış demektir. Güllü Agop Efendi'nin bu dereceye üç senede nâil olabilmesi ve bir halkın edebiyat-ı milliyesince olan hissiyyat-ı muhsuse bu kadar az bir müddet zarfında bozabilmesi yine bir muvaffakiyyettir.

Ecel-i Kaza'nın suret-i icrasına gelince: Haber aldığımıza göre oyuncular bu oyunu topu topu üç def'a tekrar eyledikleri halde oynamış olduklarından şu hale bakılur ve oyunun nezaketi dahi hesaba katılur ise kendilerine her halde aferin demeğe mecbur kalacağız. Lâkin biz aferini Ecel-i Kaza gibi bir oyunu üç def'ada bu kadar oynayabilmekle tahsin etmekten memnun olamayız.

Bu gibi oyunlar aylarca tekrara muhtaç olduğu cihetle eğerçi bunlar yirmi otuz def'a tekrar edip de ba'dehu bihakkın icra edebilmiş olaydılar o zaman kendilerinden daha ziyade memnun kalur idik.

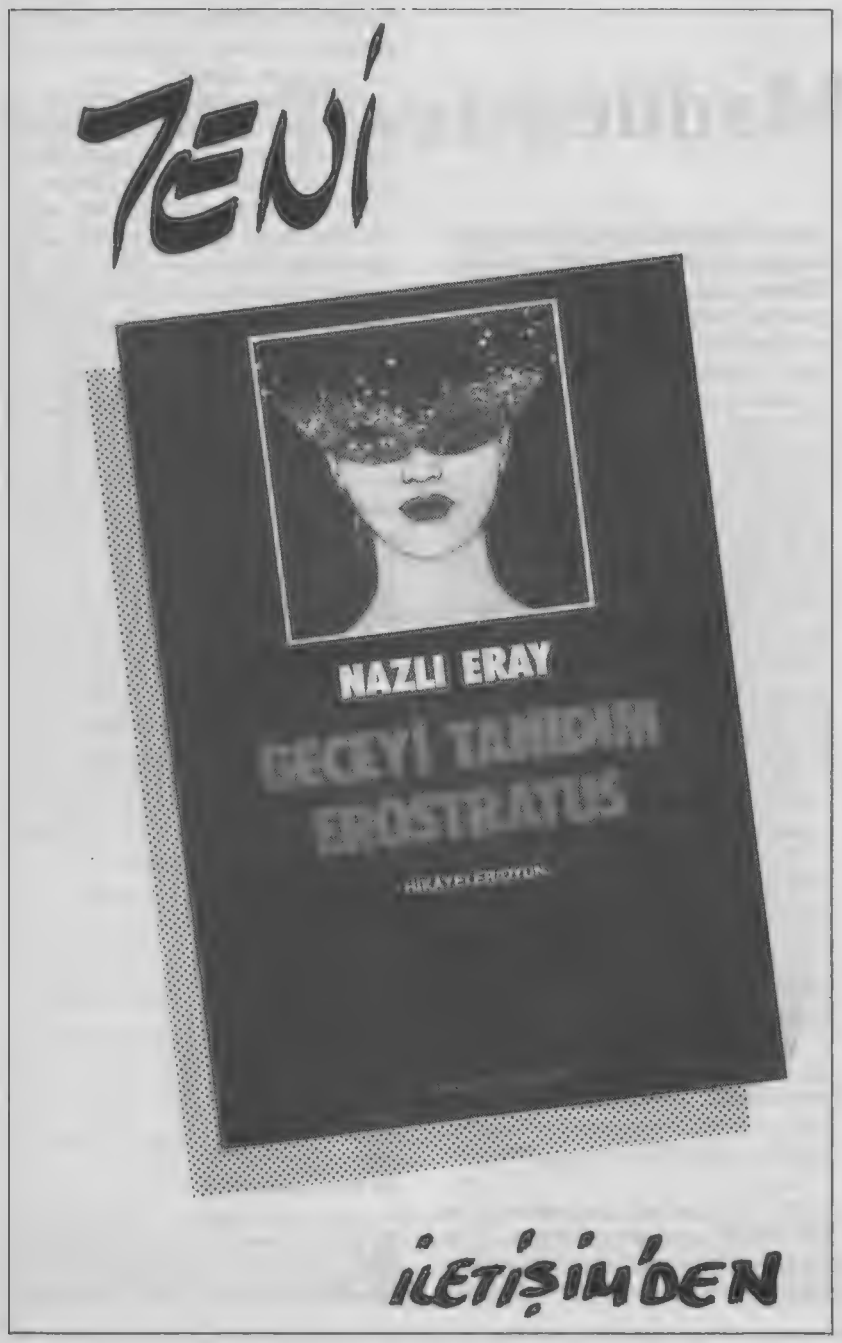

Köylüler domuzlarını ormanlardaki meşe palamutlarıyla beslerlerdi. (Paris-Bibliothèque National'deki resimli yazmalardan)

Sessiz Yüzyılların Yemek Âdetleri

Doç. Dr. PARS ESİN

BARBAR İSTİLALÂRI

Barbarların İ.S. V. yüzyılda Avrupa'yı istilâsı, o zamanki görüşle, "Dünyanın cenaze töreni" olarak değerlendiriliyordu. Ne var ki, bu görüş haksız bir biçimde kötümserdi. Akdeniz'e daha ulaşmadan, Roma İmparatorluğu sınır boylarında yüzyıllarca dönüp dolaşan, vurup kaçan Gotlar, Vandallar, Germenler, Franklar gibi kavimlerin, sade ve tutumlu yaşayışın birer timsali olduklarını söylemek yanlış olmaz. Bunların tükettikleri başlıca besin maddeleri daha çok süt, peynir ve ete dayanmaktaydı. Bu kavimlerin gücüne ve sonuçta Roma İmparatorluğu'nu istilâlarına neden olan olaylarsa, nüfus yoğunluklarının artması, kendi hayvan sürülerine yıl boyu otlama imkânı sağlama peşinde koşmaları ve Doğu kökenli göçebe akınlarının yarattığı basınçtı. Aslında, barbar kavimlerinin sayıca yerli halka baskın çıktıklarından ötürü o toprakları zaptetmiş sayılmaları pek doğru değildir; meselâ İspanya'da tahminen altı milyon dolayındaki yerli halka karşı istilâcı Vizigotların sayısı 200.000'i geçmemekteydi. O halde istilâların nedeni başka yerde aranmalıydı: Gerçekten de yerli halka nazaran istilâcılar hem daha akışkan, hem de daha dinamiktiler; üstelik duydukları ihtiyaçların zorbaca baskısını omuzlarında hissetmekteydiler.

Barbar istilâlarının peşin etkileri arasında, önceki yüzyılda başlayan, yerel hakların kırsal bölgelere geri dönmesi olgusunu hızlandırması önemli sayılmalıdır. İhtiyatlı ve tedbirli kentliler, istilâcıları bir mıknatıs gibi üzerine çeken şehirleri terkederlerken, tekrar kırsal bölgeye yerleşmeyi seçmişlerdir. "Medeniyet"in çekirdeği olan, kentliye özgü o şehirli hayat biçimine katkılarıyla ünlü "hemşeri"ler tabiî ki küçük bir azınlık olmaktan ileri gitmiyorlardı. Batı'da endüstri devriminin ilerde bütün etkilerini göstereceği her yerde olduğu gibi klâsik Avrupa'da da nüfusun yaklaşık yüzde doksanı doğrudan doğruya tarımla uğraşıyordu. Sosyal buzdağının görünür tepe ucunu daima oluşturmuş bulunan monarklar, tüccarlar, soylular ve din adamlarınınkine kıyas edilirse sessiz çoğunluğun yaşama tarzı belgelendirilmiş olmaktan uzaktır. Ama gene de dünya nüfusunun çok geniş bir bölümünün şehirlerinkinden çok, kırsal bölgelerin şartlarına bağımlı kalmış olduğunu hatırlamak yararlı olacaktır.

Beşinci yüzyıldaki kırsal bölge şartlarının öyle rahat olmadığını belirtelim. İmparatorluk Roması'nın pek uzun bir zamandır rahatını kaçıran nakit bunalımı, takas (trampa) ekonomisine yaygın bir biçimde dönüşe zemin hazırlamış bulunuyordu. Batı Roma İmparatorluğu'nun nihaî çöküşüyse, yaşamını sürdürme başarısını gösterebilmiş örgütlü ticaretin de sarsılmasını gündeme getirmişti. Barbar istilâlarının dolaysız etkilerinden çok, bu gibi ekonomik faktörler kırsal yaşayış tarzını ve bu arada kırsal mutfağı baskı altına almıştır.

KARANLIK ÇAĞLAR

Adına "karanlık çağlar" denen bu dönemde Avrupa köylüsünün yemek listesi, "ekmek, lâpa, sebzeler ve kökler" gibisinden mutat bir listenin hatıra getirebileceğinden daha az monotondu. Köylülerin çoğu evcil domuzlarını civardaki ormanlardan topladıkları meşepalamutları ve akgürgen meyvalarıyla semirtebiliyorlardı. Her köyde kendi yemlerini kendileri bulan kümes hayvanları vardı. Evlerine arada sırada, meşru ya da gayrımeşru, av mahsulü tavşan getiremeyenler sadece en kabiliyetsiz köylülerdi. Akarsular olsun, göller olsun, mahallin sâkinlerine balık sağlayan imkânlardı. Öte yandan deniz kıyılarında oturanlar, muhtemelen hep yaptıkları üzere,kabuklu deniz hayvanlarını toplamaya devam etmekteydiler. Şalgam, turp, soğan, pırasa, havuç ve belki de gelişmemiş şekliyle, yabani havuç İsa'dan sonraki iki bin yıl esnasında Avrupa'da tüketilen başlıca kök ürünlerdi. Bunların yanı sıra, sebze denince akla lâhana, ıspanak, tere, şalgam yaprağı, ısırganotu ve devedikeni sürgünleri ile başka yapraklı bitkiler gelmekteydi.

Demek oluyor ki, bölge ve iklim farklılıklarını yansıtabilen bir besin maddesi çeşitliliği sözkonusuydu. Ancak, bunlardan birçoğu özellikle mevsimlik olup, aynı zamanda miktarca da sınırlıydı. Ortaçağ öncesi soydan, semirtilmesi oldukça güç, derisi kemiğine yapışmış evcil domuz, küçük cüsseli tombul Çin domuzuna kıyasla daha az doğurgandı. Günümüzün yumurta fabrikası tavuğa, o çağlarda bu yönü pek gelişmemişse de, etinden çok, ürünü bakımından değer verilmekteydi. Sebze ve kökleri ya yetiştirmek ya da toplamak gerekiyordu; ama evin kadını, malikâne lordunu takdimle yükümlü olunan yıllık haraç kumaşı dokumaktaysa, bu gibi faaliyetlere ayrılacak vakti hiç bulamıyordu.

Bereketli sayılabilecek yıllarda dahi, hiçbir şeyin yetişmediği, besin listelerinin temel vitaminleri içermemesi nedeniyle hem insanların, hem de hayvanların zayıf düştüğü ve hatta hastalandığı, kışın son aylarına denk düşen mahsulsüz dönem, her zaman için sözkonusuydu. Bu gibi dönemlerde köylü ev kadınının hazırlayabileceği yiyecek, belki tuzlanmış kuru domuz eti parçacıkları ve pek muhtemelen de haşlanmış lâhana ya da soğan eşliğinde ekmek ile taze acı biranın ötesine gidemiyordu.

ERKEN ORTAÇAĞ MUTFAĞI

Roma İmparatorluğu'nun etkisinde kalmış, özellikle Akdeniz'i çevreleyen ülkelerde Roma beslenme âdetleri, her ne kadar ticaret gerilediğinden ötürü aşçı artık bulamadığından *liquamen* ve baharat kullanamamışsa da, varlığını sürdürmüş bulunmaktadır. Gelgelelim adı geçen maddelerin eksikliği kuzey ülkelerinde ciddi bir sorun yaratmamıştı; çünkü bu ülkelerde Roma mutfak geleneğinin kabul edilmiş olması pek muhtemel değildi.

Başka diyarların yemeklerini beğenmeyip küçümseyen şikemperverlerin pek teveccüh gösterdikleri, "her milletin hakettiği bir mutfağı olacağı"na dair bir yerleşik hüküm vardır. Ama gelin görün ki, belirli bir ülkede, belirli bir zamanda, çağın teknolojinin veri sınırları içinde, sade, basit ve iyi pişirilmiş bir yemeğin, eldeki materyale, araçlara ve yakacak maddelere akıllıca ve mantık sınırlarını zorlamadan uyum gösterildiği de tarihî bir gerçektir. Ticaret, kuzey ülkeleriyle güney ülkelerinin mutfaklarında tüketilen birçok hammaddenin el altında bulunup bulunmamasını muhakkak ki belirlemişken, kullanılan yakıt da pişirme yöntemlerini etkilemiş bulunmaktadır.

Akdeniz çevresinde, harlı ateş hem arzulanan bir şey değildir, hem de ateşi harlı tutmak zaman içinde giderek güçleşen bir konu olmuştur. Gerçekten maden arıtma işi mangal kömürü gerektirmekteydi; mangal kömürü de odundan elde edilmekteydi. Eski Yunanla Roma'nın yaşamış oldukları Demir Devri, Güney Avrupa'nın ormanlarını tehlikeli bir tempoyla silip süpürmüş bulunuyordu. Yakıt darlığı basit, çevresi kapalı ocak ve maltızların geliştirilmesini teşvik etmiş, sonuçta güneyli aşçının tavada kızartma üstadı kesilmesini zorunlu kılmıştır.

Aksine, Kuzey Avrupa'da odun darlığı sözkonusu değildir bu dönemde, XI. yüzyıla gelinceye kadar soyluların, evlerini ve büyük salonlarını taşla değil de, keresteyle inşa ettirdikleri de bir gerçektir. Bu büyük salonlar ortalarında alev alev yanan ateşlerle ısıtılırken, aynı ateşten büyük kazanların kaynatılması, şişe geçirilen etlerin kızartılıp pişirilmesi ve üzerinde ızgara yapılacak madenî levhaların kızdırılmasında yararlanılırdı. Salonlarda ocak bulunmadığında pişirme işi ayrı bir mutfak binasında gerçekleştirilirdi.

İster köylü kulübelerinde, ister soyluların malikânelerinde olsun, neredeyse hiç yerinden indirilmeden ateşin üzerinde asılı bulunan kazanlarda neyin pişirildiği, halen bir tahmin konusudur. Çünkü Roma dönemiyle XII. yüzyıl arasında kalan zamana ilişkin besin maddeleri hakkında ayrıntılı bilgi veren belgelerden yoksunuz. Tıpkı yoksulların yediklerinde olduğu gibi, zenginlerin yedikleri hakkında da yeterli bir belgelendirme sözkonusu değildir. İmparator Karlos Magnus (Şarlman), alışkın olduğunun tersine, kendisine kızarmış et yerine haşlanmış et yemesini tavsiye eden hekimlerine karşı nerdeyse kin duymaktaydı. Günün ana öğününde, kendisine avcıların şişlerde sunduğu, sadece dört ayrı kızarmış et yemeği yemekteydi. Zamanımızın yazını, erken ortaçağın pişirme yöntem-

leri hakkında bunun ötesinde pek az bilgi sunabilmektedir.

Oysa meselâ idarî arşivler, envanterler ve kilise kayıtları gibisinden başka kaynaklardan, Alplerin kuzeyindeki Avrupa'da dağınık bir biçimde yerleşmiş, sade ve basit yaşamayı yeğleyen toplumların oluşturduğu tablo çıkmaktadır. Bu toplumların fertleri, yılın pek önemli bir bölümünde su ya da taze acı birayla boğazlarını ıslatıp ekmeğin yanına kazanda pişirdiklerini azık ederlerdi.

Ekmek genellikle, ya böylesi kolay geldiğinden ya da bizzat malikâne sahibi böyle buyurduğundan, malikâne sahibine ait fırınlarda pişirilirdi. Kazanda ne pişirdiğine gelince, bu, genellikle her gün sebze, et gibisinden elde ne varsa içine atılarak zenginleştirilen bir et suyundan başka bir şey olmayıp zamanımızın çorbası ile tencere yemeği arası bir özelliğe sahipti. Kazanlar Paskalya'dan önce girilen Büyük Pehriz için iyice temizlenir, içinde et suyu ya da parçacığı kalmamasına dikkat edilirdi.

Tavşan eti, tavuk ya da güvercin eti kazanda kaynayan suya iyi bir et çeşnisi sağlardı. Tuzlu kuru domuz etinin olsun, lâhananın olsun kaynayan suda bıraktığı tad günlerce geçmezdi. Önemli bir yokluk dönemi yaşanmadıkça kazanı dolduracak av eti, domuz eti ya da fasulye veya çavdar unundan yapılma hamur köftesi gibisinden besin maddesi eksik olmazdı.

Sütlü yumurtalı hamur içine baharat katıldıktan sonra uygun bir kumaş torbaya konulup kazana sarkıtılarak pişirilirdi. Aynı şekilde bezelye unundan yapılan bezelye püresi de torbada pişirilirdi. Kuru baklagiller haşlanmış tuzlu kuru ete pek yakıştığından, bu, ortaçağın en mutat etli yemeğini oluşturmuştur.

Kazanın yanı sıra, pek çok evde özel yemekler için tava da bulundurulurdu. Yumurta icabında kazanda kaynatılabilirken, yağda kızarmış yumurta ya da omleti kazanda yapmanın imkânı yoktu. Hele önceki öğünlerden arka kalan eti kıyıp, buna sebze ve ekmek içi ya da kırıntısı katılıp yapılan kroket köfteler tavada kızartıldığında haşlanmış pürelere kıyasla çok daha lezzetli oluyordu. Eğer taze balık ya da yılan balığı denk gelirse, bunlar kazanda değil de kendi başlarına kendi sularında pişiriliyordu.

Kabuğundan ayıklanmış buğdayı 24 saat sıcak suda bekletip, sonra sütle karıştırarak hazırlanan bir çeşit bulgur sütlâcı veya peltesini yapabilmek için ev kadınının, ocağın bir kıyısına koyacağı pişmiş topraktan yapılma, dayanıklı bir çanağa ihtiyacı vardı. Bu pelte, süt ya da balla beraber soğuk yenirdi ve pek besleyiciydi. Ya da kazandan alınma et ve sebze parçacıklarıyla karıştırılıp yeniden ısıtılarak yenirdi ki, bu yolla öğünün pek lezzetli sayılan ana yemeği hazırlanmış olurdu.

Ortaçağ boyunca Kuzey Avrupa'da yetiştirilen buğdaydan, ekmekten çok, bulgur peltesi yapılmış olması muhtemeldir. En çok ekilen tahılsa çavdardır. Çavdardan elde edilen undan mutat ve sıradan esmer ekmek yapılmıştır. Bazen çavdar ununa kuru baklagil unu ve biraz da arpa unu katılmaktaydı. Bazı çiftçiler buğday ekiminde ısrarlı olmuşlarsa da, soğuk bölgelerde genellikle elde edilen mahsul buğday ve çavdar karışımı olmuştur. Her iki tahıl türü beraber hasad edilir ve bunlardan elde edilen una İngilizce *maslin,* Fransızca *miscelin* denirdi. Bu "karışım" nitelikli ekmek imâlinde ve (saf çavdar unundan yapılma hamur çok yumuşak olduğundan ötürü ele gelmediğinden, saf arpa unundansa çok gevrek hamur elde edildiğinden) bazı zengin evlerinde hamur işlerinde tercih edilirdi. Kuzey Avrupalı ev kadını buğday ve çavdar karışımından buğdayı ayıklayarak nitelikli buğday ekmeği yapabilecekken, bu ayıklama zahmetine daha çok bulgur peltesi yapabilmek için katlanmıştır.

Erken ortaçağın Kuzey Avrupası'ndaki ortalama bir evde mutfak avadanlığı bir-iki keskin bıçak, bir kepçe, bir kazan, belki bir sacayağı ve büyük şişten oluşurdu. Zamanla dişli çarkla işleyen ve kazanı ateşe göre aşağı yukarı indirip çeken bir düzenek geliştirilmiştir. Aynı şekilde büyük bir şişi ateş önünde çevirmeye yarıyan dişli ve mekanik bir düzenek de ortaya konmuştur. Ama gene de kazan, XVIII. yüzyıla kadar Kuzey Avrupa mutfağının ana simgesi olma durumunu korumuştur. Ve aynı kazan besin maddelerinin çoğunun nasıl pişirileceğini de belirlemiş bulunmaktadır.

MANASTIR BAŞPAPAZLARI VE İMPARATORLAR

Pek çok topluluğun kendi kendine yetme durumunda olduğu bir çağda, manastırlar olsun, imparatorluk sarayları olsun bu sorunun üstesinden gelmenin kendilerine özgü yolarını bulabilmişlerdir. Yıllar ilerledikçe, tıpkı krallar gibi piskoposlar da kendi hâkimiyetlerinde dinibütünlerin manastırlarına verimli bağ ya da zeytinliklerini miras bırakmalarını sağlamak ustalığını öğrenebilmişlerdir.

Manastır veya saraya şarabın ya da zeytinyağının kiracı çiftçilerin yardımıyla nakli idarî bir olay olmaktan öteye gitmiyordu. Ama çabuk bozulabilecek ürünler sözkonusu olunca mesele değişiyordu. Krallar ve papazlar kendilerine ait mülk ve tımarları denetlemek için kırsal bölgeleri gezdiklerinde, kendilerine sunulacak haraç ve aynî vergileri kabul etmeye hazırlıklı ve hatta pek istekli oluyorlardı. Meselâ VIII. yüzyılda Kral Wessexli Ine'ın koyduğu kanunlara göre, bir İngiliz köyü kraliyet tüketimi için üç yüz ekmek somunu, on koyun, on kaz, yirmi tavuk, on teker peynir, on ölçü bal, beş somon balığı ile yüz yılan balığı tedarik etmek

durumundaydı. Aynı şekilde Fransa'da Dazlak Charles 844 yılında çıkarttığı bir kararnameyle, her piskoposu, kendi cemaatini ziyaret seyahati esnasında her durduğu yerde elli somun ekmek, on tavuk, elli yumurta ve beş süt domuzunu resmen istemek yetkisiyle donatmıştı ki, piskopos küçük bir köyde tevakkuf ettiği takdirde, bu, o köy ahalisi için ağır bir yük olabiliyordu.

Bazen de bizzat kralın ziyareti ev sahibi için bütünüyle beklenmedik sorunlar yaratıyordu. Bir keresinde memleketindeki mutat seyahatlerinden birinde Şarlman'a dışı kabuk, içi kaymak bağlamış leziz bir peynir ikram edilmişti. Kabuğu bir kenara bırakıp peynirin kaymaklı kısmına çöken Şarlman'ı ev sahibi piskopos, "Niye böyle yaparsınız haşmetmeap? Peynirin en iyi kısmını atıyorsunuz!" diye uyarınca, imparator peynirin sert kabuğunu tadıp ev sahibinin haklı olduğunu kabul ederek, "Bu peynirden her yıl bana Aix'e iki araba dolusu gönder" diye buyurmuştu. Müteakip üç yıl zarfında her yıl kendi bölgesini tarayıp iki araba dolusu peyniri anca tekmilleyebilen talihsiz piskopos çok zor bir durumda kalmıştı. Nihayet piskoposa acıyan Şarlman buyruğunu kaldırmış ve onu tahıl ve şarabı bol, mükemmel bir mülkle ödüllendirmişti.

Patronları kırsal bölgelerde gastronomik turlar atarken, yerlerinden ayrılamayan manastır keşişleriyle küçük rütbeli soylular kendi menülerini çeşitlendirmenin yollarını bulmuşlardı. Soylular ava çıkarken, onlara göre daha az gayretli keşişler çevrelerindeki köylerden cebren kira ve haraç topluyorlardı. Meselâ IX. yüzyılda Picardie'deki St. Riquier kasabası, mahallî manastıra haftada yüz somun ekmek, otuz galon iç yağı ya da don yağı, yirmi iki galon şarapla bir galon zeytinyağı yanı sıra günde altmış galon taze acı bira tedarik etme durumundaydı.

Sebzelerle otlar genellikle manastır duvarları içinde yetiştiriliyordu. İsviçre'deki St. Gallen manastırı için 820 ilâ 830 yılları arasında oluşturulup çizilen, ama hiç gerçekleştirilemeyen bir plâna bakılırsa, manastır hekiminin evinin yanı başında içine on altı şifalı ot ekilecek "tıbbî" bahçe, her biri başka bir sebzeye tahsis edilmiş, dokuz geniş evlekli mutfak bahçesi ve manastır mezarlığında mezarlar arasına serpiştirilmiş on beş ayrı türden meyve ağacı görülür. Aynı plânda koyunlar ve diğer evcil hayvanlar için ağıl ve kafesler de düşünülmüştür.

Keşişler yalnız yılın sayısı sınırlı günlerinde et yiyebilirlerdi. Her ne kadar Bavyera'daki Staffelsee manastırının IX. yüzyıl başındaki kayıtlarında, kilerde bulunan "yirmi besili domuz fümesi ve sucuklar"a rastlanıyorsa da keşişlerin mutaden yedikleri balık olmaktaydı. Düzenli bir şekilde balık tedariki için birçok manastırın kendi *vivaria*'sı vardı ki bu kelime, gerektiğinde yenmek üzere balıkların canlı saklandığı, ufak göl ya da havuz anlamına gelmektedir. Buralardaki kurbağa ve kunduzlar da balıktan sayılmaktaydı. Ayrıca tavşanı ilk evcilleştirenler de muhtemelen bu ortaçağ keşişleriydi. Evcilleştirmenin nedeni de bu tavşan dölütü elde etmek içindi. Romalıların pek lezzetli buldukları doğmamış ya da yeni doğmuş tavşan yavruları, manastırlarda tıpkı yumurta, balık, kurbağa, kunduz gibi etten sayılmamaktaydı.

KITLIK YILLARI

Batı ve Kuzey Avrupa halkları

Yan sayfada kasap. Köyde Tarımsal Etkinlikler: Üstte solda, orakla buğday biçilmesi. Üstte sağda, bir köylü, meşe palamutlarını yemeye gelmiş yaban domuzunu baltayla öldürüyor. Yanda, şarap yapılmak üzere üzümlerin şırasının çıkarılması. (Aynı kaynak)

IX. ve X. yüzyıllar esnasında uğursuzyıllara da şahit olmuştur. İskandinav kavimleri tarih sahnesine sanki feveran ederek çıkmışlar, kilise ve manastırları yakıp yıkmış, mahsulleri mahvetmiş, hayvanları kapıp götürmüşlerdir. Benzer sonuçları yaratmak üzere, 857 yılında Ren Vadisi'nde ilk ciddi ergotizm salgını patlak vermiş, binlerce kişi her günkü yiyecekleri olan ekmekten zehirlenerek ölmüştür. Çavdar, zehirli ve öldürücü bir mantarın -ki adına *ergot* ya da çavdar mahmuzu denmektedir- kolayca üreyebileceği bir ortamı oluşturur. Çavdar mahmuzunda yirmi tür zehirli madde bulunur ki bunlardan biri de, LSD adıyla tanınan, liserjik asit dietilamiddir. Çavdar başağı koyu mor renkli ergot'tan etkilenmişse eğer, bundan yapılan ekmek ya şiddetli karın ağrısı, sayıklama, kangren ve sonunda ölüme neden olur ya da derinin had safhada iltihaplanmasına sebebiyet verir ki, IX. yüzyılda bu türden iltihaplanma insanları çıldırttığından, ergotizme "Kusal Ateş" demek âdet olmuştu. 857 yılını izleyen yüzyıl içinde Avrupa yirmi "acılı kıtlık" dönemi yaşamıştır; bu dönemlerin bazıları üç ya da dört yıl kadar sürmüş bulunmaktadır.

Güney Avrupa felâketlerden yakayı sıyırma bakımından kuzeyden daha avantajlı bir konumda değildir. Burada da her yeri fetheden Araplarla Bizanslılar arasında yapılan savaşlardan söz edilebilir. Akdeniz boyunca muzafferane ilerleyişleri esnasında Araplar yanlarında bir cins çalıyı da getirmişlerdir ki bu bitki Güney Avrupa tarımına pek büyük bir hasar verdirmiş bulunmaktadır. Ortaçağın başlangıcına kadar, tüm hasadı mahvedebilecek kara sap pası Batı'da bilinmemekteydi. Arapların Avrupa'ya getirdikleri bir tür böğürtlen olan sarıçalı -kadıntuzluğu veya amberbaris de denir- gelişiminin bazı evrelerinde pas hastalığı yapan asalak mantarın gelişmesine elverişli bir ortam yarattığından, bu çalının taşıdığı hastalık tahıl tarlalarını harabeye çevirebilmiştir. Sarı çiçeklerinden, kabuğu ve kökünden solucan düşürücü ilâç, ekşi, parlak kırmızı meyvalarından insanı canlandırıcı bir marmelât yapılabildiğinden ötürü değer verilen ve sıcak yağmurlarla sis ve çiğin yardımıyla yaygınlaşan bu çalı, pas hastalığını da beraberinde getirmiştir. Erken X. yüzyılda İspanya muhtemelen pas hastalığından ileri gelen, korkutucu hasat iflâslarına şahit olmuş ve bunlardan 915 ve 929 yıllarındakiler kıtlık ve açlığa sebebiyet vermiştir.

Açlık olan yerlerde -ne kadar can sıkıcı ve tiksinç olursa olsun- yamyamlığın da boy gösterdiğini gizlememek gerekir. Talep arzı yaratmıştır. Orta Avrupa'nın bazı kuş uçmaz, kervan geçmez yörelerinde bazı insan avcısı çeteler yolunu kesip öldürdükleri yolcuların etlerini pişirerek en yüksek fiyatı verene satmışlardır. Satın alanlara bu etin domuz eti -ki çağımızın yamyam toplulukları, benzediğini ileri sürmektedir-, koyun eti ve hatta "iki ayaklı koyun eti" olduğunun söylenmiş olduğu düşünülebilir. Bohemya, Silezya ve Polonya'da ortaçağın sonlarına kadar sürdüğü bilinen yamyamlığın, kurt adam ya da vampir efsanelerine renk katmış olması da pek muhtemeldir.

Kısa Başvuru:

Dahmus, Joseph, *The Middle Ages, A Popular History*, Doubleday, Garden City, 1968.

D'Haucourt, Geneviève, *La vie au Moyen Age*, P.U.F., Paris, 1944.

Latouche, Robert, *Les origines de l'économie occidentale*, Albin Michel, Paris, 1956.

Lot, Ferdinand, *La fin du monde antique et le debut du moyen âge*, Albin Michel, Paris, 1968.

dış ticarette hızlı ve kârlı çözüm: Esbank

İthalat ve ihracatla ilgili her türlü sorununuzu hızlı ve kârlı biçimde çözümleyen bir bankanın ihtiyacını duyuyorsunuz.

ESBANK, BU İHTİYACINIZI KARŞILAYACAKTIR.

Çünkü ESBANK, bilgisayar teknolojisiyle donatılmış uzman şubeleri ve dışdünyanın ticaret merkezlerindeki muhabir bankalarıyla size aktif bankacılık hizmeti verir.

ESBANK, sizi yormadan, daha çabuk ve daha çok kazandıran bankadır.

ESBANK

"tedbirli ve kararlı"

Osmanlı Döneminde Türk Sanat ve Kültürü Sergisi ve Yer Alan Eserler

NAZAN ÖLÇER

1

Federal Almanya'nın Frankfurt kentinde 25 Nisan 1985'te önemli bir sergi açıldı: "Osmanlı döneminde Türk sanat ve kültürü". Böylece, Frankfurt El Sanatları Müzesi, uzun yıllardır beklediği yeni yapısına kavuşurken, yeni müze binasının açılışını da, Türk sanatına ayrılmış dev bir sergiyle gerçekleştiriyordu. 13 ülke, 67 değişik müzeden ve bir o kadar özel koleksiyondan derlenen sergi, sadece 500'ü aşkın eser sayısı ile değil, gönderilen eserlerin üstün nitelikleri ile de büyük hayranlık uyandırdı; bu ilgiyi ziyaretçi rekorları kırarak sürdürüyor: Ağustos-Ekim arasını ise, Essen'deki ünlü Krupp villası Hügel'de geçirecek.

"Osmanlı döneminde Türk sanatı ve kültürü" sergisi, benzeri dev sergiler gibi, konu ile ilgili, ancak çeşitli müzelere dağılmış pek çok seçkin eseri bir arada sunmak; bu arada, özel ellerde olmak nedeniyle fazla bilinmeyen parçalara da yer vermesinden ötürü, konunun meraklıları için kolay ele geçmez bir imkân oluşturdu.

15. yüzyıldan, 20. yüzyıla kadar uzanan bir dönemi, bu dönemin sanat anlayışını, onu besleyen kaynakları, saray sanatı ile gündelik yaşama yansıyan sanatın yanı sıra, Osmanlı kültür tarihini de bir anlamda gözler önüne sermeyi amaçlayan sergi, bu düşünce doğrultusunda, Sultan tahtından, Sadrazam çadırına, halılardan işlemelere; silahtan çiniye ve tekke eşyasına; müzik aletlerine, elyazmalarına uzanan geniş bir repertuar gerektirmişti.

Sergide bir araya getirilmiş önemli bir grup, Osmanlı toplum yaşayışından kesitler veren resimler, padişah portreleri ve gravürlerdi.

Bunların içinde en erken ve en ünlüsü ise, Venedikli ressam Gentile Bellini'nin 1480 yılında yaptığı Fatih Sultan Mehmed'in portresi idi. (Res. 1)

Fatih Sultan Mehmed'in 1479 yılında Venedik ve Napoli'ye başvurarak, bir ressam ve madalya kalıpçısı istediği biliniyor.

Bu çağrıda, dönemin İtalyan devletleriyle olan ticaret ilişkileri ile Avrupa'daki Rönesans prenslerinin benzer uygulamalarının etkisi olduğu gibi, şüphesiz Fatih Sultan Mehmed'in hümanist eğilimlerinin de payı büyüktür.

Gentile Bellini 1479 Eylülü'nde İstanbul'a geldi. Beraberinde yardımcıları da olduğu halde, çalışmalara başladı. Sadece portre yapmakla kalmadı, sarayın bazı bölümlerinin dekorasyonu ile de uğraştı. Ressamın bu çalışmalarına ait ne yazık ki, hiçbir iz kalmamıştır.

Gentile Bellini, Fatih'i hafifçe öne dönmüş halde profilden resmetmiştir. Beyaz sarığı ve gösterişsiz kürk yakalı cübbesinden başka bir şey takmamış olan Fatih'i, tipik Rönesans formunda kemerli bir pencere çevreler; önünde ise, Osmanlı zevkini yansıtan değerli taşlarla bezeli bir işleme örtü yer almaktadır. Kemerin iki yanında görülen 3 taç ise, Fatih Mehmed'in zaptettiği 3 devleti temsil etmektedir: Bizans İmparatorluğu, Trabzon Krallığı (1461) ve Akkoyunlu Türkmen Devleti (1473).

Resim yapıldığında 49 yaşında olan Fatih'in yorgun ve zayıflamış yüzünde, hastalığın izleri görülmektedir. Bilindiği gibi, nikris (gut) ve romatizmadan muzdarip olan Fatih, portre yapıldıktan birkaç ay sonra 3 Mayıs 1481 yılında bir sefer hazırlığında iken, ölmüştür.

Yerine geçen ve koyu dindar olan oğlu II. Bayezıd, saraydaki bütün resimleri kaldırtmış ve çarşıda sattırtmıştır.

Bellini'nin yaptığı portre de, bu arada satılarak önce Venedik'e, sonra da Londra'ya gelmiştir. Halen Londra National Gallery koleksiyonlarındadır.

Bellini'nin yaptığı Fatih portresi, diğer Fatih tasvirleri içinde apayrı bir yere sahiptir. Tablonun çok yıpranmış olması, zaman zaman çeşitli şüphelere yol açmışsa da, yapılan son incelemeler ve tahliller, gerçekten Bellini'nin elinden çıktığını ve otantikliğini açığa kavuşturmuştur.[1]

Sergide, ayrıca Fatih Sultan Mehmed'e ait gene Gentile Bellini'nin elinden çıkmış, büyük ressamın (ilk ve son) tunç döküm deneyiminin ürünü olan madalya da yer aldı.

Bir yüzünde Fatih'in profilden büstü ve Latince "Magni Sultani Mohameti İmperatoris" yazan, öbür yüzünde ise Bizans, Trabzon ve Akkoyunlu devletleri sembolü 3 tacın alt alta sıralandığı madalyonun çevresinde Gentile Bellini'nin de adı görülüyordu. Sanatçının madalyayı 1481 yılında, İstanbul'dan Venedik'e dönüşünde yaptığı sanılıyor. Madalya, halen Lizbon, Gülbenkyan Vakfı Müzesi koleksiyonunda bulunuyor. (Res. 1a)

Sergideki padişah portrelerinin diğer ikisi Sultan I. Osman ve II. Selim'e aitti ve Prusya Prensi Friedrich'e ait Reinhartshausen şatosu koleksiyonlarından derlenmişti. Şatodaki diğer padişah portreleri ile birlikte ilginç bir grup oluşturan portrelerin yapılış tarihi ve ressamı bilinmemekte, ancak Paolo Giovio'nun bugün büyük bölümü kayıp olan tablo koleksiyonuna dayandığı, ondan esinlenerek yapıldığı tahmin edilmektedir. İşin ilginç yanı, Giovio'nun ünlü koleksiyonunun Kaptan-ı Derya Barbaros Hayrettin Paşa'ya ait bir minyatür dizisine dayanarak yapılmış olmasıdır.

Giovio'nun koleksiyonu önce gravürcü Tobias Stimmer'e modellik ederek tahta gravür levhalarına geçti; daha sonra da 1552-1560 yıllarında Cristafono dell' Altissimo tarafından Prens Cosimo I de Medici için kopya edildi (bugün Floransa Ufficia Müzesi'nde). Floransa dizisinden kaynaklanan yeni kopyalar ise, bugün Viyana Kültür Tarihi Müzesi'nde (Kulturhistorisches Museum Wien-Schloss Ambros) bulunmaktadır. Fakat gariptir, adı geçen koleksiyonların hiçbirinde (Giovio dahil) Osman'ın portresi bulunmamaktaydı. Bu nedenle, Sultan I. Osman'a ait portrenin, Giovio'nun sahip olmayıp, gördüğünü naklettiği bir başka portreden kopya edilerek yapıldığı düşünülebilir.[2] (Res.2)

Reinhartshausen şatosundan gelen ikinci tablo, Sultan II. Selim'e ait olup, bu dizinin en geç parçasını oluşturmaktadır. Ayrıca, koleksiyondaki bütün diğer erken örnekler halka halka geriye giderek *Giovio* koleksiyonuna dayanmaktaysa da, bu portrenin alındığı örnek meçhuldur. Ancak, gerek 1598 yılında yapılan bir tahta oymadaki portre ile benzerlik, gerek diğer resim ve minyatürlerdeki tasvirlerle de belgelenen padişahın yüz hatları, tablonun, Sultan II. Selim'i büyük bir sadakatla resmetmiş bir örnekten kaynaklandığını göstermektedir. (Res.3)

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı dünyası ile olan vazgeçilmez ilişkileri, savaş ve barış evrelerinde süregelen alışverişler,

2

3

5

1a

4

6

Osmanlıyı Avrupalı için devamlı bir merak konusu kılmış; seyahatnâmeler, resimler her zaman büyük ilgi uyandırmış, bu arada Osmanlı İmparatorluğu'na özellikle başkent İstanbul'a pek çok ressam gelip gitmiştir. Çoğu sefaret heyetlerine dahil olan bu ressamlardan en tanınmışı, şüphesiz *Jean-Baptiste Van Mour*'dur.

1671'de Valenciennes'de doğup 1737'de İstanbul'da ölen ressam Topkapı Sarayı'ndaki resmî protokol, boğaz manzaraları, şehir yaşamından sahneler, portre ve kostümler çizmiştir. Resimlerinde her zaman Doğu'nun renkli ve çarpıcı dünyası ön planda gelmiş; geniş alan çalışmalarında mimarî sadece, (çoğu zaman doğru ölçüleri de yansıtmayan), bir arka plan oluşturmuştur. Van Mour'un sergide yer alan ve Bourdeaux Güzel Sanatlar ve Amsterdam Rijks müzelerinden gelen dört önemli tablosu da, bu şemaya uygun yapıtlardır.

Bunlardan birbirini izleyen gerçek iki olayı konu alan iki tablo ise, Osmanlı saray protokolü hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

Fransız Elçisi Vikont d'Andrezel'in 10 Ekim 1724'te, Sultan III. Ahmed tarafından huzura kabulünü anlatan sahne, en ince detayına kadar işlenmiştir. (Res.4)

Saray protokolünde önemli bir yeri olan yabancı elçilerin kabulü, genellikle Divan toplantısının olduğu güne rast getirilirdi. Böylelikle, yabancıları, saray teşrifatı ile daha derinden etkilemek amaçlanırdı. Gün doğarken başlayan Divan'a yetişebilmek için, çoğunluk Beyoğlu tarafında oturan yabancı elçiler, heyet halinde, gece karanlığında yola çıkar; Bahçekapı'da Çavuşbaşı tarafından karşılanarak yeniçeri ve çavuşların da katıldığı uzun bir kortej halinde Babıâli'ye varır; Divan'a gitmek üzere yola çıkan Sadrazam'a yol vererek, saraya girerlerdi. Huzura kabul edilmeden, getirdikleri hediyeleri sunan elçi ve beraberindekilere, rütbe sırasında göre samur ve hermin kürkten, yünlü ve telli-kitâi denilen karışık ipekten yapılma ferâce ve kaftanlar giydirilerek Arz Odası'na buyur edilirlerdi.

Van Mour'un tablosu, böyle bir sahneyi en ince ayrıntısı ile yansıtmaktadır.

Padişahın başında "Paşalı Kavuk" tabir edilen kavuk görülmekte, büyük bir taşın süslediği sorguç, kavuğu tamamlamaktadır. Tahtın üzerinde, Padişah'ın oturduğu yastıkların yanında görülen ikinci kavukla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya ve Avrupa'ya dayalı çifte hâkimiyeti anlatılmaktadır.

Sultan atlas, altın ve gümüş serâserden yapılma ve kürkle (samur veya siyah tilki) astarlanmış kapaniçe giymiştir.

İçi samurlu beyaz atlastan "üst kürk"ü, yüksek "kallâvi" kavuğu ile Sadrazam; kürk çevrili kalpaklarıyla tanınan ve çoğunlukla İstanbul'daki eski Rum ailelerden gelme tercümanlar; çavuş ve çavuşbaşılar da sahnede yer almaktadır.

Gerek elçinin, gerek heyetindekilerin iki yanında yer alan çavuşlar, onları kollarına girerek sultanın önüne kadar götürmek ve saygıyla eğilmelerini sağlamakla görevlidirler.

Grubun ortasında görülen Elçi, az sonra öne getirilerek eğilecek, konuşması önce saray tercümanı tarafından Sadrazam'a çevrilecek, Sadrazam tarafından da Sultan'a nakledilecektir.

Resim, bize odanın döşenişi hakkında da bilgi vermekte; süslü bir paşmağı olan ocağı; yedi askının süslediği tahta ipek işlemeli yastıklar, duvarı süsleyen çini, duvar resimleri ve halıları gözler önüne sermektedir. Bourdeaux Müzesi'nden gelen ikinci Van Mour tablosu, Sultan III. Ahmed'in Elçi Vikont

10

7

d'Andrezel'i kabul ettiği gün ceryan eden ikinci bir sahneyi, Elçi ve heyetinin Sadrazam tarafından verilen yemeğe katılmasını yansıtmaktadır. (Res. 5)

Elçi, Sadrazamla birlikte aynı masada; heyet ise Kazasker ve Nişancı'nın masalarına dağılmış halde yemek yemektedir.

Yemekler hizmetkârlar tarafından küçük kaplar içinde sağdan sola hızlı bir biçimde uzatılmakta; önden ayakta duran bir görevli tarafından tüm işleyiş kontrol edilmektedir.

Van Mour'un Amsterdam Rijks Müzesi koleksiyonundan gelme resimleri, yukardakilerin aksine, geniş alan çalışmalarıdır.

Boğaz'ın Anadolu yakasında bir gelin alayını konu alan resim, karşı kıyıdaki Rumelihisarı'nı da göstermektedir. Kalenin duvarları içinde kalan araziye yapılmış pek çok ahşap ev, minaresiyle ayakta olan cami, kulelerin sivri külâhları, bize burasının 18. yüzyılın ilk yarısındaki durumunu göstermesi bakımından ilginçtir. (Res.6)

Diğer çalışma, Sadrazam'ın Atmeydanı'ndan geçişini yansıtmakta; gerçek boyutlarından daha da yükselmiş Sultan Ahmet Camii, geri plandaki Dikilitaş ve sütunlar ile sağ cephede yer alan İbrahim Paşa Sarayı'nı gözler önüne sermektedir.[3] (Res.7)

Rumelihisar'ın eski görüntüsü bir başka tabloda da gene karşımıza çıkmaktadır.

Münih, (Bavyera Devlet Resim Koleksiyonu) Neue Pinakothek koleksiyonundan gelme ve J.M.Wittmer imzalı resim, Küçüksu'da bir mesire yerini canlandırmaktadır.[4] (Res.8)

8

Ressam Johann Michael Wittmer, Bavyera Veliahtı Prens Max von Bayern ile 1837'de İstanbul'a gelmiş, İstanbul'u resmetmiş, pek çok yabancı ressam gibi, küçük eskizler halinde çalıştığı sahneleri, daha sonra tamamlamıştır.

Küçüksu mesiresini ise tüm gürültü ve kalabalığı, uzaktan görülen Frenkler ve kadınlı-erkekli yerli ahali ile resmetmiş; sivri külâhlı Rumelihisarı'na da uzak planda yer vermiştir.

Serginin en çarpıcı resimlerinden biri ise, Jean Baptiste Van Mour ekolünden bilinmeyen bir ressama ait bir kadın portresidir. (Res.9: dergi kapağında.)

İşlemeli ipek şalvar ve bir bürümcük gömlekle görülen kadın, kapitone "taraklı atlas"tan kısa bir entari giymekte; üzerinde de içi hermin astarlı İtalyan ipeğinden bir yelek görülmektedir.

Başında uzun bir tarpuş yer almakta, ayağında yüksek nalınlar görülmektedir.

Portrede resmedilen kadının İstanbul'daki zengin Rum veya Venedik çevrelerinden birine ait olduğu sanılmakta; giysilerinin lüks ve pahalı olmasından da, varlıklı bir aileye mensup olduğu düşünülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda çok zengin bir repertuar oluşturan çeşitli millet, ırk, mezhep ve meslek mensupları ve bunlara ait kılık kıyafet, sayısız kı-

11

12

yafet albümüne öteden beri konu olmuştur.

Daha 16. yüzyıldan başlayarak, Osmanlı Devleti topraklarına gelen her resmî ve ticarî heyette, bir de ressam bulundurulması âdet olmuştu. Bunlar seri halinde kıyafetleri resmediyorlar, sosyal statü ve diğer ayrıntılar hakkında çok sadık bilgi veren çalışmalar yapıyorlardı.

Nicolas de Nicolay'ın (1551), Melchior Lorich'in (1559) ve Mouradgea d'Ohsson'un çalışmaları (*Tableau General de L'Empire Ottoman,* 1787-1790) bu alandaki iyi örneklerdir.

Sergide yer alan büyük albümün ise, kimin tarafından çizildiği bilinmemekte; ancak "Kappus von Pichelstein Kütüphanesi" notu, albümün en azından kimin için yapılmış olabileceğini açıklamaktadır. (Res. 10)

Bilindiği gibi, Pichelstein sülâlesi, Türklere karşı sürdürülen savaşların bir bölümünü finanse etmiş ve böylece de isim yapmıştır.

Albümde çeşitli meslek kuruluşları ve her tabakadan Osmanlı vatandaşı yer almakta; resimler değişik kişilerce çizilmiş bulunmakta; ancak el yazısı ile yapılmış açıklamalar, Osmanlı toplum yapısını taşıyan bir kişinin (belki İstanbullu bir Levanten) varlığına işaret etmektedir.

Bir çeşit kartpostal ressamlığı olan bu çalışmaların daha çok askerî kıyafetleri konu aldığını, sivil yaşamdan gündelik kılıkların çok az sayıda ressamların ilgisini çektiğini biliyoruz.

Ayrıca Batılı ressamların çoğunun birbirinden etkilendiği, aynı kalıptan çıkmışçasına bir tipleme ye gittikleri de görülmektedir.

Sadece d'Ohsson'un çalışmalarını bu çerçevenin dışında tutmak, gerçekçi gözlemciliğini değerlendirmek gerekir. Esasen kendisi de, resimlediği kişileri hangi yöntemle model durmaya razı ettiğini ayrıntılı şekilde anlatmaktadır.

Osmanlı kıyafetleri, günlük yaşam sahneleri çizenler sadece Avrupalılar değildi.

Bu tür portre ve tipleme çalışmalarının, Osmanlılarca da giderek rağbet bulduğunu, en ünlü örneği Levnî olan bir dizi sanatkârın bu doğrultuda eser verdiğini, resmî ve özel koleksiyonlara dağılmış (bir kısmı sergide yer almıştı) pek çok örnek göstermektedir.

O tarihlerde, bu tür resimlerin meraklıları ise daha çok ülkeye gelen Avrupalılardı.

Bir tür hatıra eşya kabilinden satın alınan bu resimler, Batı'daki sayı çokluğunu da açıklamaktadır.

İstanbul'a gelen ressamlardan diğer bir ünlü imza: Anton İgnaz Melling de, Frankfurt sergisinde çizimleriyle temsil edilmekteydi.

Bunların içinde en ilginç resim ise, 1863'te yanan yazlık Harem bölümüne ait olduğu sanılan bir kesittir. (Res. 11)

Anton İgnaz Melling (1763-1831) Karlsruhe'de doğdu. Amcası Joseph Melling'in yanında öğrenim gördükten sonra, Rus Elçisi Bulgakow'un maiyetinde çok genç yaşta İstanbul'a geldi. Avrupalı ve Levanten çevrelere iş yapmaya başlayarak, ün yaptı.

Danimarka Maslahatgüzarı Baron von Hübsch'ün Boğaz'daki bahçesini düzenlemesiyle, Sultan III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan'ın dikkatini çekti. Hatice Sultan'ın Ortaköy'deki sarayının yapımını, Sultan'ın Çırağan'daki Sahil-Sarayı izledi.

Tüm bu ilişkiler sayesindedir ki, Topkayı Sarayı'nda o yıllarda yaşanan saray yaşamına girebildi. 1801'de, Fransa ile gerginleşen siyasal durum üzerine, Paris'e döndü ve peyzaj mimarı olarak yaşamını sürdürdü.

Melling'in adıyla anılan gravür

albümünde toplanan çizimler, 18/19. yüzyıl İstanbul yaşamını, saraydan sahneleri, bugün artık yerinde olmayan yapıları bize yansıtır.

Sergilenen gravür, bugünkü Topkapı Sarayı Harem dairelerinden hiçbirine benzemeyen ve ayrıntılı ahşap yapısıyla bir hayal ürünü olmayıp, 1863'te yanan bir bölüme ait olduğu düşünülen bina kesitinde, Harem'deki günlük yaşamın çeşitli bölümleri (yemek, yatmak, dua, çalışmak ve çene çalmak gibi...) anlatılmaktadır.

Berlin, Kunstbibliothek'ten gelen bir başka gravür, Melling'in az tanınan bir eseridir.

Frankfurt El Sanatları Müzesi'ndeki "Osmanlı döneminde Türk Sanat ve Kültürü" sergisinde yer alan pek çok resim, gravür, harita ve çizimlerden, tanıtmak istediğimiz sonuncusu da, gene Melling'in imzasını taşımaktaydı. (Res. 12)

Beşiktaş'ın yeni yeni yerleşilen ve bir Boğaziçi semti hüviyetini taşıdığı yılları (18. yüzyıl sonu) yansıtan gravür, saray çevrelerince yaptırılan yazlık sarayları ve bunlarda görülmeye başlanan Batı zevkini yansıtması bakımından da ilginçtir.

Yan yana yer alan ahşap yapıların en başında üzeri kubbeli ve renkli çinilerle kaplı bir taş yapı görülmekte; resmin ortasında ise, Melling'in Sultan III. Selim'e yaptığı ve ortadaki bir galerinin iki yanında simetrik biçimde uzanan bölümleriyle iki katlı yazlık saray görülmektedir.

[1] F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitwende*, München, 1953.
J.Meyer zur Capellen, "Das Bild Sultan Mehmed des Eroberers," *Pantheon*, 3, 1983, s.208 vd.

[2] Ubaldo Meroni, "Le serie dei sultani turchi da Osman a Murad III," *Ritratto Antico Illustrato I*, 1983, s.28-53.
Kudret Ayiter, "Ren Kıyılarında Osmanlı Padişahları. Osmanlı padişahlarına ait tanınmamış sekiz yeni tablo", *Kültür ve Sanat* 5, 1977, s.177.

[3] R.van Lutterveld, *Turkse schilderijen van J.B.Van Mour en Zijn Scholl*, İstanbul, 1958.

[4] Ph. Jullian, *The orientalist. European painters of the Eastern scenes*, Oxford, 1977, s.150.

BİN BEY (George E.BEAN/1903-1977)

İngiltere'de St.Paul's özel okulunda ve Cambridge'teki Pembroke Koleji'nde okuduktan sonra, 1926-43 yılları arasında St.Paul's'ta klasik Yunanca öğretti. Daha sonra, aynı işi 25 yıl İstanbul Üniversitesi'nde sürdürdü. 1965'te kendisine fahri profesörlük payesi verildi. Çağdaş Anadolu epigrafist ve topografistlerinin en önemlilerinden biri oldu. Akademik arkeoloji yayınlarının yanı sıra, dört cilt de popüler gezi-rehberi yazdı:

Ege Türkiyesi *(Aegean T.)*
Menderes'in Ötesindeki Türkiye/Karya Türkiyesi *(T.Beyond the Meander)*
Likya Türkiyesi *(Lycian T.)*
Türkiye'nin Güney Kıyısı *(T.'s Southern Shore).*

(Dördü de, son on beş yılda, İngiltere'deki Ernest Benn ve Amerika'daki W.W.Norton yayınevlerince ikişer kere basılmıştır.)

Aşağıdaki çevirisini sunduğumuz bölüm, hepsinin en yakın zamanda tümüyle Türkçeye kazandırılmalarını dilediğimiz bu kitapların ikincisinden alınmıştır (s.111-27) Sadece iki metreye yaklaşan boyu ve sıcak insanî nitelikleriyle değil, derin bilgisi ve araştırma gücüyle de gerçek bir dev olan bu müteveffa bilginin anısı önünde saygıyla eğiliyoruz.

Tarih ve Toplum

Halikarnassos'un ihracından sonra, Dor altılı-birliğinin tek kıt'a üyesi Knidos idi. Uzun Reşadiye yarımadasının Batı ucundaki bu ünlü yer, 1857-1858'de yüzlerce heykeli ve eski eseri British Museum'a gönderen Sir Charles Newton tarafından kazılmıştır. Fakat burası şehrin asıl yeri değildi. İ.Ö. 4. yüzyılın ortalarına dek Knidos yarımadanın ortalarında, bugünkü Datça kazasının bulunduğu yerdeydi. Klâsik dönem Yunan yazarlarının bütün göndermeleri, buraya yapılmıştır.[1] Değişikliğin nedeni, hiç kuşkusuz bu dönemde deniz ticaretinin gelişen önemiydi; Tekir'deki yeni şehrin yeri kayalıktı, hemen hemen susuzdu, 6 mil (10 kilometre) çevresi sürülebilir topraktan yoksundu, fakat ticarî yönden diğer yerlerden kat kat üstündü. Tüm yelken mevsimi boyunca sert bir kuzey-batı rüzgârı, meltem, gece gündüz dağlık burundan eser, güneyden gelen yelkenlilerin burnu aşmalarını imkânsızlaştırır; bugün de eskiden olduğu gibi, havalar düzelene kadar, sık sık Knidos limanında beklemelerini zorunlu kılar. Eski dönemlerde çok az ticaret gemisi oraya uğramadan geçebilirdi.

Datça yöresi, tümüyle değişik bir karakterdedir. Reşadiye yarımadası Tekir'den anakaraya bağlandığı Bencik kıstağına kadar 40 mil (64.4 km.) uzunluktadır; bu uzantı birkaç kıyısal yerin dışında, yalnızca iki verimli bölge vardır. Doğuda kalan yarı bütünlüğüyle, çıplak dağlıktır ve hemen hemen yerleşime kapalıdır; batı yarı da dağlıktır, yer yer 1.800 metreye dek yükselir, fakat güney tarafın batı ucunda Palamut körfezine inen ve bugün Betçe (Beşköyler) olarak bilinen bir grup köye hayat veren önemli büyüklükte bir arazi vardır. Yarımadanın ortasıda, iki yarıyı ayıran kıstağın güney batısında, bölgenin en iyi ve en geniş arazisi yer alır. "Datça vadisi ve ovası, zeytinlikleri ve meşe palamutlarıyla, bademler ve diğer ağaçlarıyla, bol suyuyla gereğince faydalanırsa çok münbit topraklara sahiptir" diye yazıyor Spratt, yörenin park gibi görüntüsüne bakıp, parlak bir gelecek tasarlayarak. (Bu parlak geleceğin gerçekleşmesi biraz yavaş oluyor gibi görünmektedir; bu satırların yazarı 1950'de birkaç haftalık kalışı süresince yeterli yiyeceği temin etmede büyük zorlukla karşılaştı.)

Bu merkezî bölgede Knidos şehri, Rhodos ve Kos şehirlerinin kuruluşlarından bir süre sonra, Peloponnesoslu Dorlar tarafından kuruldu. Herodotos'a göre koloniciler Isparta'dan gelmekteydiler ki, eğer doğruysa, bu Ispartalıların yaptığı tek kolonileşme deneyi olmalıdır. Bazı kaynaklar şehrin kuruluşunu Argos kahramanı Triopas'a atfederler; varlığı biraz kuşkuluysa da, Argos'tan gelmiş bir yerleşme diğerinden daha olası görünmektedir.

Hemen hemen aynı dönemde, yarımadada bir başka yerleşim Triopium'da yapılmaktaydı. Bu bir Knidos bölgesiydi, Dorieia'nın büyük Dor Festivalleri'nin birliğin altı şehri tarafından kutlandığı Triopia Apollonu'nun kutsal mahalli de buradaydı. Yaklaşık yeri bilinen Apollon tapınağı henüz bulunamadı; aşağıda bu konu üzerinde biraz daha duracağız.

Sekizinci yüzyıldan sonra, Sicilya'da Dor ve diğer Yunan kolonileri kurulmaya başladı; erken 6. yüzyılda da Knidoslular da kendi mütevazi katkılarını esirgemediler. Bir Knidoslu göçmenler takı-

Knidos

GEORGE E.BEAN

mı,. Sicilya'nın kuzey sahiline yerleştiler ve şehir kurdular, fakat yerli Sicilyalılar ve Fenikeliler öyle zorluklar çıkardılar ki, çok geçmeden kendilerini kuzeydeki Lipara adasına zor attılar. Bölgedeki diğer adaları da, bu arada Strongyle (Stromboli)'yi de ekip biçtiler, fakat bu adalara yerleşmediler. Burada Tyrrhen korsanlarını karşılarında buldular, fakat onlarla başetmede o kâdar zorlanmadılar; Knidoslular çoğunlukla galip geldiler, zaferlerinde Delphoi'ya sık sık adaklar gönderdiler.

Bu dönemde Persler Lidya krallığını ortadan kaldırdılar (İ.Ö. 546) ve Asya sahilinin Yunan şehirlerine boyun eğdirdiler. İran orduları general Harpagos komutasında güneye doğru ilerlerken, Knidoslular yarımadayı anakaraya bağlayan kıstağı kesmek suretiyle, yarımadayı bir adaya dönüştürerek kendilerini savunmak fikrine kapıldılar. İş ilerledikçe sert kayaların sıçramasıyla işçilerin yüzlerinin ve gözlerinin doğal olarak beklenebilecekten daha çok sakatlandığını gördüler ve Delphoi'ya bir kâhinin tavsiyesi için başvurdular. Tanrı alışıldığı biçimde bir altılıkla değil, iki mısrayla yanıtladı:

Kıstağınızı kazmayın ya da çevrelemeyin: zira Zeus
Ada yapardı toprağınızı, öyle isteseydi.

Böylece Knidoslular plânlarından vazgeçtiler. Harpagos geldiğinde karşı koymadan teslim oldular.

Yarımadanın coğrafyası tam anlaşılmadan önce, doğu yarısının Bybassos'a ait olduğu sanılıyordu, buna göre Knidosluların yarmaya başladıkları kıstağın Datça'nın yanı başında olduğu tahmin ediliyordu. Burası, bir buçuk mil (2.4 km.) enindedir ve 30.5 metreden aşağı olmayan tepelerle çevrilidir. Perslerin yaklaştığı sırada, telâş içinde böyle bir yerin kazılması düşünülemez. Herodotos'un da belirttiği gibi, gerçek yer Boncuk koyunun hemen yukarısında, yarımadanın en doğu ucunda daha dar bir kıstak olmalıdır. Burası yaklaşık yarım mildir (Herodotos'a göre beş stadia) ve yörede Balık Aşıran olarak bilinir. Geçen yüzyılda ufak teknelere liman olarak kullanılırdı. Güney tarafında 30 metre eninde bir oluk içeriye doğru deniz seviyesinde uzanır ve ancak 230 metre civarında bir yeri kazmayı gerektirecek bir genişliğe ulaşır. Geçitin yüksekliğinin 15 metre dolaylarında olduğu tahmin edilmiştir, fakat daha fazla görünmektedir. 1838'de Spratt kazıların kalıntılarını görebildiğine inanmıştı. Bunu doğrulamak üzere, 1950'de Prof. Cook ile yazar kendilerini Marmaris'e götüren otobüsün şoförünü ikna edip durdular ve çevreyi incelediler. Yolcular sabırsızlık göstermediler, karşı koymadılar, ama incelememiz telâşla oldu, Spratt'ın belirttiği izlere rastlayamadık.

Yedinci yüzyılda çoğu Asya kıyılarının denizci şehirleri olan birtakım Yunan devletleri, Nil'in ağzındaki Naukratis'te bir ticaret istasyonu kurdular. 569-525 yılları arasında Mısır kralı olan Amasis buraya şehir payesi verdi. Hellenium denilen, tapınaklarla ve çarşılarla dolu koca bir bölge, Knidos ve Halikarnassos da dahil olmak üzere yarım düzine devlet tarafından paylaşıldı. Mısır'da Yunanlıların ticaret yapmasına izin verilen tek bölge burasıydı.

Delos Birliği'nde, Knidos Atina'ya 1 ilâ 5 talent arasında değişen bir haraç ödedi, Atinalı Amiral Kimon tarafından İ.Ö. 468 yılında Güney Anadolu kıyılarına yaptığı sefer için üs olarak kullanıldı. 412'de Isparta çıkarları adına hareket eden Satrap Tissaphernes Knidos'u Atina'ya isyana yöneltti ve birliğin dağılmasını istedi. Ispartalılar bu yeni müttefiklerinden derhal yararlanmayı tasarladılar. On iki gemilik bir donanma Knidos'a gelip iki kola ayrıldı; yarısı şehri bekledi, diğer yarısı Triopium civarında bekleyerek Mısır'dan Atina'ya buğday getiren gemilerin yolunu kestiler. Bunu öğrenince Samos'tan bir Atina filosu derhal hareket ederek Triopium'daki altı gemiyi ele geçirdi; gemilerin mürettebatı kıyıya zor

kaçtılar. Bunun üzerine Atina filosu Knidos'a yönelip şehre saldırdı, tahkimatsız şehri nerdeyse ele geçireceklerdi. Ertesi gün tekrar saldırdılar; fakat gece boyunca Knidoslular savunmalarını güçlendirmişler. Triopium'daki denizciler de şehre ulaşmışlardı. Dolayısıyla Atinalılar kuşatmayı kaldırıp, Knidos yöresini yağmalayarak Samos'a geri döndüler.

Thukydides'in bu açıklamasını okurken, şehrin Datça'da değil, Tekir'de olduğunu hatırlamakta yarar var. Ele geçirilen Isparta gemilerinin, eğer o dönemde kullanışlı bir limanı varsa Tekir'de ya da daha büyük olasılıkla altı mil doğudaki Palamut koyunda bekletilmiş olmaları gerekir. Buradan Datça'daki şehre yaya yaklaşık yedi saat, Tekir'den ise bir saat kadar daha fazla tutar; eğer Ispartalı gemiciler öğleden sonra yürümeye başladılarsa, gün batımında ya da hemen sonra ulaşmış olabilirler.

Dorlar olarak Knidoslular, Atinalılar yerine Ispartalılarla müttefik olmayı tercih etmiş olmalılar; fakat ittifak fazla uzun sürmedi. İ.Ö. 394'te Persleri de yanına alan Atinalı Amiral Konon Knidos yakınında bir deniz zaferinden sonra bölgedeki Isparta hâkimiyetine son verdi. Bu sıralarda denizci birkaç Yunan devleti birleşerek Atina, Isparta ya da herhangi bir üstün güce karşı bağımsızlık için ortaya çıktılar, fakat 387'de Kral Barışı hepsini tekrar, 334'te Büyük İskender'in gelişine değin Pers kralının hâkimiyetine soktu.

Dördüncü yüzyılda şehrin Datça'dan Tekir'deki yeni yere taşındığı büyük an geldi. Kesin tarih bilinmemekle birlikte, bu olayın 360'larda olması gerekir. Kuşkusuz, taşınma büyük faaliyet ve rahatsızlık getirdi. Yeni büyük bir sur inşa edildi, sokaklar ve evler dikdörtgen bir plâna göre yerleştirildi, tapınaklar, tiyatrolar ve diğer binalar yapıldı. O dönemde Deveboynu *(Cape Crio)* bir ada olmalıdır; Knidoslular şimdi kıstağın bulunduğu yerde Deveboynu'nu bir geçitle anakaraya bağladılar, ve her iki yanına sun'i limanlar yaptılar. Şehir hem anakarayı hem de yarımadanın büyük bir bölümünü kapladı; kamu binaları anakarada kuruldu, yarımada teraslar halinde özel yerleşime açıldı. Bütün bunlar bir günde yapılamazdı; bir yazıt bizlere taşınmadan hemen sonraki koşullar hakkında ipuçları vermektedir. Bu yazıt, Dionysos kutsal mahallinde oturulmasını yasaklayan bir kamu bildirisidir. Anlaşılacağı gibi yerleşim sorunu o hale gelmişti ki, gecekonduculuğu yasaklamak zorunlu oluyordu.

Kanıtlanmış olmamakla beraber, şehrin yerinin değişmesiyle birlikte bir anayasa değişikliğinin de yapılmış bulunması gerekir. Erken altıncı yüzyılda, Diodorus'a göre, Sicilya'ya ya da Lipara'ya göçen Knidoslular "kralların şiddetinden yılmışlardı", bundan, Knidos'un da diğer birçok şehir gibi Tiranlarca yönetildiği anlaşılmaktadır. Sonraları, tiranlık oligarşiye dönüştü, Aristoteles Knidos'u oligarkların yönetimlerinde gösterdikleri zulümden dolayı demokratlar tarafından alaşağı edilmelerinin bir örneği olarak belirtir. Buna göre, demokrasi 330'larda, Aristoteles'in yazdığı dönemde kurulmuştur. Fakat daha önce de olabilir. Knidosluların en önemlisi, neredeyse Aristoteles'le yarışan, çok yönlü bilgin, Eudoksos idi. Matematikçi, fizikçi, astronom, coğrafyacı, filozof olmasının yanı sıra, Eudoksos şehri için yasalar da yapmıştır. Bunun içinse, demokrasinin kurulmasından daha iyi bir fırsat olamaz. Eudoksos yaklaşık İ.Ö. 355 yılında öldü.

Taşınmanın 360'larda gerçekleştiği başka olgularla da desteklenmektedir. Tekir'deki yeni şehirde kurulan yeni tapınaklar, yeni kült-heykelleri gerektirdi ve bunlar çağın meşhur heykeltraşlarından satın alındı. Newton tarafından bulunan (daha önce de farkedilmişti) ve British Museum'a götürülen ünlü Demeter'in yanı sıra Bryaris'in Dionysos'undan söz edebiliriz. Athena ve bir başka Dionysos, Skopos'a ve hepsinden önemlisi ünlü Aphrodite, Paraksiteles'e aittir. Bütün bu heykeltraşlar aynı çağın (360'lar) insanıydı. Praksites 365-360 yılları arasında, yani yaklaşık 40 yaşındayken parladı ve belki de en gözde eseri olan Aphdorite'yi bu yıllarda yarattı. Herhalde, Knidoslular tanrıçanın yeni heykelini ısmarladıklarında, Koslular da aynı şeyi istemekteydiler. Praksiteles'in atölyesinde biri örtülü biri çıplak iki heykel vardı. Önce Koslular birinciyi seçtiler, çıplak heykel Knidoslulara kaldı. Bu çıplak heykel sonraları daha yaygın bir ün kazandı; öyle ki, Plinius'un söylediğine göre, birçok insan salt bu heykeli görmeye Knidos'a gittiler. 365'te Koslular da şehirlerinin yerlerini değiştirdiler. Bu da bizi Kosluların da Knidoslularla aynı zamanda yeni tapınaklarını donatmak ihtiyacında oldukları sonucuna ulaştırır.

Bir başka kanıt da bizi aynı noktaya götürmektedir. Eudoksos evlerin biraz yukarısında olan rasathanesinden, Kanopus yıldızını gözlemleyebilmiştir. Rasathanenin yeri belirlenemedi; yazar Kanopus'u gözlemleyebilmek için hangi yüksekliğin gerektiğini söyleyemez; fakat açıktır ki, fazla bir yükseklik gerekir. Yeni şehirde evlerin eski Knidos'takinden daha çok yüksekliğe ulaşmış olması lâzımdır ve eğer rasathane Tekir'de ise, taşınmanın 355'ten önce olduğunu kabul etmeliyiz.

Yeni Knidos'un kurulması şehrin kendi tarihinin sonuna işaret eder. Yeni yerleşim en azından bir süre ticarî bir üstünlük sağlamış olmalıdır; 167'de Rodos hâkimiyetinin sonuna dek bol miktarda Knidos parası vardı. Fakat daha sonra Knidos parasına, özellikle gümüş paraya çok az rastlanıldı. Eğer bir şehrin zenginliğini parasıyla ölçersek, Knidos'un sürekli bir çöküş halinde olduğunu anlayabiliriz. En azından tarihsel açısından, Knidos'un en zengin ve iyi zamanı, Datça'daki eski Knidos bölgesinde olmuştur. İmparatorluğun erken döneminde Knidos "özgür bir şehir", daha sonraysa bir piskoposluk merkezi haline gelmiştir.

Şimdiye değin, Knidos'la çok yakından ilgili olan ve Knidos bölgesinin bir bölümünü meydana getiren Triopium'dan çok az söz edildi. Bu isim değişik anlamlarda kullanılmıştır. Genellikle Herodotos Knidoslulardan bahsederken, Knidos bölgesinin Bybassia yarımadasından başlayıp denize doğru açıldığını ve adına Triopium dendiğini söyler. Bunun anlamı gayet açıktır: Knidos bölgesi Bencik berzahından başlar, fakat doğu kısmı, Datça berzahı da dahil değersiz dağlık bir bölgedir. Tek değerli kısım şehrin batısında açık denize doğru uzanan ve Triopium denilen bölgedir. Triopium isminin bu bölgeye neden verildiği belirsizdir. Bazıları bu ismin mitoloji kahramanı Triopas'dan geldiğini söylerler, fakat daha olası bir açıklama, bu ismin bölgenin üçgen biçiminde olmasından dolayı "üç ayrı cepheyi gören" anlamında olduğudur. Herodotos, başka yerlerde de "Troipia" bölgesinden bahsetmiştir. Thukydides de burayı Knidos bölgesinin bir uzantısı olarak tarif etmiştir. Knidoslulardan başkaları için Triopium'un en önemli kısmı çok göze çarpan ve ulaşılması zor olan Deveboynu yarımadasıdır. Oysa bir Knidoslu için, burası sadece yarımadanın batısındaki ve özellikle Betçe dolaylarında pek verimli bir bölgedir.

Aynı zamanda Triopium diye bir kasabanın olduğuna dair de bazı deliller vardır. Triopium'u kurduğu söylenen Triopas'ın bu yarımadayı da kurduğu söylenemez. Daha önemli bir kanıt ise altılı birlikçilerin (Hekatomnidlerin) yerine geçen (İ.Ö. 333'de) Orontobates'den bahseden bir Arrianus'un pasajıdır. Orontobates İranlıların çıkarına olarak Myndos, Kaunos, Thera ve Kallipolis'i elinde tutuyordu. Pasajda, aynı zamanda Kos ve Triopium'u da ele geçirdiğinden söz ediliyor. Bu, Triopium'un o zamanlarda Knidos'tan ayrı bir yönetimi olduğunu ve Knidos'un yer değiştirmesinden sonra ondan ayrıldığını göstermektedir. Bu durum sadece geçici bir durum olmalı, çünkü şehrin bağımsızlığını gösterecek bir paraya ya da şehir-kararına veya Trioriumlu diye birinin varolduğuna dair bir kanıta rastlanılmamıştır.

Yarımadanın batısında Apollon tapına-

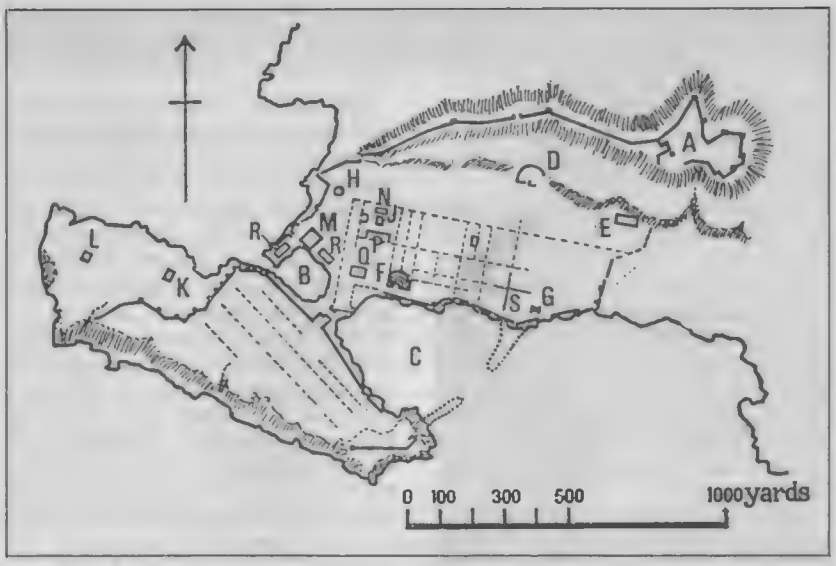

YENİ KNİDOS'UN PLÂNI

A- Akropolis
B- Trireme Limanı
C- Güney Limanı
D- Yukarı Tiyatro
E- Demeter Kutsal Yeri
F- Aşağı Tiyatro
G- Odeon
H- Aphrodite Tapınağı
J- Korintos Tapınağı
K- Roma Mezarı
L- Fener
M- Agora
N- Anıtsal Yapı
P- Dor üslûbunda Stoa
Q- Dionysos Tapınağı ve Bizans Kilisesi
R- Bizans Kilisesi
S- Merdivenli Sokak

ğı vardır. Bu tapınakta altı (daha sonra beş) Dor şehrinin şenlikleri yapılmıştır. Burada Halikarnassoslu Agasikles gözden düşmüştür. Tapınaktan hiç ize rastlanılmamaktadır, fakat yazara göre bu tapınağın varlığından hiç şüphe edilemez. Sadece Betçe bölgesi şenliklere elverişli bir yerdir. Bu festival anlatıldığına göre, sadece atletizm ve müzik yarışmalarını değil, at yarışlarını da içermektedir. Knidos'un her zaman Tekir bölgesinde bulunduğu sanılırken, Apollon tapınağının Deveboynu'nun ucunda olduğuna inanılmaktaydı. Bu tapınaktan görünürde herhangi bir yıkıntının kalmaması ise denize karışmış bulunmasıyla açıklanmaktaydı. Oysa Tekir bölgesinde hiçbir zaman stadyum ve hipodrom olmuş olamaz.

Ama Betçe'de deniz seviyesinde bol miktarda düzlük vardır. Burada yeni ve eski Knidos arasında bulunan bir kasabanın yıkıntıları bulunmaktadır. Kumyer köyünün tepesindeki dik bir yamaçta eskiden kalan duvarlarla tahkim edilmiş, güneyinde zengin bir su kaynağının olduğu bir akropolis vardır. Burada en eski Knidos yazısıyla yazılmış bir yazıt bulunmuştur. Diğer bir yazıt ise burada Asklepios makamının varolduğunu ortaya çıkarıyor. Bunlar da buranın kesinlikle Triopium olduğunu göstermektedir.

Thukydides'in hikâyesinden anlaşıldığı gibi, Triopium'un da Knidos'dan ayrı bir limanı vardı. Kimon 486 yılında, 200 gemilik donanmasıyla, Knidos ile Triopium'da üslenmiştir. Bu liman Kumyer'in aşağısındaki Palamut körfezinden, başka bir yer olamaz. Burası sahilden yarım mil ötedeki Baba Adası'nı da içine alan bir koydur. Bu koy aslında kuzeybatı haricinde diğer yönlere açıktır. Fakat Knidoslular burayı adadan koya kadar uzanan bir mendirekle birinci sınıf bir liman haline getirmişlerdir. Bugün bunlardan arta kalıp da gözüken, sadece adanın güney kenarındaki bir koyun tam adanın karşısına gelen kısmındaki sığlık çizgileridir. 1956'da sahil muhafaza memuru burada denizaltında bir duvar olduğunu şnorkelle dalışları esnasında gördüğünü ve zaman zaman oltasının buraya takıldığını raporlarında belirtmiştir.[2] Böyle bir duvar ya da ortasında giriş boşluğu olan iki dalgakıran parçası, bütün yönlerde siperleniniş, geniş bir demirlenme alanının varlığını düşündürtmektedir. Eğer bu duvar gerçekten varsa, burasının Triopium'un limanı olduğunun kesin kanıtıdır. Dalgakıransız da olsa, Amirallik Haritası'nda burada bir demir atma alanı gösterilmiştir.

Triopium Apollonu Festivali her ne kadar sonraları önemi azalmış ve hakkında çok az şey duyulmuşsa da, muhtemelen Dor devletlerinin bir buluşma yeri olarak önemli idi. II. Ptolemeios'un ilgi gösterip, onu canlandırmaya çalışmasının da, belirli bir etkisi olmamıştır. Helenistik ve Roma dönemlerinde tüm dünyadaki atletlerin zaferleri ile igili yüzlerce yazılı kayıt arasında yalnızca ikisi, Knidos'daki oyunlara değinir; ikisinde de kazananlar yerel kişilerdir, biri Kos (İstanköy) diğeri Kedreae'den (Gökova Körfezi'ndeki Sideri = Şehir Adası). Theokritos'un antik bir yorumcusu, bu oyunların Nymphalar, Apollon ve Poseidon'a adandığını belirtir ilginç bir önermesi vardır; Apollon'dan başkalarına hiçbir yerde değinilmemiş olduğundan bu bilginin güvenilir olmadığı hususunda genelde bir fikir birliği vardır.

Ancak, Triopium Apollon'u Knidosluların en önemli tanrısı değildi; en önemli tanrıları Aphrodite idi. 7. yüzyıldan Roma dönemine kadar hemen hemen tüm Knidos paralarının ya ön ya da arka yüzlerinde tanrıçanın başı vardı. Tanrıçanın özel olarak *Euploia* (iyi seferler) unvanının olması, Tekir'e geçildiğinde paralarda gemi pruvası şeklinde sembolize edilmiştir. Tekir'deki tapınağı ve heykeli, daha önce de belirttiğimiz gibi, birinci sınıf bir turist çekiciliğiydi. Heykelin nasıl bir şey olduğu, daha sonraları yapılmış sayısız kopyadan bilinmektedir. Tapınak alışılmamış bir biçimdeydi ve kitlelerin tapınmasından çok, Praksiteles'in şaheserinin gösterişli olarak serimlenmesi için tasarlanmıştı. Her şeyden önce, dikdörtgen değil, yuvarlaktı. Yuvarlak tapınaklar Yunan topraklarında oldukça nadirdir. Öte yandan yuvarlak plan Roma duvar resimlerinde sıkça görülür ve en azından bazılarında Aphrodite ile ilişkilendirilmiştir.[3] Mısırlı IV. Ptolemeios tarafından yaptırılan canavarlı -gösteri- gemisinde tanrıçanın mermer heykelinin de bulunduğu yuvarlak bir Aphrodite tapınağının olduğu söylenmektedir ve Hadriauns'un Tivoli'deki villasında, yakın zamanlarda Knidoslu Aphrodite'nin bir kopyasının bulunduğu açık Dor sütunlu yuvarlak bir yapı vardı. Bu yapı, büyük ölçüde, Knidos'daki tapınağın bir kopyasıdır; çünkü evini az çok hayal ürünü de olsa Yunan dünyasının en ünlü parçalarının benzerleriyle doldurmak, Hadrianus'un tutkusuydu.

İkinci özelliği, tapınağın en az iki, belki daha fazla kapısı olmasıdır. Plinius, "bütün tapınak açıktır, böylece heykel her yandan görülebilmektedir" der. Açıklığı ile tapınağın her yanında kapılar olduğunu imâ etmektedir. İkinci yüzyılda Lukianos tarafından yazıldığı söylenen Aşk Maceraları adlı bir yapıt, bir Knidos ziyaretine değinmektedir. Çevredeki bahçelere imrendikten sonra tapınağa giren ziyaretçiler, oradaki heykelin güzelliğine hayran kalmışlar; sonra arkasını görmek için (çünkü heykelin her yönden eşit güzellikte olduğu belirtilmiştir) tapınağın arka tarafına geçmişler, anahtarları taşıyan kadın onlara kapıyı açmış. Heykelin arkası da hiçbir şekilde ön yüzünden daha az güzel değilmiş; bununla birlikte, kal-

Praksiteles'in İ.Ö. 4. yüzyılın ortalarına doğru yaptığı Knidos Aphroditesi'nin Vatikan'daki Belvedere Palazettosunun Masklar Salonu'nda bulunan bir Roma kopyası.

çanın iç tarafına doğru benek gibi koyu bir iz farketmişler. İlk önce bunu mermerde bir damar zannetmişler ve heykeltraşı bunu farkedilmeyecek bir yere getirmenin yolunu bulduğu için takdir etmişler. Fakat yaşlı kadın bunun böyle olmadığını açıklamış. Tanrıçaya âşık olan ve onunla evlenmeyi düşleyen genç bir adam varmış. Bütün günlerini sabahtan akşama kadar tapınakta geçirir ve sürekli aşık atarak tanrıçanın kendi adıyla anılan, dört aşığın da farklı yüzlerinin geleceği atışı yakalamak şansını hesaplarmış. Sonunda tutkusunun yönlendirdiği ümitsizlikle bir gün tapınakta gizlenmiş ve gece kapılar kapandığında orada kalmayı becermiş. Sabahleyin ateşli kucaklayışının izleri mermerde görünüyormuş ve sonsuza kadar öylece kalmış.

Bu hikâyelerden, tapınakta *celle** duvarlarının olmadığı, sütunlar arasındaki boşlukların, iki ya da fazlasının kapıları olan engellerle kapatıldığı sanılıyor. Bu engeller, yukarısını açık bırakarak tavanın ancak yarısına kadar ulaşmaktadır. Bunun normal tapınaklardan ne kadar farklı olduğunu vurgulamak gereksizdir, ancak tam da böyle bir yapının resmi gerçekten vardır.

Pompei'de Julia Felix'in villasındaki bir duvar resminde, kolonlar arasında yüksekliğinin yarısına kadar panelleri olan ve bunlardan birinin üzerinde bir kadın heykelinin üst bölümünün yükseldiği yuvarlak bir tapınak gösterilir. Knidos'daki tapınağın iç düzenlemesinin nasıl olduğu belirsizdir, fakat engellerin varlığı kesindir; çünkü Lukianos'un grubu heykelin etrafında yürüyemiyormuş ve onlar için açılan bir kapıya gereksinimleri varmış.

1969'da bir grup Amerikalı arkeolog, Knidos'da ünlü Aphrodite tapınağı olmak için gereken bütün özelliklere sahip gibi görünen yuvarlak bir yapı buldular. Arkeologların bundan sonraki umutları, Plinios tarafından ileri sürülen sadece Praksiteles'in değil, bütün dünyanın en güzeli olan heykelin kendisini bulmaktadır. Bithynia kralı Nikomedes'in heykel karşılığında şehrin tüm borçlarını ödemeyi teklif etmesine rağmen, önerisinin kabul edilmediği bilinmektedir. Bu borçlar epey kayda değer olmalı. Öykü, dolaylı olarak, şehrin servetindeki düşüşü doğrulamaktadır. Eski bir yazar, heykelin sonradan Konstantinopolis'e götürüldüğünü ve burada yakılarak yok edildiğini söylemektedir; ancak şimdilerde bu rapora genellikle inanılmamaktadır.

Knidos'lular arasında en değerli kişi kesinlikle Eudoksos'dur. Eudoksos, en çok astronomluğuyla tanınmıştır. Doruğuna Büyük İskender (Aleksandros) zamanında ulaşmış olan gökbilim, 4. yüzyılın başlarında bilimsel gelişmelere yeni yeni açılmıştı. Bununla birlikte, Eudoksos güneşin çapının ayın çapının 9 katı, dünyanınkininse 3 katı olduğunu söyleyebilmiştir. Dünyanın yedi harikasından biri olan İskenderiye'deki feneri yapmakla tanınan mimar Sostratos ve Hindistan ile İran'ı anlatan yazılar yazan tarihçi Ktesias da Knidoslu idiler. Ktesias, bir hekim ailesinin üyesi idi, Knidos da hekimliğin ünlü bir merkezi durumundaydı. Ktesias'ın İran'da kraliyet hekimi olarak görev yaptığı ve hattâ yaralanan kral Büyük II. Artakserkses'i iyileştirdiği söylenmektedir.

[Eski kaynaklarda] bir iki Knidos ürününün, özellikle de şarabın, gastronomların takdirini kazandığı belirtilmektedir. Bu şarap besleyici, kanı fazlalaştırıcı, bağırsak hareketini kolaylaştırıcıdır, fakat fazla içildiğinde mideyi gevşetmektedir. Knidos sirkesi Mısır sirkesi ile birlikte elde edilebileceklerin en iyisiydi. Neye benzediği bilinmeyen, fakat en iyisinin Knidos'da yetiştiği, garip bir şekilde tuzlu diye nitelenen, özel bir tür kabaktan da bahsedilmektedir.

Eski Knidos şimdiki kazanın yönetim merkezinin bulunduğu Datça iskelesinin kuzeyinde yer almaktadır. Akropolis iskeleden yaklaşık bir mil ötede, küt bir burunda, Datça çayının denize ulaştığı yerden biraz güneydedir. Zirve çeyrek mile yakın uzunluktaki istihkâm duvarları ile korunur. Taş örgüsü çokgen ve dikdörtgen prizmalar karışımıdır. Deniz tarafında sur yamacın üzerinde uçurumda değil, deniz seviyesindedir; fakat deniz antik dönemden bu yana yükselmiştir. Altı sıra iri taşların ayakta kaldığı bu bölüm, en iyi korunmuş bölgedir. Genellikle İ.Ö. 400'lere tarihlenen bir tarzda yapılmıştır. Bu duvarın İ.Ö. 412'de Atinalıların saldırısı sırasında varolup olmadığı belirsizdir. Thukydides şehri "Tahkimatsız" olarak niteler, fakat "geceleyin koruyucular savunmalarını geliştirdiler" demekle, duvarın harap halde ya da kısmen parçalanmış olabileceğini ima eder, bu durumda şu anda varolan sur, savunma tahkimatının yerine geçmiş olabilir. Duvarın iç kısmını da sağlam duran bir şey olmamasına rağmen, zemini 7. yüzyıldan Helenistik döneme kadar tarihlendirilebilen çömlekler kaplamıştır. Bu mevki şimdi Dalacak diye adlandırılır. Bunun güney tarafındaki küçük liman kalıntıları suyun içinde görülebilmektedir.

Kuşkusuz bu bütün şehir değildi, oldukça geniş bir bölgeyi de kapsayan dış savunma hattının bazı göstergeleri vardır. Akropolis'in kuzeyine doğru çok miktarda geniş köşeli bloklar suyun içinde bulunmaktadır. Bunlar Datça çayının ağzına kadar uzanan çökmüş deniz duvarına aittir. Çayın güney yakasında açıkça tanımlanmış bir sığlık içeriye doğru önce batıya sonra da güneye 12 milden fazla devam etmektedir. Bu sığlığın şu anda sadece birkaç dağınık kare bloktan ve moloz dolgusundan oluşan duvarın sınırını belirlediği görülür. Hiç şüphe yok ki, bu dış duvar İskele'de ya da yakınında son buluyor ve 2 mil²'den az olmayan bir alanı içine alıyordu.

Bu alan içinde güneyde özellikle de Dalacak'ın kuzeyinde her ne kadar bugün çok azı görülse de, geçmişte önemli bulgular elde edilmişti. Özellikle yüzyılın başlarında Symeli bir Yunanlı Datça çayının ağzına yakın bir noktada gerçekleştirdiği kazılarda, şimdi hiçbir parçası görülmeyen arkaik bir yapı ile içinde çok sayıda önemli, zengin sunular olan bir başka arkaik mabet buldu. Çayın kıyısında, ağzına yakın bir yerde içindeki zeytin sıkma makinesinden (pres) zeytinyağı fabrikası olduğu anlaşılan büyük binanın sağlam temelleri bulunmaktadır.

İskelenin güneyinde ağır poligonal taş örgütü teras duvarı ile desteklenen 21 met-

Devamı s.70'te

* Bir tapınakta, kült-heykelinin bulunduğu esas salon.-Ç.N.

İlyas Çavuş

Bir Çavuşun Yemen Anıları-II

AHMET HEZARFEN

İstirahat biter bitmez Vahid-i Şehran (واحد شهران) adındaki cebel kısmına tahsilâta çıktık. Taama bölümünde yolculuğu yalnız geceleyin yaparken cebel kısmı serin olduğundan gündüzleri de gidilinebiliyordu. İki günde Vahid-i Şehran kabile arazisine girip Narlıköy adında bir köye vardık, bir gün dinlendik. Burada satın alınan bir hayvan Bedevi gibi vahşi olduğundan kaçar, aramak için iki asker bir çavuş giderler. Gidenler Bedevilerin ateşine maruz kalırlar. Askerler kaçıp geldiler, Bedeviler çavuşu sarp bir kayalığa kıstırarak şehit ederler. Çavuşun intikamını almak için bize altı saat mesafede olan diğer iki taburla birleşerek genel bir baskın yapmak üzere Miralay Yusuf Cemil Bey'in komutasındaki taburlara katıldık. Üç tabur birlikte tertibat alarak kabileler üzerine gitmekteyken, onlar da bizim yolumuzu kesmek için tertibat almışlar. Daha sınıra gelmeden her taraftan ateş etmeye başladılar. Biz hem ileri gitmeye çalışıyoruz hem ateş ediyoruz, bazen başka tarafa dönerek kendimize yol bulmaya çalışıyoruz. O gün akşam hududu geçtik. Silâh sesleri kesildi. O gece yattık, ertesi gün başka bir yoldan hareket edip her yönden saldırarak köylere girdik fakat köyde insan namına kimse yoktu. Köy vadi içerisinde evler yüzer metre mesafeyle yapılmış olup, bir saat mesafede olan evlere dağıldık. O gece bizim bölüğün olduğu yere 5-6 tane deve geldi. Evler adeta eski zaman kaleleri gibiydi. Dura tarlasından gürültü ile gelen develeri gece yarısı düşman sanarak hayli takip ettik sonra deve oldukları anlaşıldı, kapıları açarak develeri içeri aldık. Sabah erken tekmil haberini bildirdik, "muhafaza ediniz!" emrini aldık. O gün çavuşun intikamını almaktan vazgeçtik. Hazırlık yapıldı, taburlar toplandı, geri hareket emri verildi. Bu defa geldiğimiz yoldan gitmeyip başka yönden hareket ettik. Ufak bir vadi içe-

risinde gitmekteyken, her iki tarafta pusuda olan Bedeviler ansızın ateş etmeye başladılar, hem de yaylım ateşine tutulduk. Tabur kumandanı harekete gelerek hemen sağ ve sol pişdar (öncü) tertip etti. Hemen saldırıya geçtik. Her taraftan ateş başladı. Hem hareket ve hem ateş etmek suretiyle akşam saat (ezanî saat) on bire kadar devam etti. Aç ve susuz sınırı geçtik, silâh sesi kesildi. Akşam tekmilinde, on asker yaralı, bizim bölüğün karavanalarından dört tanesi vurulmuş, 2-3 deve yaralı. Ele geçirdiğimiz altı deveyi sınırı geçer geçmez bizim asker kurşunla vurarak öldürmüşler. 20-30 kişinin susuzluktan dilleri tutulmuş. O gün orada istirahat ederek, ertesi gün hareket ederek üç günde Cebel-i Asir'e geldikse de (her memuriyetten geldiğimizde muzika ile selamlamaya çıkarlardı) bu defa hiç kimse selamlamaya çıkmadı. Mesele anlaşıldı: Hiçbir iş başaramadığımız gibi, 200 sandık cephane harcamışız. Alay komutanını divan-ı harbe verdiler, on gün hapis yattı. Bizim taburun 4. bölük komutanı yüzbaşısı ise terfi etti, gerçekten bu çarpışmada çok yararlık gösterdi, kendinden büyük âmiri olduğu için daha ileri gidemedi, bu da burada biter.

* * *

1325 (1909)' yılı Mart ayının başında bölüğümüz Mehail merkezini teslim aldı. Görevimiz Kunfuda'dan gelen erzakları Cebel-i Asir'e sevketmek, aynı zamanda gelip giden asker kafilelerine erzak vb. vermekti. Aynı zamanda kasabayı da muhafaza etmekti. Biz oradayken Seyyit İdris'in meselesi çıktı. Bütün Taama'da bulunan kabilelerini beyanname ile yanına çağırdı. Kabileler de buna uyarak bizzat onun yanına gidip Seyyit İdris'ten talimat aldılar. O sırada bizim yüzbaşı meseleyi anladı, iltimas bularak bizim bölüğü Asir'e aldırdı. 4. bölük Mehail'e geldi, teslim ettik. Aradan bir ay geçer geçmez Seyyid İdris'in meselesi daha ziyade alevlendi. Artık tehlike çoğaldı, Savunma Bakanlığı'ndan asker ve imdat istediler. Askerin sevki geç olacağından halihazırda bulunan askerlere, asker başına yüz altmışar mermi atması için emir geldi ve hemen silâh atışına başladık, iki ay kadar atış eğitimi ve manevra yaptırdılar. Atış tahtasının üzerine resim yapılmış olup, Seyyit İdris benim resmime atış yapıyorlar diye kızmış, amcazadesi Şeyh Mustafa'yı ve kabileleri bizim üzerimize kışkırtarak saldırıya geçmeye karar vermişler. O sırada İstanbul'dan bir paşa ki, topçu kumandanlarından Mirliva Süleyman Şefik Paşa'ymış, bir mitralyöz bülüğü, erzak ve elbise, on bin lira kadar para ile Kunfuda iskelesine çıka geldi. Malûm mitralyöz bölüğü hürriyet askerleri kalpaklı olup tüfekleri kısa olduğundan bunlar yabancı askeri yani Hıristiyan olduklarına dair ötede beride söylentiler çalkalanmaya başladı. Paşa meseleyi anlar, derhal bir kafile deve tedarik ederek erzak, elbise ve paraları bölük ile birlikte hemen hareket eder. Altı konak olan Mehail merkezine gelir. Kafilenin gelmesine bakmadan bölük ile beraber hemen Cebel-i Asir'e geldi. Onlar Asir'e gelir gelmez kafile Mehail merkezine gelir, oraya yükleri indirirler. Arkasından Şeyh Mustafa kabileleri kışkırtarak

YEMEN

Şu Yemen'de ot biter mi?
İki kardaş çift gider mi?
Aman ev de hiç güler mi?
Ağlar Mehmet, Memiş ağlar

Şu Yemen'de biter kamış
Uzun olur vermez yemiş
Şu Yemen'de iki kardeş
Biri Mehmet, biri Memiş.

Kutnu kumaş soldu mola
Mustafamın gözlerini
Karıncalar oydu mola.

KIŞLANIN ÖNÜ

Kışlanın önünde sıra söğütler
Oturmuş binbaşı asker öğütler
Yemen'e gidiyor babayiğitler

Ağlaman analar, yine geliriz
Din, millet yoluna kurban oluruz

Kışlanın kapısı demir değil mi?
İçinde oturan emir değil mi?
Yemen'e giden gelir değil mi?

Kışlanın önünde bir dolu testi
Askerin üstüne fermanlar esti
Analar babalar umudu kesti

MIZIKA ÇALINDI

Mızıka çalındı düğün mü sandın
Al yeşil bayrağı gelin mi sandın
Yemen'e gideni gelir mi sandın

Tez gel anam tez gel dayanamirem
Uyku gaflet asmış uyanamirem
Ağam öldüğüne inanamirem

Koyun gelir kuzusunun adı yok
Sıralanmış küleklerin sütü yok
Ağamsız da bu yerlerin tadı yok

Ağamı yolladılar Yemen eline
Çifte tabanca takmış beline
Ayrılmak olur mu taze geline?

HAVADA BULUT YOK

Havada bulut yok, bu ne dumandır?
Mahallede ölen yok, bu ne figandır.
Adı Yemen'dir, gülü çimendir
Giden gelmiyor acep nedendir

Kışlanın önünde redif sesi var
Bakın çantasına, acep nesi var.
Bir çift kundurayla bir de fesi var
Adı Yemen'dir...

YEMEN ÇÖLLERİ

Şu Yemen'de akar sular akmıyor
Cerrah gelip hastalara bakmıyor
Hastaların hiç birisi kalkmıyor.

Ne çok imiş şu Yemen'in devesi
Pek ağırdır Hudeyde'nin havası
Yemen'e gelenin ağlar anası
Yemen çöllerinde kaldım ağlarım.

Evimizin önünde çifte pınarlar
İçerler suyunu, beni anarlar
Yemen'e gideni ölü sayarlar

Arap geldi, başımıza dikildi
Hasta olanların bağrı ezildi
İki taburumuz birden bozuldu.

Söyleyin babama abdestin alsın
Okusun Kur'an'ı namazın kılsın
Benim gibi oğul arasın bulsun

Dertli anam benim için ağlasın
Oğul hasretiyle ciğer dağlasın
Körpe kuzum ile gönül eğlesin.

Bize mekân oldu gurbet elleri
Iradıkça ırar sıla yolları
İşitilmiş oldu kuzu dilleri.

Mehail'de bulunan bizim 4. bölüğü kuşatırlar. Bu kuşatma bir hafta kadar sürer. Hiçbir taraftan yardım umudu olmadığından bizim asker silâh atmadan teslim olur. Bize Cebel-i Asir'e posta gelir. Bizim üç bölük Kunfuda iskelesini teslim almak üzere hazırlanmaktaydık, bu kara haber gelince bir gürültüdür gitti, "Mehail teslim olmuş!" herkeste bir telaş bir heyecan ki, hiç sorma, Miralay Haydar Bey komutasında 3000 kişi mevcutlu bir kuvvet oluşturarak hemen hareket ettik, altı saat olan Akabe'ye geldik, orada istirahatteyken 4. bölük subaylarından Abdullah Efendi bir iç donu bir gömlek çıka geldi, alay komutanı bunun nedenini sordu, Mehail teslim olalı üç gün olmuş, o da kaçıp gelmiş. Abdullah Efendi Cebel-i Asir'e gitti.

Biz ileri hareket edip etmeyeceğimize dair emir beklemeye başladık. Bir gün posta geldi, alay komutanının yazısı olup subaylara bilgi veriyordu. Paşa hazretleri: "Taburlar Cebel-i Asir'e geri gelsin" diye emir ediyordu. Bizse ileri gideceğimiz için, belki bizi memleketimize yollar diye seviniyorduk. Bu yazıyı alan Miralay Bey ağlamaya başladı: "Ben şimdi nasıl geri gideyim, bu asker ile ben nasıl olsa bu yolları açardım, namusumuz lekelendi, fakat ne çare üstümüzden gelen emre uymaktan başka çare yoktur" dedi. Hemen hazırlık yapıldı. Hareket ettik, gece Cebel-i Asir'e eriştik. Ertesi gün Cebel-i Asir'in savunması için gerekli tebdir alındı. Uygun yerlere siperler kazıldı, kulelere takviye yollandı. Artık gece siperlerde, kışlalarda vakit geçirmeye başladık. Mehail'den şöyle bir haber aldık: O bizim dört yıldır görmediğimiz fasulye, üzüm, nohut, pirinç gibi erzakları ve hürriyet elbiselerini... bol bol maaşları Araplar yağma etmişler. Askerlerimizi de silâhlarını ve paralarını aldıktan sonra bırakmışlar. Kimisi Mekke'ye, kimisi Kunfuda iskelesine sığınmış, subayları da Seyyit İdris'in olduğu Sabia'ya götürmüşler. Bu Bedeviler sonra Mehail'de aldıkları elbiseleri giyip bizim asker gibi Akabe'ye saldırmışlar. Akabe'deyse bir bölük olup bir batarya top vardı. Borazanlarıyla birlikte Türk askeriyiz diye Akabe'ye sokulurlar, meseleyi anlayan bölük komutanı hemen topları ateş ederek bunları dağıtır, biraz telefat verdirir. Bir daha ufak tefek çarpışmalardan başka hiçbir saldırıya geçemezler, bizse ha bugün saldıracaklar, ha yarın saldıracaklar diye tam dokuz ay kuşatmada kaldık.

Kuşatma esnasında değirmen memurluğuna tayin edildim. Değirmen el kayasından oluşan 35-40 kadar değirmen vardı. Arap kadınları tahan (طحن) ederlerdi. Bundan başka kendi evlerinde de tahan ederlerdi. 24 saat zarfında iki bin kilo dura ve buğday tahan ederlerdi. Aynı zamanda fırın memuruna da yardım ederdim. Ara sıra bölüğe nazaret ederdim. Kuşatmanın sürdüğü müddetçe hiçbir mektup, bir taraftan hiçbir haber alamazdık. Kuşatmanın 8. ayı idi. Cehennem Deresi denen yoldan bir gün bir sarıklı hoca elinde şemsiye olup bir araba postasiyle ata binmiş çıka geldi. Bütün asker fırka meydanına gelip acaba kimdir diye seyre çıktılar. Doğruca kumandan paşanın yanına gitti. Biz de ne olduğunu ve kim olduğunu sabırsızlıkla bekliyorduk. Bu arada nöbetçi subayı "asker hazır olsun dışarıya, avlu içerisine çıksın ve beyliklerini sersin, hoca gelecek" dedi. Hazır ettik, hoca geldi "Selâmün aleyküm" dedi. "Aleyküm selâm hoş geldiniz" dedik. Hoca efendi Kuran-ı Kerim'i açarak bize bir miktar ders verdi, askerliğin faziletinden bahsetti, sonra meseleyi anlattı: "Seyyit İdris ile görüştük, inşallah yakında barış olacak ve siz de memleketlerinize gidersiniz, savaş olmayacak" dedi, hepimiz çok sevindik. Hoca efendi çıkıp gitti. Birkaç gün sonra Süleyman Paşa ile gelen mitralyöz

Anıların birinci ve sonuncu sayfaları

bölüğü efradını kâfir askeri sanarak onlardan birkaç askeri Seyyit İdris görmek istemiş. Kolağasıyla dört asker hayvanlara binerek Seyyit İdris'in yanına gittiler. 15-20 gün orada kalıp barış olmak üzere Kamarun'a (قمادونه) gitmişler. Harbiye Nezaretiyle görüşerek barışı imza etmişler. Hoca efendi bir alay asker ile beraber Kunfuda iskelesine çıkmışlar. Said Paşa ve daha başkaları murahhas tayin olunup Seyyit İdris'e gitmişler. 20 gün sonra emir geldi, barış oldu; akşam, sabah murahhas gelip barış şartlarını bildirecek dediler. Mitralyöz bölüğü askerlerinin sünnetli ve sünnetsiz olduğuna bakmışlar. Bu arada emir geldi, "Murahhaslar geliyor, hazırlık yapınız" diye. Biz selâmlığa hazırlandık. Jandarma taburları hazırlandı, mızıkalar hep birlikte Cehennem Deresi'ne çıktık, toplar keza hazırlandı. Murahhaslar Cehennem Deresi'nden çıkar çıkmaz toplar atılmaya başladı, derken mızıkalar vurdu. Jandarmalar silâh atmaya başladı, sanki bir kıyamettir koptu. Murahhas heyeti, Seyyit İdris'in vekili amcası, Hoca Tevfik Bey, bizim kolağası ve giden askerler geldiler. Doğruca çarşı meydanına gelip yapılan anlaşmayı okudular. Mülkiyeyi Seyyit İdris, askeriyeyi Süleyman Paşa yönetecek. Şeriat üzere hırsızın eli kesilecek, katilin boynu vurulacak, zina edenler çarşı ortasında beline kadar gömülerek gelen giden yüzüne tükürecek vb. birtakım şeyler, resmî selâmdan sonra ehali ve asker dağıldı.

Çok geçmedi bir Arap altı kişi öldürmüş, o günlerde, bir daha öldürerek öldürdükleri yedi kişi olmuş. Bir tabur takibine gittik, tutup getirecektik. Nasılsa bulamayıp geri geldik. Sonra bir bölük jandarma gitti. İki saat müsademeden sonra yaralı olarak yakalayıp getirdiler. İki ay hastanede yattı. Tedavi oldu. Seyyit İdris emir etti, "İdam olacak". Bütün askeri silâh başına ettiler, Arabı meydan yerine getirdiler, meydan-ı siyasete iki kazık çaktılar, kazıkların arası bir metre kadar vardı, iki kazığın arasına ancak bir insan sığabilirdi. Askere süngü tak emri verildi, toplu ateş vaziyetinde olarak yüzlerimiz meydan-ı siyasete doğru olmak üzere, diğer taraftan jandarmalar katili tekbir alarak ve bazen "Ya hükmülşeria ya hükmülşeria!" nidalarıyla meydan-ı siyasete getirip o iki kazığın ara yerine soktular, bir ip getirip sıkıca bağladılar, yalnız başı kazıklardan yukarıda kaldı. "Bu katilin kafasını askerlerden kesmek isteyen var mıdır?" dediler. Adana tarafından bir asker çıktıysa da, sonra mülkiyeye ait olduğundan cellât ehaliden olsun dediler. Bu suretle jandarma askerlerinden bir Arap çıkıp hazırlandı, davacıları geldi, idam kararı okundu. Cellât katilin ensesinden üç defa vurmak şartiyle kafasını alıp yere bıraktı. Bundan sonra asrer ve ehali dağıldı. Ceset meydanda iki saat kadar kaldı sonra defin ettiler.

Aradan bir ay geçmeden yine bir cinayet olayı meydana çıktı, katil yakalandı, onu da aynı şeklide meydan-ı siyasete getirdiklerinde davacılarla uzlaşıp kan bedeli olarak 36 bin kuruş davacısına meydan yerinde teslim ettiler de cellâdın elinden kurtuldu. Daha sonra zina eden bir Arabı yakaladılar, çarşı meydanında dizlerine kadar toprağa gömüp bir gün akşama kadar gelen geçen yüzüne tükürdü.

Artık meydan süt liman olmuştu. Barış olduğundan sıra tezkere meselesine gelmişti. Asker nöbetçi binbaşısına çıkarak: "Paşa hazretleri artık bize tezkere versin" dediler. Paşadan: "Asker evlâtlarım bana 10 gün müsaade etsinler ordudan istizan (müsaade, izin) edeyim" dediyse de ordudan emir ancak bir buçuk-iki ayda gelebiliyordu. Neyse 15 gün geçti bir ses yok, bir ay geçti hiçbir şey yok, paşaya tekrar haber yolladık, "bir hafta daha müsaade versinler" diye haber geldi. Bir hafta sonra asker tekrar paşaya: "24 saat zarfında bize kesin cevap verilsin, verilmediği takdirde silâhlarımızla firar edeceğiz" diye haber yolladılar. Biz bu işte haksız idik. Neyse paşa hazretleri yine selâm yollarken: "Türk askerlerine selâm söyleyiniz, onlar namuslu askerlerdir, fenalıklardan vaz geçsinler, Arap askerleri Adana, Halep tarafları 5. Ordu askerleridir, böyle fenalıklar yaparlar, Türk askeri olan evlâtlarım bana bir hafta müsaade versinler, önce Arap askerlerini Kunfuda yoluyla sevk edeyim, sizi de Cehennem Deresi yoluyla gönderirim ve onlardan önce Hudeyde'ye ulaşırsınız" dedi. Bizler de razı olduk. Araplarla Türkler zaten birbiriyle geçinemiyordu.

Bir hafta sonra bir gün içinde 1069 asker istibdal (yerine başkasını getirmek) olup özel belgeleri doldurularak herkesin eline verildi, yalnız tezkere yok. Ertesi gün Arap askerlerinin erzak ve sairelerini vererek sevk edildiler. Onlar 10 konak Kunfuda yoluyla hareket ettiler. Biz orada bir hafta kaldık. Ben değirmen ve fırında bulunduğumdan yolda yiyecek peksimet ve ekmek hazırlamakla uğraşıyordum. Geceli gündüzlü çalışarak gerekli yiyecek maddeleri olan peksimet ve ekmekleri hazırettim. Artık hafta da tamam olmuştu.

Paşa hazretleri: "Hazırlansınlar" diye haber göndermiş, hazırlık yaptık. Gerekli olan deve vb. şeyleri tamamladık. Bizi geçirmeye paşa da geldi, mızıka ile bizi Cehennem Deresi yoluyla selâmetledi. Bizimle birlikte 2 saat geldi, ayrılacağımız sıra bizi bir araya topladı ve bize biraz öğüt verdi: "Evlâtlarım, Seyyit İdris'in olduğu Sabia'ya (صبيا) vardığınızda elinizden geldiği kadar namaz kılınız ve hüsn-ü muamele ile varınız, belki size bir şey yapar. Herhalde uslu durunuz, bütün bu hareketler sizin yararınızadır" dedikten sonra bizimle helâllaştı. Paşa hazretlerinden ayrılmak bize çok zor geldi, paşa ve asker hep ağlaşarak ayrıldık. Paşa bizi selâmetledikten sonra geri döndü.

Biz artık yolumuza revan olarak bir vadi içerisinden hayli yürüdük, o gün akşam açıkta yattık. Muhafız olarak bizimle birlikte bir binbaşı ve 15 jandarma vardı. 2. gün yine bir Arap köyünde yattık. 3. gün artık gece de yol yürüyorduk, cebel kısmını geçtik Taama'ya geldik, o gece hareket ettikse de gece sam yeli esmeye başladı. Bütün asker susuzluktan yollara dökülmeye başladı. Kimimiz deve ile kimimiz yaya olarak karmakarışık vaziyette bir saat mesafe yürüdükten sonra yolu şaşırarak her birimiz çil yavrusu gibi bir tarafa dağıldı. Jandarmalar silâh atıp sesleyiniz gibi işaret veriyorlarsa da karanlıkta yol olmadığından çok zahmet çektik, sabaha karşı uç kısmı jandarmaların yardımıyla asma kapılı bir köye geldik. 780 kişiden ancak 500 kişi gelebildi. Binbaşı bey: "Bir asker getirene bir riyal (12.20 kuruş) verilecek" diye emir verdi, köyün erkeği kadını hayvanlarla etrafa dağıldı, bir kısım destilere su doldurarak bağıra bağıra asker aramaya gitti. O gün öğleye kadar kalan askerleri toplayabildik. O gün orada istirahat ederek ertesi gün akşam hareket

YEMEN ANILARI-II

ettik. Gece sabaha karşı nereye geldiğimizi bilmediğimiz için kumluk üzerinde yattık, güneş doğar doğmaz bir gürültü koptu, baktık Arap askerleri bizi sarmış. Arap askerlerinin belleriyle edep yerleri örtük, saçları toparlak, bellerinde fişeklik, ellerinde birer martin var. Bunları görünce korktuk. Meğer bunlar Seyyit İdris'in askerleriymiş. Merkep üzerinde şeyhleri de var. Şeyh binbaşıya: "Sizi misafir etmeden göndermeyiz, bizde misafir kalacaksınız" diye ısrar ediyor. Neyse çare yok, onların bulunduğu köyse geri kalmış. Bizim önümüze düşerek bizi geriye bir saat mesafedeki köylerine götürdüler ve meydan yerine topladılar, sancakları da var. Harman şeklinde alay yaptılar 100-150 kişi birlikte halka olup bir tanesi de ortaya çıkıp yarım saat kadar talimle pantaziye (پانتازیه) yaptılar, artık bitti deyince tellâllar ünleyerek bütün köy halkını topladılar. Her eve vaktına göre 3-5 asker bölüştürdüler. O gün halk bize çok hizmet etti, sıcak ekmekle kahve getirdiler, en büyük ziyafetleri de buydu. O gün orada rahatça kaldık ertesi gün hareket edip Seyyit İdris'in bulunduğu Sabia'ya geldikse de, orada Seyyit İdris bulunmadığından orada bir mola verip hareket ettik. Susuz düz bir ovaya düştük, yine gündüz gittiğimizden hava çok sıcaktı. O kadar sıcak oldu ki, asker bayılmaya başladı, yol boyunca döküldük kaldık. Neyse Allah tarafından hava bulutlandı ve hemen yağmur yağmaya başladı, her tarafı su aldı. Bütün asker iliklerine kadar ıslandı. Gidemeyip yollarda kalanlar koşmaya başladı. Yere eğilip yağmur suyundan bir içen arslan kesildi. Birbirleriyle koşu yapmaya başladılar. O gün Cizan (جیزانه) iskelesine geldik, eşyalarımızı yıktık, biraz rahatladık. Artık oradan deniz yoluyla gideceğimizden bir gün bekledik, ertesi gün hazır zambuk vardı, bunlara taksim olduk. Üç zambuktan en büyüğü bizimkiydi. Bir gün akşam üzeri hareket ederek üç günde Hudeyde iskelesine geldik, fakat zambuklar iskeleye yarım saat uzak bir yere yanaştı. Binbaşı bey iskeleye çıkarak geldiğimizi merkez komutanlığına bildirmeye gitti. O gün bekledikse de gelen giden olmadı. Yanımıza kanun devriyesi (inzibat) geldi. "Tezkere aldınız mı?" diye sordu. "Özel belgelerimiz var" dedik. "Siz karşı gelmişiniz, işiniz fena!" dediler. Neyse o gün yine bekledik, artık "Padişahım çok yaşa!" diye bağırmaya başladık fakat işiten yok. Ertesi gün emir gelmiş kayıklar geldi, bizi iskeleye taşıdılar. İskeleye çıktığımızda kanun ve askerler dizilmişler, önce üzerimizi aradılar, sonra yine asker gibi bizi ikişer edip muhafaza altında Hudeyde kasabası içerisinden geçirerek kasaba dışında bulunan karargâha bir tabur muhafazası altında çadırlara yerleştirdiler. İki gün açlıktan son derece rahatsız olduk. Ertesi gün yanımızda bulunan undan ekmek yapmak üzere müsaade aldık. Fırına götürdüm, başka askere müsaade etmiyorlardı. Fırında ekmek yaptırdım. Fırsattan yararlanarak anbar memuruna yüzbaşımdan getirdiğim mektubu vermek üzere gittim. Mülâzım (Teğmen) Hasan Efendi'yle görüştük. O da bizi korkuttu: "Sizi kurşuna dizecekler, siz komutana karşı gelmişiniz, terhisiniz için emir yok, sizi geri yollayacaklar" dedi. Neyse üzgün ve bitkin bir halde ekmekleri alıp arkadaşların yanına geldim, meseleyi anlattım. Hepimiz çok korktuk. Ha bugün, ha yarın kurşuna dizecekler diye tam 39 gün bekledik. Ordu Harbiye Nezaretinden istizan etmiş, Harbiye Nezareti de terhisimiz için emir vermiş 40. gün ordudan telgraf geldi: "Bin küsur tezkere gönderilmiştir, askerleri terhis ediniz!" diye. Bunun işitince öyle bir sevindik ki, bütün asker setresini çıkarıp sürükleyen mi istersin. Artık o gün sanki yeniden dünyaya gelmiş gibi olduk.

Birkaç gün sonra bir Rus vapuru geldi, 500 kişi asker olarak vapura bindik, 12 gün ve 12 gecede İzmir'e geldik. Orada iki gün kalıp trenle hareket ederek bir gece Uşak'ta yattık. Ertesi gün, yani 25 Ağustos 1326 (1910) tarihinde Eskişehir'e geldim. Yemen'in sekiz ayı bir yıl olduğuna göre, altı yıl askerlik görevi yaparak 1299 doğumlular (1883) meyanına dahil oldum.

Yemen hatıratım burada son bulur.

25 Ağustos 1326 (1910)

Yemen hakkında biraz uzunca bilgi vermek istiyorum: Yemen'in Taama bölgesi biraz sıcak olup birçok yeri kumluktur. Dura ve dahan (خمه >) dedikleri darı ile susam olur, buğday arpa gibi tahıllar olmaz. Yedikleri dura ve darıdır. Evleriyse bostan kulübesi gibi olup üzeri otla örtülüdür. Her hafta bir köyde pazar kurulur. Pazarlarda et, hayvan kellesi, ciğer, tütün, şeker, kahve, toz şekeri, tuzlu balık, tuzlu çekirge, barut vb. satılır. Zahireyi ıslatıp eldeğirmeni ve taş üzerinde sürtmek suretiyle un ederler, sonra tandırda pişirip yerler. Ev eşyası bulunmaz. 4 arşın bezle, yarısını altına yarısını üstüne örtüp yatarlar. Bazısında hayvan postu ve derisi bulunur. Kap kaçakları; toprak tencere, toprak çanak, toprak fincan, toprak cezve gibi eşyaları bulunur. Hamuru helva gibi karıp içine yağ koyarlar ve böylece yerler buna burismen (بوری سمن) derler.

Kahvenin içerisine bolca zencefil koyarak kaynatıp ekmekle yerler. Eti suda kaynatıp pişirdikten sonra sofraya koyarlar, çanak içine suyla beraber dökerler. İçindeki etleri bir kişi parçalayıp herkese bölüştürür. Kalan suyuna da ekmeği batırıp batırıp yerler, artık usanıncaya kadar yerler. Kaşık katiyyen yoktur. Pilavı da avuçlar yerler. Başka yemekleri yoktur.

Elbiseleri yalnız erkeklerin edep yerlerini örten 4 arşın bir bezdir. Bu bezi peştemal gibi kullanırlar. Kadınlar da bir peştemal ve göğüslerine entari gibi bir şey örtünürler. Donları yoktur. Gayet zenginleri uzun entari giyerler.

Yağmur yağdığı zaman dereleri bent ederler. Ektikleri duraları çapa ile kazarlar ve o bentlerden sularlar. Araba, saban gibi tarım âletleri yoktur. Bazı yerlerde büyük ve geniş kuyu kazarlar, bir tek öküz koşarak tulumla su çıkarırlar, ekilen ürünleri sularlar.

Susam yağı, hayvan yağı ve sade yağ kullanırlar. Peynir yaparlar. Kümes hayvanlarından tavuk ve horoz yetiştirirler.

Yalınayak gezerler, ayakkabı gibi şeyler bulunmaz.

Cebel bölgesi arpa ve buğday yetiştirir. Sebze de yetiştirirler. Cebel bölgesinin havası serindir. Kışın bıçak sırtı kalınlığında buz tutan yerler vardır. Karasabanlarla tarım yaparlar. Elbiseleri yine donsuz olup, uzun entari giyerler. Başlarında kefiye bulunur. Gayet silâhşör ve atıcı olurlar. Araba kullanmazlar, elde ettikleri ürünü (tahılları) olduğu yerde sopa ile döğüp kaldırırlar. Suları da soğuktur. Soğan, incir, frenkinciri, nar, kına ağaçları bulunur. Burasının halkı Sünnî olup beş vakit namaz kılarlar.

Taama'da çocuklar 15-16 yaşlarında ölürler, cebeldeyse daha çok yaşarlar. Sünnet merasimi köy civarında açıkta yapılır. Çocuklar sünnet olduktan yarım saat bir çeyrek koşu yapıp oynarlar sonra evine gidip yatarlar, o zamana kadar ağlamak ve titremek ayıp sayılır.

NEJAT KAYMAZ

TBMM'nde Misak-ı Milli'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu-II

Yazında Ulusal Ant'la ilgili tanımlamalar, nitelemeler değerlendirmeler...

Birinci TBMM bakımından Ulusal Ant: Genel anlamı, işlevi, ilgili görüşmeler, işlemler...

Türk Kurtuluş Savaşı ile ilgili yazına göz gezdirildiğinde, Ulusal Ant için-anlamı, işlevi, önemi açısından- söylenmiş birtakım sözlere, belirtilmiş kimi görüşlere ve yapılmış çeşitli nitelemelere rastlanır. Yerli ve yabancı birçok yazarın, kendi formasyonuna ve anlayışına göre, somuttan soyuta, nesnelden öznele değişen Ulusal Ant tanımları ve değerlendirmeleri yaptığı görülür.

Örnek olarak sunduğum bir dizi alıntı, sanırım bu konuda yeterince bilgi verecektir. Alıntılar, alıntı yapılan yapıtların ya da yazıların yayın tarihlerine göre sıralanmaktadır.

1- Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, London 1922, s.190: "Bu Pakt (Ulusal Ant) salt bir savaş amaçları bildirisi ya da parti programı değildi.. Bu, üç dört kuşaktan beri Batı eğitimi gören Türklerin içlerinde beslemiş oldukları duygunun açık bir anlatımıydı. 1908 Devrimi'nde gerçekleştirilen yenilikleri, yarı bilinçli olarak esinlemiş bulunan söz konusu duygu, gelecekte de, kuşaklar boyu, Türkiye'de egemen olabilir ve Ortadoğu'nun öteki bölümlerini etkileyebilir. Bu, Batı'nın ulus fikrinin kesin bir biçimde benimsenmesi demekti." Yapıtında Ulusal And'ın hem Fransızca, hem -bundan çevrilmiş- İngilizce metnini de veren (s.207-210) Toynbee, birinci metinden önce, parantez içinde büyük harflerle Fransızca olarak, "Osmanlı İmparatorluğu öldü! Yaşasın Türkiye!" sloganını yazmıştır.

2- Jean Sehliklin, *Angora... l'Aube de la Turquie Nouvelle (1919-1922)*, Paris 1922, s.13: "Pacte National (Missaak-Millie), denebilir ki, Yeni Türkiye'nin doğuş belgesidir. Ayrıca bir yurttaşlık bildirgesi ve bir güçler birliği sözüdür... Pacte National'in tarihçesini vermek, gerçekte, olayları Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin kuruluşuna dek, geriye doğru giderek anlatmak demektir.

3- Emîn Muhammed Saîd ve Kerîm Halîl Sâbit, *Sîretü Mustafa Kemâl ve Târihü'l-Hareketi't- Turkîyeti'l-Vatanîyeti fi'l-Anadoli*, Kahire 1922, s.18: "Meclis-i Meb'ûsân 28 - Ocak 1920-de 'Mîsâku'l-Vatanîi'l-Turkî'yi ilân etti. Bu, Türklerin benimseyebilecekleri barış için temel olarak koydukları kuralların bir toplamı ya da siyasal bilançolarının bir özeti idi."

4- "Turkey's National Pact", *Current History*, C.XVII, 1922 Kasım, s.280: "Ankara Parlamentosu'nun ödün verilmez haklar bildirisi (bill of rights)... -Türkiye'nin bugünkü eylemli hükümeti olan- Büyük Millet Meclisi Ankara'daki ilk toplantısını 23 Nisan 1920'de yapmıştır. Kemal'e göre, bu Meclisin biricik amacı, sözkonusu paktın gerçekleşmesidir. Çünkü, İstanbul'da bu ulusal amaçları sağlamak olanağına sahip olan meşru bir Osmanlı Parlamentosu yoktur."

5- "The Turkish Nationalist Pact", *Editor and Publisher*, 2 Aralık 1922: "Ulusal Türkiye'nin 1920 Ocak ayında Ankara Meclisi'nce (?) benimsenmiş olan "Bağımsızlık Bildirisi (Declaration of Independence)."

6- Alfred Rawlinson, *Adventures in the Near East*, London 1923, s.222: "Kâzım Paşa'dan ayrılırken kongrenin (Erzurum Kongresi) sonunda Mustafa Kemal Paşa ile görüşme olanağını buldum... Geleceğe ilişkin tüm olasılıkların ve yeni 'Ulusal Parti'nin isteklerinin üzerinde durulduğu bu görüşmede, Mustafa Kemal Paşa, o gün benimsenen National Pact'tan da söz etti. Bu pakt, ilk kez bu sırada benimsenmiş, o zamandan beri de tüm ulusalcıların başlıca ereğini oluşturmuş, bütün çabalarında ve siyasalarında ulaştıkları ve ulaşacakları amaç olarak, onlara yön vermiştir."

7- Edward Mead Earle, *Turkey, The Great Powers and the Bagdad Railway*, New York 1924, s.304-305: "28 Ocak 1920 tarihinde İstanbul'da Türk Parlamentosu'nun milliyetçi üyeleri -sık sık bir Yeni Türkiye Bağımsızlık Bildirisi olarak sözü edilen- ünlü National Pact (Ulusal Ant)ı imzaladılar... Bu Pakt, savaş boyunca İtilâf devletleri halkları arasında büyük bir ilgiyle karşılanmış olan, halkların kendilerini yönetme kararını, halk oylaması yoluyla kendi kendilerine vermesi; azınlık haklarının, ulusla egemenliğin kısıtlanmasına yol açmayacak bir ölçüde korunması gibi ilkelere dayanıyordu."

8- Rıza Nur, *Türk Tarihi*, İstanbul 1924, C.I, s.196 (Yeni yazı baskısı İstanbul 1978, s.191-2): "Halbuki bu Meclis Mîsâk-ı Millî (Milli And) nâmiyle gayet mühim bir tarihî vesika yapıp âleme neşretmiştir. Bu Meclis mühim bir iş yapmışsa o da Mîsâk-ı Millî olmuştur... Bu Mîsâk-ı Millî esasen Erzurum Kongresi'nde başlamış, Sivas'ta nemalandırılmıştı. Bu Meclis onu itmam, tesbit ve bütün âleme ilân etti. Meclis, bu Mîsâk-ı Millî ile Türklerle meskûn olan topraklardan vazgeçemeyeceğini, siyâsî, iktisâdî, sıhhî her nevî kapitülasyonlar gibi devletin istiklâl-i tammını haleldar edecek hiçbir şartı kabul edemiyeceğini ilân ediyor ve buna yemîn ediyordu. Bu andın Millî Hareket'teki rolü, hele hâricî münasebetler ve muahedenâmeler akti müzakerelerindeki faydaları o kadar çoktur ki, sayılamaz, tasvir edilemez."

9- Yunus Nadi, "Yeni Gün'den Cumhuriyet'e Kadar" *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1924, Sayı: 165: (Mîsâk-ı Millî) esâsâtı Erzurum Kongresi mukarrerâtı meyânındadır. Ciddi bir tahlîl Teşkîlât-ı Esâsîye ile Türkiye Büyük Millet Meclisi idâresini bile Erzurum Kongresi müzâkerât ve mukarrerâtına ircâ edebilir... (Mîsâk-ı Millî) dediğimiz vesikayı milletin kahir ve gâlib irâdesi ile İstanbul'da toplanan Meclis-i Meb'ûsân kabul etmiş ise de hakîkatte onun daha mükemmel bir müsveddesi bizzat Mustafa Kemal Paşa Hazretleri tarafından gönderilmişti... Paşa'nın zaten kafasında olan bu esâsât ise daha Erzurum Kongresi'nden itibâren hatt-ı hareket olarak kabul ve takrîr edilmiş bulunuyordu... Fillıakîka Erzurum Kongresi beyânnâme-si-nin her maddesine millî ve mubârek cidâlimizin müteâkib înkişaflarında aynen tecellî eder görmemek ihtimali yoktur. Onun içindir ki, zâhirde binnisbe bir şey farzolunan Erzurum Kongresi hakîkatte fevkalâde ehemmîyeti hâiz ve te'sîrleri istikbâle mümted millî bir ictimâ olmuştur.

10- Eliot Grinnel Mears, *Modern Turkey*, New York 1924, s.412-3: 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi, biricik amacının 'Ulusal And'a bağlılık olduğunu belirterek Ankara'da toplandı. Altı maddelik bu ilginç belge, bir bakıma 'Yabancı Denetimine karşı Türk Bağımsızlık Bildirisi' olarak tanımlanabilir... Önemli olan nokta, Ulusal And'ın, 'çağdaş ve meşru bir yönetimin' sözkonusu olması koşuluyla, yeni bir hükümet biçimine açık bulunmasıdır.

11- Cevdet Kerim, *Türk İstiklâl Harbi*, İstanbul 1341 (1925), s.4: "Milletin İstiklâl Mücâhedesindeki hedefini ve alederecât icraât programını göstermesi itibariyle Sivas ve Erzurum Kongreleri mukarrerâtı ile, Anadolu'nun taleb ve ısrarı üzerine ictimâ eden son Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı'nda tesbît edilen Mîsâk-ı Millî..."

12- Toynbee-Kirkwood, *Turkey*, London 1926, s.84-85: "Milletvekillerince -Nasyonalist-Parti'nin sürekli konseyi (Hey'eti Temsîlîye)nin

bulunduğu Ankara'da bir ön toplantı yapıldı. Hükümetin geleceğe ilişkin politikası, büyük bir kaygı içinde tartışıldı. Ayrıca, Ankara'daki Kongre, Mustafa Kemal'ce Erzurum programı ilkeleri temel alınarak yazılmış önemli bir belgeyi gözden geçirip, benimsedi. "Ulusal Ant" olarak bilinen bu belge, gerçekte Türk ulusunun bir Bağımsızlık bildirisidir. Ezilen bir halkın haklarını ve isteklerini dile getiren bu kısa ve anlamlı bildirinin olduğu gibi aktarılması gerekir. Çünkü, Batı modelinde mert ve güçlü bir Türk devletinin üstyapısı bu bildiri üzerine kurulmuştur"... s.88: "Ankara'da yeniden kurulan ve (hemen hemen bütün bir Türk halkının ulusal duygusuna dayanması dolayısıyla) Türkiye Büyük Millet Meclisi adı verilen Parlamento ilk olarak 23 Nisan (1920) günü toplandı ve bu toplantıda, ateşli bir biçimde Ulusal And'a bağlılığını açıkladı:"..... s. 130 "..... Ulusal Ant (Türk Magna Carta ve Bill of Rights'i)...."

13- *Atatürk'ün Hatıraları*, 1914-1919, Ankara 1965 (Bu hatıralar 1926 yılında Atatürk tarafından Falih Rıfkı Atay'a bizzat anlatılmıştır), s. 71: "Gerek Erzurum Kongresi'nde, gerek Sivas Kongresi'nde Türkiye'nin Millî hududunu tespit için bir esasa istinat etmek lâzım geldiği vakit ben Türk süngülerinin tesbit ettiği bu hattı (kendisinin, Haleb'in kuzeybatısında İngiliz ve Arap saldırısını durdurmasıyla, Mondros Bırakışmasının imzalandığı sırada Türk askerince tutulan çizgi) ileri sürdüm. Malûmunuzdur ki, Mîsâk-ı Millîyi en sonra Ankara'da karara bağlamıştık. Meselenin yabancısı olan bazı kimseler bunda amil olmak istediler. Millî hudut bahis mevzuu olduğu zaman hakikatı bilmedikleri için türlü tereddütlere kapıldılar. İtiraf ederim ki, ben de Millî hududu Wilson prensiplerinin insanî maksatlarına göre tespit etmeye çalıştım. O insanî prensiplere dayandırılarakdır ki, Türk süngülerinin tesbit ettiği hudutları müdafaa etmişimdir. Zavallı Wilson, anlamalı ki, kuvvet ve şeref ve haysiyetin müdafaa edemediği hatlar başka hiçbir prensiple müdafaa edilemez."

14- Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk* (CHF'nın 15-20 Teşrinievvel 1927 tarihleri arasında toplanan İkinci Büyük Kongresi'nde söylenmiştir), İstanbul 1934, C.I, s. 258: "Türk milletinin, kalbinden, vicdanından sanih ve mülhem olan en esaslı, en bariz arzu ve iman malûm olmuştu: Kurtuluş..!.... Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde, arzu-yu milli tebellür ettirilmiş ve ifade olunmuştu... milletin amal ve maksadını da, kısa bir programa esas olacak surette toplu bir tarzda ifadesi de görüşüldü. Mîsâk-ı Millî unvanı verilen bu programın ilk müsveddeleri de, bir fikir vermek maksadıyla kaleme alındı. İstanbul Meclisi'nde bu esaslar, hakikaten toplu bir surette tahrir ve tespit olunmuştur." C.II, s.115: "Malûmdur ki, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde tespit olunan esasat, son İstanbul Meclis-i Meb'usanınca kabul ve teyit olunup, *Mîsâk-ı Millî* namı altında, zûpte edilmiş idi. Bu esasat, Birinci Büyük Millet Meclisi tarafından da kabul edilerek, o daire dahilinde memleketin tamamiyetini ve milletin istiklâlini temin ederek sulhü müsalemeti istihsale çalışıyordu." s.116: "(Büyük Millet Meclisi'nde) Misâk-ı Millînin tespit ettiği esasta, bilâkaydüşart müttehit ve müttefik olan emeller, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun vazettiği noktai nazarlarda tamamen iştirak etmiş manzarası arzetmiyordu." s.136: "... Mîsâk-ı Millînin maddeleri baştan nihayete kadar birer birer okunarak müzakere ve münakaşaya devam olundu. En çok tevakkuf olunan nokta; kapitülâsyonların lâğvını, istiklâli tammamızı talep eden madde üzerinde vukubuldu. Mösyö Franklen Buyyon bu mesailin şayanı tetkik ve teemmül olduğunu beyan etti. Ben bu noktaya cevap verdim... 'İstiklâl-i tam, bizim bugün, deruhte ettiğimiz vazifenin ruh-u aslîsidir. Bu vazife, bütün millete ve tarihe karşı deruhte edilmiştir... (s.137)... İstiklâl-i tam, denildiği zaman, bittabi siyasî, malî, iktisadî, adlî, askerî, harsî ve ilâ... her hususta istiklâl-i tam ve serbesti-i tam demektir. Bu saydıklarımnun herhangi birinde istiklâlden mahrumiyet, millet ve memleketin, manayî hakikîsiyle bütün istiklâlinden mahrumiyeti demektir." "

15- Grace Ellison, *Turkey To-Day*, London 1928, s.44: "Türkiye hâlâ resmi olarak İslâm dinini izlerse de[1], ülkeye gelen birisinin, halkın dinini Ulusalcılık, dua kitabının Ulusal Ant ve Ahdi cedid'inin bağımsızlık savaşımının öyküsü olduğunu anlamak için fazla zaman ve çaba harcaması gerekmez. Her yerde, yatağın başucunda sözkonusu And'ın bir kopyasını bulabilirsiniz; çok kimse onu ceplerinde taşır. Birisi bana 'benim için özgürlüğümü veren kitaptan daha kutsal ne olabilir?' diye sordu. 'Ondan bir pasaj seç, sana metin üzerinden saatlarce vaaz vereyim. Biz, her zaman olduğu gibi, Kur'ân'ı, hocaların önünde, sözleri anlamadan, duyumsamadan ve düşünmeden okuyoruz. Oysa, Ulusal Ant'taki *her sözcüğü* tam anlamıyla biliyorum. Eşim de, çocuklarım da biliyor. İslâmın günü geçmiştir. Bizim, halkı uyarmaya yardımcı olacak yeni bir dine gereksinmemiz var; bunu da, Milliyetçilikte ve ikinci doğuşumuzun öyküsünde bulmuş durumdayız. Bu, tüm Doğu halklarına yayıldığında, sen gör—[2] Sözünü kesip, 'ama Japonlar', dedim. Yanıt verdi: 'Japonlar, hiç kimsenin bakmadığı bir sırada, giysilerini ve uygarlıklarını değiştirdiler. Yeni bir ulsu, bir değişikliğin gelmekte olduğunu kimse anlamadan önce kendi kendine 'çekidüzen verdi.' Onların bir savaşımı yoktur. Ticarette başarıları çok oldu; kuşkusuz büyük bir ulustur Japonlar. Ama *biz* Doğu'nun yol gösteren ışığıyız.' "[2]

16- Gotthard Jaeschke, "Zur Geschichte des Türkischen Nationalpakts," *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, Jahrgang XXXVI, Berlin 1933, s.106: "Her ne kadar sonuçta, Ulusal And'ın yalnız altıncı maddesi (Türkiye'nin tam bağımsızlığı) bütünüyle gerçekleştiyse de, bu belge, önceleri maddi silâhlar bakımından yoksul olan Ulusal Savaşım hareketi için bir düşünsel belkemiği oluşturmasıyla tarihsel önem taşır."

17- Ağaoğlu Ahmet, "Mîsâk-ı Millî'nin tarihî kıymeti" *Ülkü* C.I, sayı 1, Şubat 1933, s.41-43; aynı yazının "Hayat Kaynağı Bir Örnek" adıyla ikinci basılışı, *Akşam* 18 Kasım 1938: "Üç tarihî vesika vardır kî, beşeriyetin tekâmül seyrinde hususî kıymetleri haizdirler. Bunlardan birisi -İngiliz milletinin bugün dahi fiilî olarak övündüğü Charta Magna libertatum, yani hürriyetlerin büyük beratıdır.... İkincisi -Fransızların daha haklı olarak övündükleri meşhur Hukuk-u beşer beyannamesidir.... Üçüncüsü de Türk Millî Misakıdır.... Şu üç vesikanın zuhurları esnasında mevcut olan mütekabil şartlar ve vasıtalar nazarı dikkate alındığı takdirde -Türk misakının daha yüksek bir kaynaktan ilhâm aldığı görülür.... Misak şark âlemi için yeni bir hayat devri açıldığını haber veriyor ve bu hayatın çerçevesini kuruyor. Bundan sonra devlet milliyet esası üzerine kurulacaktır. Bundan sonra iradesi taalluk etmeden en ufak parçası bile memleketten ayrılmayacaktır. Bundan sonra -bu devletin hududu içinde yaşayan insanlar- kim olursa olsun, adedleri ne olursa olsun- muhterem sayılacaklardır ve haklarına riayet olunacaktır. Bundan sonra -Türk devleti- bütün diğer devletler ile aynı müsavi hakları haiz olacaktır. Kendi mukadderatını tayin hususunda -Türk milleti dahil ve harice karşı tamamen hür ve serbes olacaktır! Onun maddi ve manevî inkişafı yolu üzerinde hiçbir mania kalmayacaktır!"

18- Faik Reşit Unat, "Misak-ı Millî (Ahd-ı Millî Beyannamesi)", *Aylık Ansiklopedi*, C.I, No: 3 (Temmuz 1944), s.93-94: "İstiklâl Savaşı sırasında Türk milletinin emel ve maksatlarını ifade eden ve adı, milli mücadelemiz başından sonuna kadar değişmez parola olan bir programdır... Misak-ı Millî... büyük zafer kazanılıp vatan düşman istilâsından kurtulıncaya ve... Lozan Muahedesiyle Türkiye her bakımdan hür ve müstakil bir siyasî varlık halinde bütün âlemce tanınıncaya kadar, milli kurtuluş dâvasının esas programı olarak elde tutulmuştur."

19— Tarık Zafer Tunaya "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Rejimine Geçiş", *Muammer Raşit Seviğ'e Armağan*'dan ayrı baskı, İstanbul 1956, s.10: "Beyanname, bağımsız bir devlet için gerekli bütün unsurları nazara almış ve bu devletin dayanacağı ideolojik esasları: miliyetçilik, garpçılık, millet ve ferd hakları (demokrasi) gibi prensiplerden istihraç etmiştir.

Bu esaslardan hareket edildiği takdirde, varış noktasının teokratik bir saltanatın ihyasından tamamen farklı bir devlete müncer olacağını tahmin etmek yersiz olmayacaktır. Mîsâk-ı Millî Beyannamesi, aslında yeni, milli ve müstakil bir devlet kurmak üzere harekete geçmiş olan Türklerin akdettikleri, birlikte yaşamak üzere anlaştıkları şartları muhtevî bir "içtimaî mukavele"dir. Yeni Devlet bu mukavelede mündemiç şartlara dayanacaktır."

* * *

Çeşitli yazarların değişik nitelikli yapıtlarından ya da yazılarından alınmış bu parçalarda söylenenler bütün olarak gözden geçirilerek, buna göre bir sonuç çıkarılmak istenirse, sanırım şöyle bir özet bireşim yapılabilir:

Mustafa Kemal Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde, -Mondros Bırakışması

imzalanmadan hemen önce- güney cephesinde düşmanı durdurabildiğinde, Türk süngüsünün denetimi altında nereler kalmışsa, oraları, gelecekteki Türk Yurdu, onu ayıran çizgiyi ise, ulusal sınır saymış ve gerek savunmayı, gerek bu saptamayı yaparken Wilson ilkelerini göz önünde tutmuş; sözkonusu çizginin, bu ilkelerine göre ulusal sınır olmaya elverişli bulunduğunu düşünmüştür. Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde, ulusun yüreğinde ve duyuncunda zaten kendiliğinden yer bulmuş olduğu anlaşılan "Kurtuluş" istek ve inancının dile getirilmesine özen gösteren Mustafa Kemal Paşa, iki kongrede de, saptadığı çizgiyi ulusal sınır olarak öne sürmüş ve belgelere geçirtmiştir. Anadolu'nun istemi ve diretmesi üzerine İstanbul'da son Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı'nın toplanması sözkonusu olmuştur. Bu meclisin toplanmasından önce, -Sivas'tan ayrılmış olan- Mustafa Kemal Paşa Hey'et-i Temsîlîye ile birlikte Ankara'ya gelip yerleşirken, milletvekillerine bir ön toplantı için çağrıda bulunmuştur. Çağrıya katılan -kimi- milletvekilleriyle yapılan toplantı (Ankara Kongresi), başka konular yanında, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum programı ilkelerine dayanarak yazdığı bir belgenin görüşülüp, İstanbul Meclisi'nde onaylatılmak üzere benimsenmesiyle sonuçlanmıştır. İstanbul'a gönderilen bu belge, Meclis-i Meb'ûsân'ın milliyetçi üyelerince toplu bir biçimde yazılarak saptanmış ve doğrulanmıştır. Adı geçen Meclisin yaptığı başlıca işe yarar şey de bu olmuştur. Mîsâk-ı Millî ya da Ahd-ı Millî (Ulusal Ant) Beyânnâmesi olarak adlandırılan ve daha çok birincisiyle ün kazanan bu belge, -İstanbul'un işgali ve Meclis-i Meb'ûsân'ın çalışmaz durumuna düşmesi üzerine- Ankara'da toplanan ve bütün bir Türk halkının ulusal duygusuna dayanması dolayısıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi adı verilen "Parlamento"nun kuruluşunun biricik nedenini oluşturmuştur. ilk toplandığı gün olan 23 Nisan 1920'de, ateşli bir biçimde Ulusal And'a bağlılıklarını açıklayan meclis, bu bağlılığı sarsılmaz ve kesin bir birlik içinde sürdürmüş, başından sonuna değin, yalnızca onun gerçekleşmesini amaç bilmiştir.

Ulusal And'ın tarihçesini anlatmak, bir bakıma TBMM Hükûmeti'nin oluşum sürecini geriye doğru izlemek demektir. Hattâ ona, açıkça dile getirdiği duygu açısından yaklaşılırsa, bu tarihçe için çok daha gerilere gitmek gerekir. Çünkü, Ulusal And'a kesin biçimde egemen olduğu görülen ulus fikri, üç dört kuşaktan beri Batı eğitimi gören Türklerin içlerinde besleyegeldikleri, 1908 Devrimi'ni ve o bağlamdaki reformları yaparken bir ölçüde esinlenmiş oldukları köklü bir duygunun ürünüdür. -Bu duygu ve ondan kaynaklanan sözkonusu fikir- milletin isteklerinin ve amacının da bunlardan oluştuğuna inanan Mustafa Kemal Paşa'ca, önce Erzurum Kongresi'nde dile getirilmiş, bir ulusal bağımsızlık savaşımı ereğinin ve uygulama programının saptanmasında kullanılmış, sonra, aşama aşama, Sivas Kongresi kararları ve Ulusal Ant olarak somutlaşmıştır. Bu bakımdan Erzurum Kongresi ve burada saptanıp, açıklanan ilk program-bildiri çok önemlidir. Kimi kez, doğrudan doğruya Ulusal And'ın ilk biçimi ve büyük ölçüde benzeridir. Dikkatli bir çözümlemeden geçirilirse, yalnız, Ulusal Ant ilkelerinin değil, Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nun ve TBMM yönetiminin bile ondan kaynaklandığı anlaşılabilir. Denebilir ki, Ulusal Ant, temelde Erzurum'da doğmuş, Sivas'ta geliştirilmiş, İstanbul Meclisi'nde özleştirilerek son biçimine kavuşturulmuş ve açıklanmıştır.

Ulusal Ant için yazarlar birbirine benzeyen ya da benzemeyen, kısa ya da uzun, somut ya da soyut, orijinal ya da analojik nitelemeler ve tanımlamalar yapmışlardır. Atatürk onun, ülkenin bütünlüğünü ve ulusun bağımsızlığını sağlayacak bir barışa kavuşma anlamında, ulusal istek ve amacı dile getiren bir program olduğunu söylerken, aynı sözleri yineleyen yerli yazar Unat, buna, özgür ve bağımsız Türkiye'nin varlığını dünyaya tanıtmasına dek, ulusal kurtuluş davasının temel programı tanımını ve değişmez parola nitelemesini eklemiştir. Yabancı yazarlar, savaş amaçları bildirisi, barış kuralları toplamı, -Ulusalcı-parti programı, siyasal bilanço, ezilen bir halkın haklarını ve isteklerini dile getiren bildiri, -Ulusalcılığı din edinmiş- halkın dua kitabı, özgürlüğü veren kitap, Yeni Türkiye'nin doğuş belgesi, güçler birliği sözü, yurttaşlık bildirgesi, yabancı denetimine karşı Türk bağımsızlık bildirisi, Yeni Türkiye'nin bağımsızlık bildirisi, haklar bildirisi tanımlama ve nitelemelerini yapmışlardır. Yabancıların çoğu, yaptıkları nitelemeler dolayısıyla, Ulusal Ant için, *Bill of Rights, Declaration of Independence, Magna Carta* gibi, ünlü Batı belgelerinin adı olan deyimleri kullanmışlardır. Yerli yazar Ağaoğlu Ahmet onu İngiliz *Magna Carta*'sı ve Fransız *İnsan Hakları Bildirisi* ile karşılaştırarak, daha anlamlı ve önemli bulurken, T.Z. Tunaya, bir sosyal sözleşme olarak nitelemiştir.

Ulusal And'ın genelde ne anlam taşıdığı, hangi amacaı yönelik olduğu, nasıl işlevler gördüğü konusunda da, söylenenlerden bir şeyler çıkarılabilir. Bunlara göre, Ulusal Ant, örneğin, üç dört kuşak boyunca beslenen duygunun, Batılı ulus fikri olarak somutlaşıp Türkiye'de kesin egemenliğe ve tüm Ortadoğu'da etki olanağına kavuşması; Doğu için yeni bir yaşam dönemi açılması; ya da ulusalcılığın, halkın uyarılmasına yardımcı olacak biçimde yeni bir din olarak İslâmın yerine konması gibi anlamlar taşıyabilir... sonra, self-determinasyon, plebisit, ulusal egemenlik, tam bağımsızlık, Batı modeli, insan hakları, özgürlük, sosyal adalet, milliyetçilik, lâiklik gibi kavramların her biri, birkaçı ya da tümü ile Ulusal Ant arasında anlamsal ilişki kurulabilir ve kurulmaktadır... Amaç ile anlam arasında çok sıkı ilişki bulunduğundan, Ulusal Ant için anlam olarak düşünülebilecek tümceler, terimler ve deyimler, aynı zamanda amaç sayılabilirler. Bununla birlikte, anlam olmaktan çok amacı belirtir nitelik taşıyan ifadeler de bulunmaktadır. Örneğin, Toynbee'nin ilk kitabında, Fransızca olarak yer verdiği "Osmanlı İmparatorluğu öldü! Yaşasın Türkiye!" sloganı, ya ulaşılmış sayılan ya da ulaşılması özlenen bir amacı dile getirmek için kullanılmış gibidir. Sonra, Mustafa Kemal Paşa'nın, ulusal istekleri ve amacı olarak belirlediği "Kurtuluş!" sözcüğü de öyledir... Ulusal And'ın genel olarak işlevini belirleyici nitelikte, anlamlı sözler de vardır. Rıza Nur "Bu andın Milli Hareket'teki rolü, hele harici münasebetler ve muahedenâmeler akti müzakerelerindeki faydaları o kadar çoktur ki, sayılamaz, tasvir edilemez" derken, Toynbee-Kirkwood "Batı modelinde mert ve güçlü bir Türk devletinin üstyapısının bu bildiri üzerine" kurulduğunu, Jaeschke, bu belgenin tarihsel öneminin, "Ulusal Savaşım hareketi için bir düşün belkemiği oluşturması" olduğunu ve Tunaya, "Yeni Devlet"in "bu mukavelede mündemiç şartlara" dayanacağını belirtirken, çeşitli açılardan Ulusal And'ın işlevine değinmiş olmaktadırlar...

* * *

Yukarıdaki alıntıların çoğu, Türk Kurtuluş Savaşı'nı ya dışarıdan izlemiş olan yabancıların ya da zaman olarak uzak kaldıkları için, ancak yazında bulunan bilgilerden ve ele geçen belgelerden öğrenme olanağı bulmuş yerli ve yabancıların yazdıklarından yapılmıştır. Atatürk başta olmak üzere, olayların içinde yaşamış ve sorumluluğunu taşımış olanlara ait olanlar ise, onların, sözkonusu savaşın silâhlı vuruşma evresi bittikten sonra kaleme aldıkları, "hesap verme" nitelikli yapıtlarından aktarılmıştır. Bu demektir ki, Ulusal And'a ilişkin olarak verilmiş bu bilgilerde, yapılmış tanım, niteleme ve değerlendirmelerde, belirtilmiş görüşlerde, şu ya da bu ölçüde, bir -izlenime, kanıya, özleme, ulaşılmış ve görülmüş sonuca- görelilik sözkonusudur. Bundan dolayı da, bunlar, Birinci TBMM'nde, açılışından dağılışına dek, üç yıllık bir zaman süreci içinde, genel kurul ya da üyeler ve gruplar olarak, Ulusal And'ın nasıl anlaşıldığı ve ne gibi işlem ve uygulamalara konu olduğu ya da edilmek istendiği sorusuna yanıt vermek açısından yetersizdirler.

Gerçi, o dönemde yaşayan ve uzaktan da olsa, olayları zamanında izlemiş bulunan yabancı yazarların anlatımı, Ulusal And'ın tarihçesinin, Büyük Millet Meclisi'nin oluşum öyküsünün başladığı yerde başladığını, İstanbul'da ulusal amaçları sağlama olanağına sahip meşru bir Osmanlı Parlamentosu bulunmadığından, hemen hemen bütün Türk halkının ulusal duygusuna dayanarak Ankara'da yeniden kurulan ve bu nedenle TBMM adı verilmiş olan Parlamentonun, 23 Nisan 1920'de yaptığı ilk toplantısında, ateşli bir biçimde Ulusal And'a bağlılığını belirttiğini, M.Kemal'e göre bu meclisin biricik amacının sözkonusu andın gerçekleşmesi olduğunu vurgulamaktadır. Gerçi, Atatürk'ün kendisi, anılarında ve söylevinde, Ulusal And'ın en son olarak Ankara'da karara bağlandığını, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde saptanıp, İstanbul Meclisi'nde özleştirilen ilkelerin, Birinci TBMM'nce, bağsız koşulsuz bir birlik ve dayatışma içinde benimsenmiş, sonra da, ona uygun olarak, ülkenin bütünlüğünü ve ulusun bağımsızlığını sağlayacak barışın elde edilmesine çalışılmış olduğunu açık açık belirtmektedir. Konunun burada değinilmemiş olarak

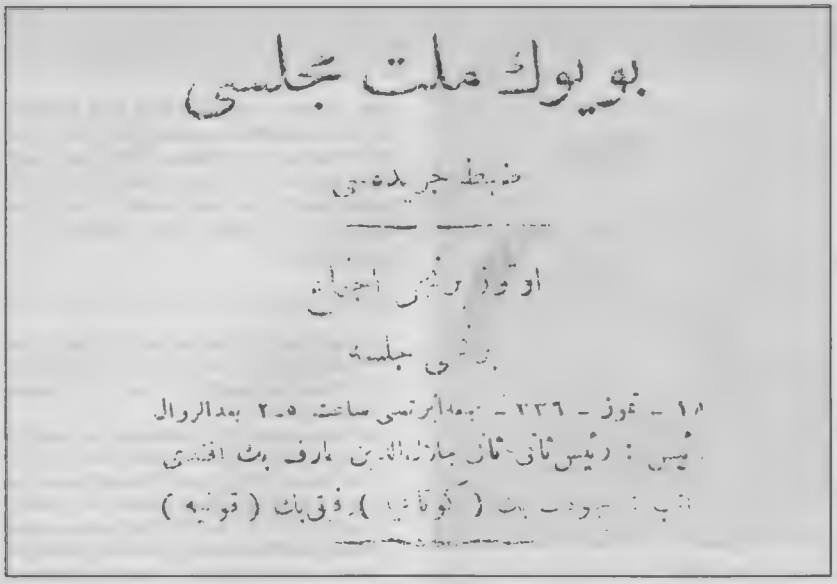
بويوك ملت مجلسى

ضبط جريده‌سى

اوتوز برنجى اجتماع

برنجى جلسه

١٨ - تموز - ٣٣٦ - جمعه‌ايرتسى ساعت ٢٠٥ بعدالزوال

رئيس : رئيس ثانى جلال‌الدين عارف بك افندى

كاتب : جودت بك (كوتاهيه) رفيق بك (قونيه)

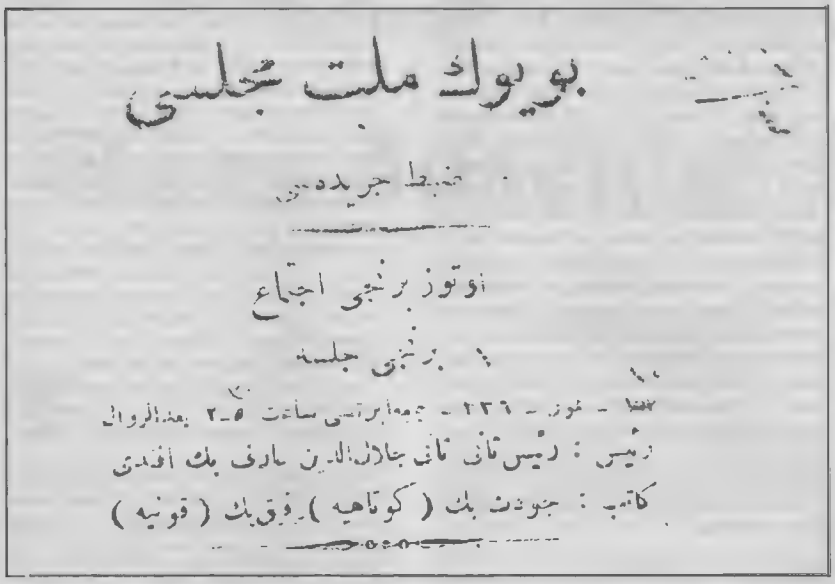
بويوك ملت مجلسى

ضبط جريده‌سى

اوتوز برنجى اجتماع

برنجى جلسه

١٨ - تموز - ٣٣٦ - جمعه‌ايرتسى ساعت ٢٠٥ بعدالزوال

رئيس : رئيس ثانى جلال‌الدين عارف بك افندى

كاتب : جودت بك (كوتاهيه) رفيق بك (قونيه)

Bu makalenin birinci bölümünde, Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*'nin ikinci cildinin 241. sayfası, genel yanılgıya neden olan baskı yanlışını ve bununla ilgili düzeltmeyi göstermek amacıyla, yanyana iki kez basılmıştı (*Tarih ve Toplum, *sayı 19, s. 50). Ancak yazında görülen "18 Temmuz"un doğrusunun "10 Temmuz" olduğunun başlıca kanıtı olarak sunulan fotokopiler, düzeltmenin görülmesine olanak vermeyecek kadar silik çıkmıştır. Bu bakımdan, özür dileyerek, aynı sayfanın, bir temiz ve bir düzeltmeli kopyasından, yalnız sözkonusu rakam düzeltmesinin yer aldığı başlık bölümünü, orijinal büyüklüğüyle bir kez daha görüntülemek gereği duyuyoruz.*

kalmış görünen yanı, TBMM'nde Ulusal And'a bağlılık belirtme işinin, yeniden ant içerek yapılmış olmasıdır, ki buna ilişkin kayıtlar da, kaynakçalarıyla birlikte, bu yazının birinci bölümünde verilmiş bulunmaktadır.

Yazındaki anlatımlar, ne denli güvenilir kalemlerin ürünü olursa olsun ve ne denli açık ve kesin görünürse görünsün, konunun hemen her yanı için soru sorma gereksinimi duyulması gene de önlenemiyor. Çünkü, tıpkı ant içme hususu ile ilgili kayıtlar için olduğu gibi, burada sözkonusu olan hususlara ilişkin bilgilerin verildiği yerlerde de, belge ya da ana kaynak türünden bir dayanağın kullanıldığı görülmüyor. Bu durumda, ister istemez, söylenenlerin ne ölçüde ve ne bakımdan doğru olduğu düşünülüyor; ya da, en azından spekülasyon yapılmasına olanak bırakmamak için, doğru olduğu kanısına varılan bilgilerin doğruluğunun pekiştirilmesi isteği duyuluyor. Sonuç olarak, meraktan kurtulmak için, kanıt arayışına girişmenin, başka bir deyişle, sıkı bir belgesel çalışmaya koyulmanın, tek çıkar yol olduğuna inanılıyor...

* * *

Ben şimdi burada, yalnız kendimin değil, herkesin bir çırpıda aklına gelebilecek bir soruyu; onu yanıtlamaya çalıştıktan sonra, ikinci soruyu ve başkalarını sorup, sırayla yanıtlarını vermeyi deneyeceğim. Soruların yanıtlanmasında, kesinlikle, dönemle doğrudan doğruya ilgili olan kaynakları kullanmaya çalışacağım. Açıkçası, Birinci TBMM'nin görevinin bittiği tarihten sonraki yazından, hattâ belgelerden yardım beklemeyeceğim. Doğal olarak, en başta, sözü geçen meclisin açık ve gizli tutanaklarına başvuracak, sonra da Atatürk'ün ya da başkasının imzasını ya da imzalarını taşıyan çeşitli nitelikteki resmi ve özel belgelerden, *Hâkimîyet-i Millîye* gazetesinden ve Atatürk'ün meclis dışı konuşmalarının metinlerinden yararlanma olanağı arayacağım...

* * *

Birinci TBMM'nin oluşumunda, dağıtılan Meclis-i Meb'ûsân üyelerinin tek tek imzalayarak benimsedikleri Ulusal And'ın, kavramsal ve kurumsal bir rolü var mıdır? Varsa nedir?

Yukarıda sözünü ettiğim ana kaynakları tarayarak, arayıp bulduğum yanıt nitelikli söz ve yazı parçalarını, söylenmiş ya da yazılmış olduğu zaman sırasına göre sunuyorum:

Mustafa Kemal Paşa'nın Moskova'da bulunan Haricîye Vekili Bekir Sami Bey'e, Sovyetlerin Van ve Bitlis'in Ermenilere verilmesi isteminin geri çevrilmesini ve antlaşmanın imzalanmasına yetkili olduğunu bildiren 16 Ekim 1920 tarihli şifre yönergesinde şu satırlar göze çarpmaktadır: "... Anadolu'da bu emperyalist âleme karşı tecelli eden azim ve mukavemet ve mücadelenin Misak-ı Millî'de tayin ve tesbit edilmiş olan hududu milliyeye maksur bir Türkiye devleti müstakillesinin herçibâdâbad müdafaa ve muhafazası ahdi mukaddesi olduğundan gerek Büyük Millet Meclisi'nin ve gerek onun emniyet ve itimadını haiz bulunan Heyeti Vekilenin, coğrafî, askerî ve iktisadî hiçbir prensip ile kabili izah ve telif olmayan teklifi mezburu her ne bahasına olursa olsun kabul edemeyeceği bir keyfiyettir... Ankara hükûmetinin hikmeti teşekkülü, bâlâda zikredildiği üzere Mîsâk-ı Millî'de tayin edilen ve millet tarafından da hükûmeti hazıraya ancak bu emniyeye ("ümnîyeye" olacak) sadık kalması şartı ile bezli müzaheret edilmekte bulunduğu cihetle, hududu mezkûrenin ihtiva ettiği araziden hattâ bir kabzai hâkin terki bütün bir cihanı huşumete karşı metanetle müdafaa etmekte olduğumuz dâvai mukaddesenin sukutunu ve binnetîce mukavemeti milliyenin inhilâlini mucip... olacağına şüphe yoktur."[3]

Meclisin 17 Ekim 1920 tarihli gizli oturumunda, "Rus Bolşevik Cumhuriyeti ile münasebatımız..." konusu görüşülürken, üyelerden Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi Bey'in, konuşması arasında şöyle dediği görülmektedir: "... Efendiler biz neden isyan ettik? Neden burada bir hükümet kurduk? Neden burada bir Meclis tesis ettik ve ne gibi bir dava ile ortaya çıktık? İstanbul'da bizi idare etmek isteyen şahısların hukuk ve hududu millimizi muhafazaya gayri muktedir olduklarını idrak ettiğimiz için değil mi idi ki, bugün ruhlarımız isyan ederek bizi buraya sevketti."[4]

Aynı toplantının ikinci oturumunda konuşulanlardan Karahisarısahip Milletvekili Meh-

met Şükrü Bey'in, sözlerinin bir yerinde: "... Müdafaa hissiyle doğan bu Meclisi Alî... hududu millîsi dahilinde istiklâlini temin edecektir.... Mîsâk-ı Millî ile bu millet ve bu mücahedeyi idame için bizi buraya gönderdi."[5] ifadesine rastlanmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa'nın, Moskova'ya elçi olarak atadığı Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği yönergenin özetini, Şark Cephesi Kumandanlığı'na bildirmek için kendi el yazısıyla yazdığı 1 Aralık 1920 tarihli yazıda, aynen, "Ankara Hükümeti'nin sebeb ve hikmet-i teşekkülü Mîsâk-ı Millî dahilindeki arazinin muhafazası ve bu arazide sakin ahaliye siyasî ve iktisadî istiklâlin teminidir."[6] sözleri yer almaktadır.

20 Aralık 1920 tarihli gizli toplantıda "Ermenilerle yapılan müzakerat" ile ilgili olarak bilgi verirken, Hariciye Vekili İstanbul Milletvekili Dr. Ahmet Muhtar Bey'in, "... bu münasebetle yine heyeti âliyenizin hatırına getirmek isterim ki, bu hükûmetin hikmeti teşekkülü 1335 ("1336" olacak) şubatında tespit edilen Misakı Millî prensipleridir."[7] dediği görülmektedir.

Londra Konferansı'na "murahhas heyeti" gönderme konusunun görüşüldüğü 4 Şubat 1921 tarihli toplantıda, Karesi Milletvekili Basri Bey, yaptığı konuşma arasında şu tümcelere yer vermektedir: "Bizim Ankara'da... toplanmamız İstanbul hükûmetini ve heyetini istihlâf için değil... Bizi buraya toplayan saik en ziyade harici felâketler, musîbetlerdir ve biz en ziyade Mîsâk-ı Millî hududu dahilinde bulunan memleketimizi muhafaza etmek, harici tehlikeyi defetmek... istiklâlimize malik olmaktır."[9]

Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM'nde, üyelerin büyük bir bölümünü içine alan ve temel ilkesi, Ulusal Ant ile güdülen amaca ulaşmak ve devleti ve milleti Teşkilât-ı Esasiye Kanunu çerçevesinde adım adım örgütlemek olarak saptanan "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grupu"nu kurması sırasında (10 Mayıs 1921)[9], özellikle dışarıda bırakılmış olan muhalif üyelerden Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey, meclisin 16 Mayıs 1921 tarihli açık oturumunda, bir önerge verip, bu durumu eleştirirken, "Ben de o gruptayım ve grupun temeliyim. Beni hariç tutmak doğru bir şey değildir.", "... bu program heyeti umumiyenize aittir. Biz bunu kabul ederiz. Cihan bilir ki, Mecliste buna muhalif kimse yoktur. Bunu ilân ediyorum.", "Misakı Millî Meclisidir burası." biçiminde sözler söylemektedir.[10]

13 Mart 1922 tarihli gizli oturumda, milletvekilleri arasında şöyle bir konuşma geçmektedir: "Hasan Fehmi Bey (Gümüşhane) ... Bizde siyasî bir parti yoktur, mevcut değildir. Bir siyasî parti vardır, o da Misakı Milli'dir. Selâhattin Bey (Mersin)- Hepimiz de onun âzâsıyız. Hasan Fehmi Bey -Bu Misakı Milli'nin etrafında toplanan da Mecliste bulunan zevatın heyeti umumiyesidir."[11]

"Mudanya Konferansı" ile ilgili olarak, 9 Ekim 1922 tarihinde yapılan bir gizli oturumda, Erzincan Milletvekili Emin Bey konuşurken şu açıklamayı yapmaktadır: "Efendim, bendeniz söze başlarken esbabı teşekkülümüzden bahsetmek mecburiyetindeyim. Esbabı teşekkülümüzü tetkik edecek olursak, bizim esbabı teşekkülümüz yalnız Misakı Milli'dir."[12]

"Sulh Konferansı'na gidecek murahhas heyeti ile, bunlara verilecek talimat hakkında mazbata" üzerinde görüşmelerin yapıldığı, 2 Kasım 1922 tarihli gizli oturumda, Sinop Milletvekili Hakkı Hami Bey de görüş belirtmekte ve sözleri arasında şu tümceyi kullanmaktadır "Bundan üç sene evvel 13 ("23" olacak) Nisan 1336 tarihinde Meclisi Âlînizin buraya toplanması ve Heyeti Celilenizin bugüne kadar buraya toplanmanızı temin eden şey, evvelce İstanbul Meclisi tarafından kabul edilip de sonra Heyeti Celileniz tarafından dahi kabul edilen Misakı Milli dahilinde müstemir ve müstakar bir sulh temin etmek idi."[13]

Lozan Konferansı ile ilgili olarak yapılan gizli görüşmelerin 20 Ocak 1923 tarihli olanında, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Sivas Milletvekili Rauf Bey konuşurken, "... Arkadaşlar bir Misakı Milli'miz vardır. Bunun harfiyen istihsali için burada bulunuyoruz. Hikmeti vücudumuzun esası budur."[14] demektedir.

Gene aynı konuda, Rauf Bey'in açıklamalar yaptığı, 28 Ocak 1923 tarihli gizli oturumda konuşanlardan Kırşehir Milletvekili Müfit Efendi, konuşması sırasında şunları söylemektedir: "... Meclisi Âli bidayeten 23 Nisan 1336'da toplandığı vakit ne gibi maksatla ve ne gibi emelle toplanmış ise, bugün dahi o maksattan katiyyen vazgeçmemiştir, feragat etmemiştir, o noktada sabittir. Bu Meclis Misakı Milli hududundan katiyyen fedakârlık etmeyeceğine nefsim itibariyle kanaatım vardır. Efendiler, bu kürsüde, bu sakafın altında toplanan arkadaşlarımız Cenabı Hakka yemin ederek istihlâsı vatan uğrundan başka bir gaye takip etmeyeceğini de tekit etmiştir. Binaenaleyh bu sürette yemin eden meclis bir vaziyeti mahsusa karşısında değildir, ki vaziyeti tebdil edebilsin. Biz Misakı Milli'den vazgeçmeyiz diyorlar.."[15]

* * *

Misyonunu belirleyen, kurulmasında önayak olan, yönetim, yetki ve sorumluluğu taşıyan, çalışmasını yönlendirme inisiyatifine sahip bulunan başkanından, katkısını ve etkisini daha çok duygusal konuşma ve davranışlarıyla gösteren en ateşli muhalifine dek, çeşitli görüşlerdeki üyelerinin birbiriyle tam bir koşutluk gösteren bu ifadelerinden çıkarılabilecek doğal sonuç, özetle, TBMM'nin, hem düşünsel plânda, kavram olarak, Ulusal Ant'taki ana fikirden doğmuş, hem uygulama plânında, kurum olarak, Ulusal Ant'ta dile getirilen amaç bağlamında oluşmuş bulunduğudur. "Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Grubu"na alınmadığı için eleştiride bulunan Hüseyin Avni Bey, öfkeli konuşmaları arasında, "Misakı Millî Meclisi'dir burası." derken, TBMM'nin niteliğindeki kavramsal yönü belirlemiş; Mustafa Kemal Paşa -ve başka üyeler- ise, "Ankara Hükümeti'nin hikmet-i teşekkülü" ya da "esbâb-ı teşekkülümüz Mîsâk-ı Millî -prensipleri-dir" sözlerini kullanırken, oluşumundaki nedensel yanı açıklamış olmaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın, mecliste Ulusal Ant'la ilgili beklentiler konusunda bağsız koşulsuz bir birlik ve bütünlük bulunduğu yolunda, 1927 yılında söylediği sözlerin, aktarılan milletvekili konuşmalarıyla, özellikle de ateşli muhalif Hüseyin Avni Bey'in ifadeleriyle doğrulandığı görülmektedir.[16]

---

[1] Burası için bir dipnot verilmiş ve Türkiye'nin "şimdi kendisinin laik bir devlet" olduğunu açıklamış bulunduğu ve "resmi din" kalmadığı yazılmıştır.

[2] Bu alıntı okunurken, kullanılan deyimler ve anlatım yöntemi göze batabilir. Yazarın bir İngiliz olduğu, kitabın, pozitif bilime uygun davranmanın gereği sayılan aralıksız devrimlerin yapıldığı bir dönemin Türkiyesi'nin Batı dünyasına anlatılması amacıyla kaleme alınmış olduğu unutulmamalıdır. Burada Ulusalcılık, hem toplumsal bütünlüğü, hem kişi özgürlüğünü sağlayan bir ulus bilinci duygusu, bir laik inanç, bir sivil din, Ulusal Ant ise bunun dua kitabı sayılmaktadır. J.J. Rousseau'nun iki yüzyıl önce ortaya attığı bu kavram (bkz. *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, İstanbul 1982, s.156-158), A. Comte'ça Pozitivizm kuramı çerçevesinde genişletilerek, sistematize edilmiştir. (Bkz. Murat Sarıca, *Siyasî Düşünce Tarihi*, İstanbul 1973, s.155). Atatürk'e bir peygamber gözüyle bakma ve bir süreç içinde gerçekleştirdiği "pozitif" devrimin ana fikrini bir "ulusal inanç" olarak niteleme ve "sivil" ya da "laik din" kavramıyla açıklamaya çalışma düşüncesinin yeni bir örneği için bkz. Donald Webster, "Kehanet, Putları Kırmak, Ulusal İnanç; Türkiye Cumhuriyetinin Deneyimi," *Atatürk'ün Düşünce ve Uygulamalarının Evrensel Boyutları, 2 Kasım-6 Kasım 1981 Uluslararası Sempozyumu*, Ankara Üniversitesi.

[3] -A.F.Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, (İstanbul 1955), s.88-89'dan aktarılarak- *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Ankara 1964, s.355-356; ayrıca bkz. S.Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul 1979, s.253-254.

[4] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Ankara 1980, C.I, s. 178.

[5] *Ibid.*, s. 185.

[6] Dışişleri Bakanlığı, *Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge)*, Yay. Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, s. 191, 202.

[7] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C.I, s. 250.

[8] *Ibid.*, s. 373.

[9] Bu konuda bkz. "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Birinci Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Kurulmasına ve Çalışmalarına Ait Bazı Vesikalar", Yay. F.R. Unat, *Tarih Vesikaları*, Ankara, C. III, Sayı: 13 (Ağustos 1944), s.1-15.

[10] *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. X, s. 269-299.

[11] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. III, s. 51

[12] *Ibid.*, s. 923.

[13] *Ibid.*, s. 981.

[14] *Ibid.*, s. 1200.

[15] *Ibid.*, s. 1251.

[16] Mustafa Kemal Paşa'nın, *Nutuk*'ta yer alan bu sözlerin benzerini, ilkin 16/17 Ocak 1923 İzmit Basın Toplantısı'nda söylediği görülmektedir. (Bkz. *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Yayına Hazırlayan: Arı İnan, Ankara 1982, s.58).

YAŞAYAN TÜRKOLOGLAR-VIII

Hans Joachim Kissling

BEDRİYE ATSIZ

Türkoloji sahasında büyük hizmetlerini ve sayıları şaşılacak kadar çok yayınlarını gördüğümüz Profesör Kissling maalesef halen çok hastadır. Kendisiyle buluşup "Yaşayan Türkologlar" serisi için hayat hikâyesini ve Türkolojiye duyduğu ilgiyi, daha doğrusu bağlantıyı anlatmasını rica ettiğim de içimde, çok geç kaldığım endişesi vardı. Fakat o yine her zamanki yardımseverliği ve mesleğine olan büyük bağlılığı ile birden canlandı ve yavaş yavaş şunları anlattı:

8 Eylül 1912'de Münih'de doğdum. Babam Hans ve annem Klara Kissling hakiki birer Bavyeralıdırlar. (Burada o derin Türkçe bilgisiyle gülümseyip "toprakları bol olsun!" dedi). Dört yıllık ilkokul tahsilinden sonra dokuz yıl da yine Münih'de *Humanistische Theresiengymnasium*'da okuyarak 1931'de olgunluk imtihanımı verdim ve lise öğrenimim tamamlandı. Üniversiteye de Oriyentalistik tahsili için yine Münih'de başladımsa da, dördüncü sömestrden sonra Viyana'ya gittim. İki sömestr de orada kalıp sonra Breslau'a geçtim. 1935'de doktora tezimi vererek *doktor phil* unvanını kazandım. Tezim *Die Sprache des 'Aşıkpaşazâde* (Âşıkpaşazâde dili) adı altında basıldı. Yan disiplinim ise hukuktur.

Yirminci yüzyıla kadar, Alman Türkolojisi daha çok Teolojinin bir dalı olarak Arabistik ve Semitistik üzerine kurulmuş bulunuyordu. Avusturya Oriyentalistiği ise daha ziyade tarih ve bilhassa Türk tarihi ile bağlantılı idi. Daha lise yıllarımdan başlayan yabancı dil ilgisi ve bunlara karşı olan kabiliyetim beni aynı zamanda Türkçe, Farsça ve Arapça da öğrenmeye itmişti. O zamanla hümanist liselerde otomatik olarak geniş bir yabancı dil öğrenimi vardı. Böylece Lâtinceden başka Roman dillerini de öğrenmiş ve İslav dillerine başlamıştım. Buna dayanarak 1933'ten itibaren tamamen Türkolojiye yöneldim. Burada hocalarım Prof.Taeschner, Prof. Brockelmann ve Prof. Giese'yi minnet ve şükranla anmayı borç bilirim. Aynı yıl Türkçemi kuvvetlendirmek için üç ay Türkiye'ye gittim.

1935'te doktoramı verdikten sonra, 1936'da Leipzig Üniversitesi'ne bağlı *Orientalisches Institut*'de asistan oldum. 1940'da askere alındımsa da teoretik olarak 1945 yılına kadar asistanlık sıfatımı korudum. 1939 yılında evlenmiştim. Fakat savaş gerek hususi, gerek ilmi hayatımı altüst etti. Ancak 1949 yılında yeni bir düzenle ilmi çalışmalarıma tekrar başlayabildim. Mes'ud bir tesadüf eseri olarak Münih'de Prof. Franz Babinger'in yanında *Geschichte und Kultur des islamischen Orients und Turkologie* disiplini içinde imtihanımı verdim. Tezim, *Beiträge zur Kenntnis Thra-*

Kissling'in Bibliyografyasından Seçmeler

Die Sprache des 'Âsikpasazâde Eine Studie zur osmanisch-türkischen Sprachgesctichte. Breslauer Doktorschrift, Breslau 1936, XI, 79 S.

"Aus der Geschichte des Chalvetijje-Ordens," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 103 (1953), S. 233-289.

Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert. Wiesbaden 1956.

"Zur Geschichte der Rausch-und Genu gifte im Osmanischen Reiche." *Südost-Forschungen* 16 (1957), S.342-356.

Osmanisch-türkische Grammatik Weisbaden 1960. XIV, 245 S.

"Zum islamischen Heiligenwesen auf dem Balkan, vorab im thrakischen Raume." *Zeitschrift für Balkanologie* 1 (1962), S.46-59.

"Türkenfurcht und Türkenhoffnung im 15./16. Jahrhundert. Zur Geschichte eines, Komplexes" *Südost-Forschungen* 23 (1964), S.1-18.

Sultan Bâjezîd's II. Beziehungen zu Markgraf Francesco II. von Gonzaga. München 1965. *6, 121 S.*

"Die türkische geograihische Nomenklatur auf dem Balkan als Erkenntnismittel für die Südosteuropaforschung," Zeitschrift für Balkanologie 3 (1965), S.126-142.

'Usâqîzâde's Lebensbeschreibungen berühmter Gelehrter und Gottesmänner des Osmanischen Reiches im 17. Jahrhundert (Zeyl-i Saqâ'iq). Wiesbaden 1965, LIX, 16, 710 S, 1 T.

Der See-Atlas des Sejjid Nûh. *München 1966. XVI, 211 Karten, 1 Übersichtskarte.*

"Einige Bemerkungen zur Eroberung Kilia's und Aqkermân's durch die Türken (1484)," *Beiträge zur Südosteuropa-Forschung.* Anlä l. des I. Internationalen Balkanologenkongresses in Sofia 26.8.-1.9.1966. München 1966, S.331-338.

"Aus dem Derwischwesen Südosteuropas" *Grazer und Münchener Balkanologische Studien.* München 1967. (= Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients 2), S. 56-70.

"Die anonyme altosmanische Chronik über Sultan Bâjezîd II. (Paris, Bibliothèque Nationale, E.Blochet Nr. 922)," *Grazer und Münchener Balkanologische Studien.* München 1967 (= Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients 2), S.128-166.

"İkinci Sultan Bayezid'in deniz politikası üzerine düşünceler," *Türk Kültürü* 7, Sayı 84 (1968), S.894-906.

"II. Francesko Gonzaga ve Sultan II. Bâyezîd," *Türkiyat Mecmuası* 15 (Istanbul 1968), S.47-73.

"Kemâl- Re'îs und der, "Herzog von Catanzaro", *Festschrift, Werner Caskel zum siebzigsten Geburtstag.* Leiden 1968, S.202-211.

"Zur Eroberung von Durazzo durch die Türken (1501)," *Studia Albanica Monacensia in memoriam Georgii Castriotae Scanderbegi, 1468-1968.* München 1969. (= Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients 8), S. 23-31.

"Zur Tätigkeit des Kemâl-Re'îs im Westmittelmeer," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 52* (1969). (= Festschrift für Herbert Jansky), S. 153-171.

"Quelques problèmes concernant Iskender-Pasa, vizir de Bâyezid II," *Turcica, Revue d'Etudes Turques 2* (1970), S. 130-137.

"Yunus Emre Dîvânı'nın mukaddime beyitleri üzerine düşünceler," *Bildiriler, Uluslararası Yunus Emre Semineri.* İstanbul 1971, S.160-164.

Zur Beschreibung des Rhône-Deltas in der Bahrîye des Pîrî-Re'îs," *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi V.* İstanbul 1973. (= Zeki Velidi Togan'ın Hatırasına Armağan) S.279-287

"Über eine Goldmünze Sultan Mustafâ's I," *Die Welt des Islams* 14 (1973), S.163-170.

"Fîrûz- Beg" Grenzstatthalter Sultan Bâyezîd's II. (1481-1512), und der Salinenkrieg von Cattora," *Geschichte in der Gesellschaft.* Festschrift für Karl Bosl zum 65. Geburtstag (Stutgart 1974), S.292-311.

Gemeinsam mit Bedriye Atsız, Türkische Redensarten, Wiesbaden 1974.

"Die Türken auf dem Balkan von der Amselfeldschlacht," *Südosteuropa unter dem Halbmond.*

kiens im 17. Jahrhundert adı altında 1956'da yayınlandı. Yine Münih'de önce Privatdozent'lik ve daha sonra da plan dışı profesörlük yaptım. 1959'da Prof. Babinger yaş haddi dolayısıyla emekli olunca onun yerine ordinaryus profesör oldum ve bu mevkide 1980 yılında kendim emekli oluncaya kadar kaldım. Profesörlüğüm sırasında en büyük arzum profesör Babinger'in kurduğu enstitüyü *(Institut für Geschichte und Kultur des Nahen Orients sowie für Turkologie an der Universität München)* devam ettirmek ve mükemmelleştirmekti. Bunu da başardığımı sanarak müsterihim. Bugün talebelerimden Hans Georg Majer ve Klaus Kreiser ordinaryus profesör, Konrad Dilger profesör ve Kemal Beydilli doçentlik mevkine yükselmişlerdir.

Önceleri kendimi yoğun bir şekilde dil çalışmalarına vermiştim. Bugün Türkçe, Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve İspanyolca'dan başka Rusça ile birlikte bütün Balkan dillerini, eski ve yeni Yunancayı anlarım. Meraklısı olarak, beni aynı zamanda Kiswahili (Sevahilî), Bahasa-indonesia ve Kechua dilleri de ilgilendirmiştir. Son yıllarda sadece filologlar için Kiswahili ve Bahasa-indonesiayı okuttum.

İlmî çalışmalarıma bağlı olarak yaptığım seyahatlar beni çok defa Türkiye, İtalya, Fransa, Yunanistan ve Balkan devletleriyle Akdeniz ülkelerine götürmüştür. Harp yıllarını topçu olarak geçirdim. Fakat çok dil bilmemden ötürü genellikle tercümanlık yaptım ve güney Rusya ile Kafkasya'da Türk diyalektleri için tercüman iken buraları da tanıdım. 1942-1943 yılları arasında da Alman Hariciyesinin radyo bölümünde ilmî araştırmalar yardımcılığı görevini sürdürdüm.

1933'teki Türkiye seyahatimde Viyana'da tanıştığım Profesör Zeki Velîdî (Toğan)'din tavsiyesiyle onun talebeleriyle buluştum ve Türkçemi geliştirdim. İstanbul'da bu öğrenci arkadaşlarla kurduğum

dostluklar daha sonra da hemen elli yıldan fazla sürmüş ve Türk kültürünü yakından tanımama sebep olmuştur. Bugün eserlerim arasında bulunan ve 1974'te yayınlanan, Bedriye Atsız'la birlikte hazırladığımız "Türk Dilinde İdyomlar Sözlüğü" *(Sammlung türkischer Redensarten)* bunlar arasında anabileceğim canlı bir delildir.

Daha sonraları ilmî çalışmalarımı, dilden başka Osmanlı tarihi, tasavvuf ve tarihi coğrafya yönünde de geliştirdim. Tarikatlar, şeyhler, dervişler ve tekkelerin yanında Osmanlıların ilk devirlerindeki bazı sultanların şahsiyetleri de beni yoğun bir şekilde meşgul etti. Bu sultanların, mesela II. Bâyezid'in Batı dünyası ve bilhassa İtalya ile olan ilişkileri ilmi hayatımın hemen hemen merkez noktasını teşkil etti. Uzun yıllar önce başladığı ve birçok makaleler ortaya koyduğum "Sultan II. Bâyezid'in Şahsiyeti ve Batı Dünyası ile Olan İlişkileri"ni bugüne kadar maalesef tamamlayamadım ve tamamlayamayacağım. Bu alanda çok enteresan bir safha da bu zamana kadar gizli kalmış "Sultan II. Bâyezid'in Mantua Markiziyle Olan İlişkileri"dir ki, bunun bir bölümü Türkçeye çevrilmiş ve yayınlanmış bulunmaktadır.

1975'te *Bayerische Akademie der Wissenschaften* için tam üyeliğe kabul edilmek şerefine nail oldum. Bundan başka Palermo Üniversitesine bağlı *Centro Internationale di Studio Albanesi*'ye de şeref üyesi olmak bana ayrıca gurur vermektedir.

Tasavvufa, tarikatlara, dervişlere, şeyhlere ve tekkelere olan ilgim ve bu hususdaki neşriyatım dolayısıyla ileri sömestrlerdeki talebelerimin beni "Yok Baba" ve enstitümüzü de "Yok Baba Tekkesi" diye adlandırdıklarını öğrendiğim zaman duyduğum memnunluk da, doğrusu diğerlerinden aşağı olmamıştır. Bu yüzden de Türkçeye yeni başlayan acemi talebelerimizin ağzından bile: "Tekkeyi bekleyen çorbayı içer!" cümlesini duymak, beni hiçbir zaman şaşırtmamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarikatların Sosyoloji ve Pedagoji Açısından Rolleri

Prof.Dr. H.J. KISSLING

Osmanlı Devleti'nde tarikatların sosyoloji ve pedagoji yönünden rollerinin incelenmesi, daha işin başında, genel olarak tarikatlar konusu ile uğraşmak isteyen herkesin karşılaştığı güçlüklere maruz kalacaktır. Aslında biz, bu kendine özgü "Erkek Birlikleri" (Maenner-Bünde) hakkında çok az şey bilmekteyiz.

Tarikatların "Teşkilâtlanmış tasavvuf" olduğu fikrinden çıkan sonuçların, bu teşekküllerin tarihî meselesini açıklamakta ve hele tarikatların her birinin oynadığı özel rol hakkında bilgi edinmekte bir faydası olduğu söylenemez. Yakında Halvetiyye tarikatinin tarihi hakkında ayrıntılı bilgi verme ümidinde isem de bu bilgiler de burada ilgilendiğimiz tarikatların sosyolojik ve pedagojik rolü konusunda bize hiçbir şey kazandırmamaktadır. Keza burada, açık ve yanlış anlamalara sebebiyet vermeyen kaynaklara atıflar yapılmasını aramak da zahmetli ve boşuna bir teşebbüstür. Buna rağmen ulaşabildiğimiz kaynaklardan elde edebildiklerimizi din sosyolojisi esaslarına göre anlamlı bir şekilde sıralamamız ve bundan sonuçlar çıkarmaya çalışmamız büsbütün imkânsız değildir.

Tarikatların sosyoloji açısından "Erkek Birlikleri" denilen bütüne girdiği bilinmektedir. Böyle kuruluşlar, değişik şekil ve maksatlı olsalar da herhalde dünyanın her tarafında vardır. Bunların önemleri üzerinde ne kadar durulsa yerindedir. Hatta ben, hiç olmazsa Doğu'da, tarikatların birçok devletlerin, hatta imparatorlukların çekirdeğini teşkil ettiklerini iddia edecek kadar ileri gideceğim. Böylece bugüne kadar devletlerin menşeini, aileye bağlayan, herkesçe kabul edilmiş nazariyeyi tamamen yıkmasa bile geniş ölçüde sınırlandıran bir vâkıa ortaya konulmuş olmaktadır. Bu erkek birliklerinin hangi sebeplerle kuruldukları ciheti, meselemiz bakımından önem taşımamaktadır. Bu sebeple Karl Schurz'un yaşça sınıflaşma (Altersklasse) hususundaki teorisi veya Hans Blüher'in bence çok ileri giden ve her meseleyi cinsel açıdan gören (Pansexsualist) nazariyesine katılıp katılmamak bir görüş meselesidir.

Tarikatların, Erkek-Birlik'i mahiyetinde olduğunu burada ispata kalkışmıyoruz. Sadece tarikatların erkek birliklerinin bütün özelliklerini gösterdiklerine işaret etmekle yetinerek şeyhe mutlak itaatte ifadesini bulan otorite, disiplin esasını -burada derviş, mürşidin elinde, ölü yıkayıcısının elindeki ceset gibi iradesiz olmalıdır, sözünü hatırlamaktayız- ta şeyhten, tarikata yeni giren aday'a kadar dereceli şekilde inen sıkı bir teşkilâtlanmayı, sert kaideleri, şeklî merasimleri -bunlardan tarikata kabul merasimleri vb. zikredilebilir- ehliyet törenini, daima istenen perhizleri vb. nihayet her bir parçası ve unsuru özel bir anlam taşıyan, müşterek kıyafetleri hatırlatalım. Diğer erkek birlikleri ile başka muvazilikler de bulunabilir ki bunlar da tarikatların hakikaten erkek birlikleri olduğuna ayrı delillerdir.

Ayrıca araştırmamız açısından, tarikatların her birinin nasıl doğduğu hususunda, şimdilik halledilmesi hemen hemen imkânsız olan sorular da, önemsizdir. Konumuz bakımından, tarikatları vücud bulmuş kuruluşlar olarak kabul etmek zorundayız. Tarikatların sosyolojik mevkiini açık seçik tayin için evvelâ onların, Osmanlı Devleti hakkında yapmak istediğimiz gibi, İslâm'ın umumî sistemi içindeki yerlerini görmemiz gerekir. Daha başta şu söylenebilir ki, hiçbir tarikat, Yüksek-İslâm'ın anladığı şekilde Sünnî akidelere uygun değildir. Ve bu vâkıadan tabiatıyla, tarikatların sosyolojik rolü hususunda da

ilk önemli sonuçlar çıkmaktadır. Tarikatlar hakkında pek de yersiz olmayarak ileri sürüldüğü şekilde, Şiî, daha doğrusu Alevî renk, Tarikat-Yüksek İslâm zıddiyetinin tek ve hâkim sebebi sayılamaz. Elbette Hz. Ali sevgisi onlarda, Sünnî olanlar nazarında tahammül edilmeyecek derecede mübalağalandırılmıştır. Bu ileri derecedeki sevgi, bazı müfrid hallerde hatta Ali'nin tanrılaştırılmasına götürecek ölçüde artmış, fakat hemen her halde de peygamberin aleyhine olacak bir tarzda yani ondan daha fazla tebcîl edilme şeklinde kendini göstermiştir.

Diğer taraftan unutulmamalıdır ki Ali perestişi tam Sünnî çevrelerde dahi görülmektedir ve bu sebeple bahsedilen zıddiyetin esası veya ilk sebebi olamaz. Sebeplerin daha derinde bulunması gerekir. Halvetiyye tarikatı ile XVIII. yüzyılda Yüksek İslâm'ın temsilcileri arasındaki bir münakaşa (ki bunu bize Kâtip Çelebi (Hacı Halife), Mizân al-hakk fî ihtiyâr al-ahakk eserinde bildirmektedir), bu meseleyi tipik şekilde aydınlatmaktadır. Bununla beraber daha evvel başka bir hususa dokunalım: Tarikatlar, tasavvufun teşkilâtlanmış şekli olarak vasıflandırılmış ve tasavvuf ile Şiîlikteki coşkun imam sevgisi arasındaki hissî yakınlığa işaret edilmiştir. Şüphesiz bu iddia yerindedir, fakat bunun açıklanması son derecede müphem kalmaktadır. Bundan başka bilindiği gibi Şiîlik kavramı çok tarafa çekilebilen bir kavramdır. (Nihayet, Şia tümüyle alınırsa, olumsuz bir tezahürdür.) (Als Gesamterscheinung ein Negativum.) Şöyle ki; burada diğer müşterek yönleri o kadar belirli şekilde meydana çıkmadığı halde, Sünnîliğe karşı olmaları yegâne ve en önemli müşterek özellikleri olan çeşitli akımlar bahis konusudur. Esasını (bir şeye) "karşı" olma teşkil eden bir cereyan, birlik arzeden bir teşekkül olarak görülemez ve böyle tesir edemez. Çünkü bu cereyanlarda müspet bir fikir yoktur. Cereyan, teşkilâtlanmaya veya sistemleşmeye başladığı anda Rafizîliğe düşer yahut hiç olmazsa, tabiri caizse, meşruluk iddiasında olan yeni ve ayrı bir inanç (Katholizitaet) veya hususî bir Sünnîlik kurmaya varır. Fakat tam bu noktada da tasavvufla olan ilişki bulıran sebebi olabilir. Zira tasavvuf, aklî mülâhazalardan doğan hiçbir sisteme girmeye zorlanamaz. Her nevî tasavvuf ile onun ilgili bulunduğu Sünnîlik arasındaki tezat (böyle bir durum varsa ki bizim hadisede vardır) tasavvufun daima, vahdet-i vücudçu bir kâinat duygusuna dayanmasına karşı, her monoteizmin aklî mülâhaza ve düşüncelerin mahsulü olmasından doğar. Monoteizm ve her "teizm", sebep yahut netice hususunda küçükten büyüğe doğru (ex minore ad maius) sorulan sorular zincirinin son halkasını teşkil ettiği halde, kâinat duygusu, bizatihî kendinde mündemiçtir, varlığını kendinde taşır (onu da yaratan başka sebep yoktur).

O halde burada evvelâ din sosyolojisi yönünden uyuşmasına imkân olmayan tezatlar vardır. Bu konuda, meselâ, vahdet-i vücutçu kâinat duygusunun, zaman zaman, çocukluktan beri aşılanmış olan "teizm" (düşüncesi) tarafından bozulması yahut vahdet-i vücutçu kâinat duygusunun tavsif edilemez bir şey olması sebebiyle, dinî (teist) tabirlerden yararlanılması olgusu, hakikati hiç değiştirmez. Bunun için müsaadenizle bir örnek verelim: Yıldızlı gökyüzüne baktığında büyülenen cezbeli bir kimse, şüphesiz vahdet-i vücutçu bir kâinat duygusuna sahiptir. Bununla beraber o, yukarıda iyi bir Baba'nın oturması gerektiğini söyler. Yahut bizim konumuzda: İslâm dervişi, vahdet-i vücutçu âlem-şümûl "Hak" kavramını Sünnî bir kavram olan "Allah" ile karıştırmaktan çekinmez. Halbuki mutaassıp bir Sünnî bunu şiddetle tefrik eder. Tanrıda eriyip yok olma (Unio mystica) ("fena") fikri, monoteist dinler bakımından düşünülemez bir şeydir, çünkü monoteizmde Tanrı kendi yarattığı şeylerin dışındadır, yani onun karşıtı durumundadır. Birleşmek, tek olmak (vahdet) ancak mahiyetçe aynı olan şeyler arasında mümkündür, farklı olan şeyler arasında değil. Buna karşı meselâ Gazalî'nin yahut Kusayrî'nin tasavvufu Sünnîlere sevdirmek için yaptıkları denemelere dayanarak, İslâm tasavvufunun, menşeinde monoteist olduğu söylenirse, bu bence iddiamızı hiç de çürütemez. Âlem-şümûl tanrı duygusunun, monoteist peşin fikirlerle, gayrı şuurî olarak örtülmesi, tasavvufun her şeklinde görülebilen bir tezahürdür. Şüphesiz İslâm Sünnîliği, tarikatların az veya çok açık şekilde görülen vahdet-i vücutçuluğunu ve bunun talî tezahürlerini şaşkınlıktan açılmış gözlerle müşahade etmiş olmalıdır.

Dünya ruhu (Weltgeist) ile ayrılmayacak şekilde karışmak ("fena") ve bu ideale ulaşmak için icra edilen âdetler, vecde gelme vb. Sünnîlerin hücumlarının asıl hedefleridir. Fakat bunlar, hiçbir zaman tarikatlara öldürücü darbeyi vuramamışlar, onları yok edememişlerdir. Bunun sebebi, şüphesiz tarikatların müminler kütlesi üzerinde çok büyük nüfuzu olmasıdır. Bu nüfuzu, meselâ inananlar kütlesinin, yani basit kimselerin, dervişlerin özellik taşıyan görüşlerine, Sünnîliğin temsilcilerininkine nazaran, daha fazla meyyal olmaları şeklinde açıklamak hatalı olur. Böyle farkların anlaşılmasında basit kimseler bilhassa kütle hiç de yetenekli değildir. Sebepler daha derindedir. Şöyle ki, zorla gelip hâkim olan bir din, yenik düşen dini, bir gün içinde ortadan silip süpüremez. Burada daha ziyade gayrişuurî şekilde bir karışma prozesi, süreci vardır. Eski tasavvurlar yeni kılık içinde yaşamaya devam ederler, özellikle halk içinde eski tasavvurların yaşamaya devam etmesi, yeni yüksekdin sistemi içinde, fakat zoraki uzlaşmalar şeklinde mümkün olur. Eski tasavvurların yeni sisteme bütünüyle alınması ya hiç mümkün olmaz veya son derecede istenmeyerek yapılır. Meselâ bilinen bir olayda durum böyledir: Evliyalara perestiş, daha doğrusu onlardan medet umma İslâm'ın aslına yabancı bir tavırdır, hatta Rafilizik'e çok yaklaşmaktadır. Çünkü müsamahasız düşünülürse, bu bir şirk, yani çok-tanrıcılıktır. Bununla beraber eski İslâm öncesi devirdeki evliyalara perestiş, İslâmiyette de âdet yoluyla bir yaşama alanı bulmuştur. Sünnî düşünceliler nazarında evliyalar sadece aracı rolü oynarlar, bu, Yüksek-İslâm'ın kökleşmiş âdetler önündeki teslimiyetini, farkedilebilecek şekilde gizleyen bir uzlaşmadır. Dervişler için burada hiçbir büyük mesele yoktur. Tasavvuf -esasında vahdeti vücutçu olduğundan- en birbirine uymayan unsurları, hatta en açık zıdlıkları bile hazmetmek gücüne sahiptir. Sadece Hıristiyanların azizlerine ait eski mezarlar, dervişlerin mezarları imiş gibi gösterilmekle kalınmamış, hatta dervişler Hıristiyanlık çağı ve daha eski devrin efsanelerindeki kişilerin kendi meşhur şeyhleri olduğunu ileri sürmüşlerdir. Benzer durumları, meselâ çeşitli şekilleri olan zikr (ki doğdukları yere göre ya vaktiyle eski çağın ibadet için yapılan danslarını veya şamanların ruh çağırma şekillerini vb. hatırlatmaktadır) gibi başka derviş âdetlerinde görmekteyiz. Şu halde derviş, yerli kütlelere, onlar tarafından oldukça bilinen şeylerden bahsetmektedir. Basit adam sıkıntıları (için) bir evliyaya dua ettiğinde yahut kutsal sayılan bir adama başvurduğunda (ki İslâm'da yaşayan kimseler de

"aziz", evliyadan olabilir) bu kimse, o velînin ne derece Tanrı ile arada vasıta olduğu veya ne ölçüde müstakil kuvvet olarak zuhur ettiğinin pek farkında değildir. Hatta sonuncu husus (onun müstakil hareket ettiğine inanması) daha muhtemeldir. Basit adamın beklediği, içinde bulunduğu zorluklarından, veli sayesinde kurtulmaktır. Evliyalık'ın sebebinin halk için ne derece ön safta geldiği çok zikredilen şu vakıadan anlaşılmaktadır. Müslümanlar "gâvur"luğu asla kabul etmedikleri halde meselâ zorda kaldıkları zaman Hıristiyan rahiplere başvurmakta tereddüt etmezler. Ben kendim Banjaluka (Bosna)'da inançlı Müslümanların çeşitli güçlüklerinde sık sık ve severek, Trappistlerin Maria Stern Manastırı rahiplerine başvurduklarını müşahade ettim. Buna mukabil halkın basit temayülleri, mollaların ve diğer (Seelsorge) Sünnî din adamlarının gözünde dinden ayrılmadır. Bu din adamları, soyut öğretimleri ile kütlelerin meselelerine çok uzak ve cahil halk üzerinde şahsi bir tesir uyandıramayacak kadar "akademik" kalmakta ve ayrıca ruhun din adamları vasıtasıyla selâmete erişmesi Sünnî İslâm sistemine aykırı düşmektedir.

Yüksek-İslâm'la olan fikir mücadelesi şüphesiz cahil halka meçhul kalmıyordu. Sünnîliğin hücumları, halkın nezdinde dervişlerin evliyalık şöhretlerini sağlayan unsurlara, bazı âdetlere, evliyalara, perestişe vb. karşı yönelmiştir.

Genel olarak şu iddia ileri sürülebilir: Tarikatlar, Yüksek-İslâm'a nazaran bir ölçüde iptidai ve eski dinî tasavvurlardan gelen, aşağı bir "Halk Dinini" temsil ediyorlardı. Çünkü Yüksek- İslâm, malûm olan aklîliği yüzünden kütlelerin duygularına çok az şey sunuyordu. Tarikatlar, din sosyolojisi bakımından ifade edilirse teşkilâtlanmış bir İslâmî alt-dindir (Verhofreligion)*.

Alt-dinin Yüksek-İslâm ile olan ziddiyeti (icma hususundaki imkâna rağmen) Yüksek-İslâm'ın, alt-dinin muhtevasının aynen kabul edilmesini pek anlayamayacağı (düşünülürse) daha belirgin olarak meydana çıkar.

Bu münasebetlerin tatbikattaki tesirleri, çeşitli şekillerde kendini gösterir. Tabiatiyle her bir tarikat, yüksek dine olan karşıtlığı yönünden çok çeşitli dereceler arzeder. Aradaki uzaklık nisbeten "uslu" Kadirîlikten, kuvvetli Rafizîlik kokan Bektaşilik'e ve ona yakın tarikatlara kadar uzanır. Bilhassa bu sonuncu tarikat, sadece en belirgin şekilde alt-din karakteri göstermekle kalmayıp (Bektaşiliğin birçok Hıristiyanvâri özelliklerini hatırlayalım), aynı zamanda onun pratik hayatına da en açık şekilde tesir etmiştir.

Ben burada Bektaşilerin, Yeniçeriler yani Hıristiyan asıllı askerlerin karargâhlarındaki vaizlik rollerinden ziyade, onların Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeleri içinde, tam bir Sünnîleşmeye karşı en uzun ve başarılı şekilde karşı koyan ve bugüne kadar Bektaşilerin kalesi olarak kalan, Arnavutluk'ta büyük ölçüde vukubulan yayılmalarını düşünüyorum. Dervişliğin teşkilâtlanmış alt-din olduğu fikri, onun bir taraftan İslâmiyet'in misyonerliği vazifesini görürken, diğer taraftan sürekli yıkıcı bir unsur olması gibi birbirine zıd rollerini açıklamaktadır. Eski dinlerin unsurlarını kolayca benimseme kabiliyeti, tarikatları yeni ihtida edenler ve edecekler için hem daha munis hale getirmekte, hem de yabancı unsurlar için daha hoşa gider kılmakta idi. Diğer taraftan bu (tarikatlar), diğer erkek birliklerinin ekserisinde olduğu gibi, totaliter ve teokratik bir yüksek-din devletinde devamlı bir rahatsızlık unsuru teşkil etmektedirler. Fakat diğer bir sebep, tarikatların geniş halk kütleleri arasında sevilmesini sağlıyordu, ki bu da tabiri caizse tarikat teşkilâtlarının "proleter" (emekçi) karakteridir. Şüphesiz bu hususta da hem tarikatlar arasında, hem de tarikatın içinde derecelenmeler mevcuttur. Tabiatıyla tarikatların mensupları arasında yüksek bilgili kimseler olduğu gibi tamamen cahil, ne okuma ne yazma bilen kimseler de vardır. En meşhur şeyhler arasında bile böyleleri bulunduğu rivayet edilmektedir. Bu durum şahsî evliyalık vasıflarının, tahsilden ayrı ve halkın kıymet ölçüleri bakımından, tahsilden daha geçerli olduğunu göstermektedir. Bundan başka tarikatların, iradî olan yani kendi isteği ile yoksulluk-ideali büyük çoğunluğu fakir olan halk kütleleri üzerinde derin bir tesir yapıyor olmalıdır. Meselâ bir şeyh aşağı neviden bir işle meşgul olduğu zaman bu özel bir medihle anılıyordu. Tarikatların yüksek eğitim görmüş mensupları, kendilerinin yoksulluğa (istekleriyle) düştüklerini devamlı olarak, açıkça göstermeye önem veriyorlardı. Ekseriya bu iş, tahsile işaret olan şeylerden gösterişli şekilde kaçınmakla birlikte yapılıyordu. Bazı yüksek tahsilli âlimlerin, tarikata girerken kitaplarını attıkları rivayet edilir. Kütlelerin sosyalist-eşitlikçi temayüllerine daha çok doğrudan doğruya hitap eden husus ise, mükâfatlandırmaların, şahsî hediyelerin reddedilmesi vb. teşkil etmektedir. Her şeyden evvel yüksek şahsiyetleri, herkesin gözüne batacak şekilde hiçe saymak, küçümsemek, bunlar arasındadır. Nihayet bir de tarikatların, geniş yardım faaliyetleri gelir ki, bunlar arasında yolcuları ve fakirleri inanç farklarına bakılmaksızın tekkelerin mutfağında bedava yedirmek tesirli oluyordu. Burada, hemen istisnasız şekilde önemli şahsiyetlerin yaptıkları vakıfların bahis konusu olmasının, cahil halk gözünde pek anlamı yoktu. Onlar dervişler tarafından bakıldıkları hissini taşıyor ve tekkelerde kendilerine darda kaldıkları zaman yardım edileceğini biliyorlardı. Buraya kadar söylenenlere bakılırsa birçok tahsilli şeyh'in, politika dahil, çok önemli mevkilere gelmesi ve onların tahsillerinin açıkça medh konusu olması tezadlı gibi görünmektedir. Fakat bu hususun bir karşıt delil olarak ortaya konulmak istenmesi kütle psikolojisini bilmemek demektir. Proleter (emekçi) bir kütle, "yükselmişler" sınıfını, bunlar ister paraca zengin, ister kafaca, manen büyük olsunlar, reddeder. Fakat bu reddediş, kütleye bağlı olmayan diğer grupların mümessilleri içindir. Sosyalist evsaflı bir kütle tarafından bir kimse bir kere önder olarak kabul edildi mi, o artık istediği kadar zengin olabilir, tipik bir "entelektüel" olabilir, bu hallerine rağmen kabullenilir, hatta hayranlık uyandırırlar. Başkalarında olunca mücadele edilen şeyleri artık hiçbir tarize uğramadan yapabilirler. Dervişlerin nüfuzunun halk arasında yerleşmesinin önemli bir sebebi de onların daima halktan devamlı taze kan almalarıdır. Cehalet bir tarikata intisap etmeye engel olan bir sebep değildir. Sâliklerin teşkil ettiği iç ve dış dairelerin kendine has teşkilât sistemi, tarikatlara girişi nispeten kolay hale getiriyordu. Meselâ Halvetiyye tarikatında kadınların bile tarikata girebildikleri iddia edilir. Fazlasıyla insanî zevklere

(*) Vorhofreligion'un lügat anlamı: "dışavlu" dinidir. Din sosyolojisinde son zamanlarda kullanılan bu terim, zor bir kavramı ifade etmektedir. Alt-din diye çevirebileceğimiz bu deyimle anlatılmak istenen, büyük dinlerden birini kabul etmekle bir toplumda, eski dinin izlerinin silinmediğini bilâkis bir alt-tabaka halinde devam ve yeni kaidelerle karışmak suretiyle, yeni cila altında varlıklarını sürdürdüklerini göstermektir. İncelikler için bk. Turgut Akpınar: Halk Dini Kavramı ve Tarikatlar.

hitab edildiği de vâkidir. Bu konuda kahve, tütün ve maalesef afyon ve benzeri uyuşturucuları kullanmanın Sünnîlerin hücumlarına rağmen, yürütülmesi tarikatların sağladığı bir kolaylıktır. Bu çevrelerde içkiye karşı da müsamahalı davranılmıştır. 18. yüzyıl ortalarına kadar tarikatlarda sülâle sürme âdetinden imkân nispetinde kaçınılması da ilginç bir şeydir. Şeyhlik unvanının bir tekkede, babadan oğula intikal etmesi eski zamanlarda nispeten nadir bir olaydı. -Bu ancak istisnai hallerde vaki oluyordu.- Ancak sonraları sıklaşmıştır. O halde birçok şeyhlerden, bunların şu veya bu bölgeyi "ihya" ettiği -meslekî terim budur- ve bu esnada binlerce mürid edindiği şeklinde bahsedilmesi hiçbir zaman çok mübalağalı sayılmamalıdır. Burada ekseriya muayyen bir bölgeyi dolduran taraftarlar çevresi bahis konusudur.

Sadece kaba kuvvetle yahut hatta akademik, teolojik itirazlarla bu kudrete karşı konulamazdı. Hacı Halife'nin, Mizan-ül hak fi ihtiyar al-ahakk isimli eserinde bildirdiğine göre, bütün münakaşalarda, münazaalı hususlarda, tümüyle bakılırsa, Sünnîler mağlup olmuşlardır. Meselâ dervişler yeni içki (kahve)yi münebbih olarak kullanırlar ve bunu da taraftarlarına müsaade ederlerse, meşhur Ebussuud'un kahve aleyhindeki fetvasının ve bir gemi yükü kahveyi denize döktürmesinin ne faydası olurdu. Derviş tekkelerinde tütün içilir veya enfiye çekilirse tütün içme yasağı hakkındaki en sıkı polis tedbirleri neye yarardı. Şayet kütleler tekkelere zikr etmek ve semada bulunmak için akın akın giderlerse Sünnîlerin zikr ve musiki aleyhindeki gürlemeleri neyi değiştirirdi. Eğer halk, içinde bulunduğu sıkıntılarını gidermesi, arzularının yerine gelmesi dileği ile evliya mezarlarına veya tarikat şeyhlerine, adak ve hediyelerle giderse, eski fukaha'nın, evliyalardan medet umma aleyhindeki söylediklerinden bahsetmenin ne faydası olurdu. Bu sebeple Sünnîlerin bir zamanlar hiddetli mukavemetleri sadece kâğıt üstünde (akademik) kavgalara dönüştü ve bugüne kadar böyle kaldı. Basit halk gözünde derviş, saygıdeğer bir kimsedir, ölen şeyhlerin ve evliyaların mezarları da hâlâ ziyaret edilir. Burada, daha çok yakın zamanlarda Sayın Prof. A.M.Schneider'in bulduğu yazıyı hatırlatalım: İstanbul'da Kocamustafapaşa'da Sümbül Baba'nın mezarında taş üzerine, imtihana giren bir adayın korku dolu şu satırları yazılıdır; "Bu sene sınıfı geçersem, iki mum dikeceğim." vb.

Tarikatların halk kütleleri üzerindeki hakikaten mevcud nüfuzları, Osmanlı Devleti tarihinde birçok defa kendini göstermiştir. Dervişlerin, yüzyıllar boyunca sayısız iç huzursuzluklar ve ayaklanmalardaki önderlik ve kışkırtıcılık rolleri açık şekilde görünmektedir. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nin iktisadi durumu hakkında çok az şey biliyorsak da, işi alevlendiren sebebin ekonomik olduğunu kabul edebiliriz. Bizim için, hemen her yerde dervişlerin parmağı olması vakıası önem taşımaktadır. Sebep ise açıktır. Sünnîlerin, faaliyetlerinin esası olarak sadece kuru (soyut), öğretici cümlelerden başka şeyleri yoktu, bu (lâflarla) ise hiçbir şey değişmiyordu. Onların manen donmuş saflarından artık yeni fikirlerin doğmasına imkân yoktu ve insanlara saadet vaadeden kimselerin çıkması da mümkün değildi. Bu ancak dervişler arasından çıkabilirdi, çünkü bunlar hâlâ reayanın gizli sempatisini haiz idiler. Sadece meşhur Simavnalı Bedreddin'in isyanı düşünülsün: Onun Müslüman olmayan taraftarları da vardı ve ayaklananları bastırmak için devletin güçlerinin tümünün harekete geçmesi icap etmişti. Bunlar "yeraltı faaliyeti" olarak daha iki yüzyıl boyunca tesirli olmuştu. Defalarca görüyoruz ki, en kanlı hükümdarlar bile bunlara karşı çok sert tedbirler almaya cesaret edemiyorlardı. Çünkü taraftarların teşkil ettiği kütleden korkmakta idiler. Halvetiye tarikatı hakkında yaptığım araştırmalar esnasında tespit edebildiğim bir hususu belirteyim: II. Mehmet (Fatih) gibi kudretli bir insan bile Halvetiye tarikatının yeni fethedilen İstanbul'u ikametgâh seçerek, endişeyi mucip şekilde buraya akıp yerleşmelerine karşı, onları başından atabilmek için şehri terketmelerini tavsiye etmekten başka bir şey yapamamıştır. II. Mehmed'in açıklığa kavuşmayan ölümünde ve Şehzade II. Beyazıd ile Cem arasındaki iç savaşta bile (ileride belirtmeyi umduğum) Halvetiye'nin son derece şüpheyi çeken bir rolü olmuştur. Bunlar I. Selim gibi bir hükümdara karşı zıd gitmeye cesaret ediyorlardı. O zamanlar mevcud durumda adeta tehlikeli olan bedbin (Defaitist)lerden meşhur Niyazi'ye karşı devletçe aşikâr bir korku ile karşı çıkıldığı düşünülürse, dervişlerin daha 17. ve 18. yüzyıllarda halk arasında ne derece nüfuzlu oldukları görülür. Tarikatların, sadece varlıkları ile bile devletin hesaba katması gerekli bir iktidar unsuru oldukları, bunların, kuvvet kullanmak için doğrudan doğruya vesileler olmadığı zamanlarda bile, hareketsiz kalmamaları vakıası ile de kuvvetlenmektedir. Devlet yönünden burada açıkça "böl ve hükmet" şeklindeki tesirli vasıtaya başvurulmaktadır. Bu hususta çok az şey biliyoruz. Bununla beraber, tarikatların birbirine düşürülmeye çalışıldığı izlenimi doğuyor. Mevlevilerin, ilk defa 1648'de Sultan'ın tahta geçişinde yapıldığı ileri sürülen kılıç kuşanma merasimini, rakip kuvvet olan Bektaşiliğe karşı ve orduda nüfuz elde etmek maksadıyla kullanmaları olayını hatırlıyorum. Halvetiyye bakımından ise şu delili gösterebileceğimi sanıyorum. Bunlar, 17. yüzyılın ortalarına kadar akraba kayırma sayesinde kendilerini tehlikeye sokmadan devlette önemli bir rol oynamışlardır. O devrin önemli kilit noktalarının Halvetiye şeyhlerinin akrabaları tarafından yahut hiç olmazsa Halvetilere sempati duyan kimselerce işgal edilmiş olması tesadüf sayılamaz. Cemalizâde sülalesinde -ki bunun kollarını tespite çalıştım- sadece önemli devlet mevkilerindeki kimselerin değil, aynı zamanda Halveti şeyhlerinin de mevcudiyeti sabit olmuştur. Bu sadece bir örnektir.

O halde tarikatların sosyolojik rolü, dinî bakımdan onların bir nevi, teşkilâtlanmış İslâmî alt-din olmaları, toplumsal bakımdan ise sosyalistçe düşüncelerin bir nevî temsilcisi bulunmalarındadır. Bu rolü, tarikatlar bilerek, şuurlu şekilde mi yoksa gayrişuurî olarak mı oynuyorlardı, bu husus vakıalar yönünden önemsizdir. Tarikatların pedagojik rollerinin ne olduğu sorusunu cevaplandırmak ise geçerli bir genel pedagoji ideali bulunmadığından daha zordur. Ahlâk bahis konusu olunca, bu nihayet bir teamül (konvention) meselesidir ve bu yüzden her yerde değişmektedir. Böylece sadece genel ahlâkî kavramlar kalmaktadır. Bu konuda tarikatların hiç olmazsa nazariyatta, şüphesiz birçok olumlu tarafları vardır. Başkaları için fedakârlık (altruist'lik), dervişin mümeyyiz bir vasfıdır ve muhakkak ki üstün derecede ahlakî bir değerdir. Derviş evvelâ, her nevi şahsî fayda ve menfaatten feragat şeklinde hareketlerini ayarlar. Kendisi hiçbir şeyin maliki olamaz, fakat yardım faaliyeti yapabilmek için elinde bulundurabilir. Bunlar soyut olarak düşünülürse şüphesiz ahlâkî bakımdan değerli şeylerdir. Fakat bu durum tatbikatta çok çabuk suç ve günaha inkılâb edebilir. Nitekim etmiştir de.

Zira hiçbir şeye malik olamama esası ile hiçbir şeye sahip ettirmeme arasında kıl payı vardır. Biz bunu tarikatların, Osmanlı Devleti tarihi boyunca sık sık tahakkuk ettirdikleri toplumsal ihtilâlci (Sozialrevolutionär) temayüllerde görebiliriz. Şahsen yükselmeyi reddetme esasının tatbikatta ileriye gitmeyi önleme, başkalarını da "yükselttirmeme" şeklinde dejenere olması arasında sıkı bir münasebet vardır ve bu, nihayet anarşiye götürür. Diğer bir yoldan dervişi anarşiye götüren, tasavvufî-vahdet-i vücudçu, esas tutumdur. Âlem-şümûl Tanrı'nın kavranılmazlığı ve ölçülemezliği karşısında insanların kendi aralarındaki farklılığı görüşü, silinmektedir. Kâinat ruhu (Weltseele) ile tevhid (Einseins) duygusu içinde artık derviş kendisini belli bir dine bağlı hissetmemektedir ve böylece kendi bağlı olduğu yüksek dine halel getirmektedir. Derviş, kanunlara bağlılığı reddetmekte ve dolayısiyle anarşist haline gelmekte ahlâkî kanunlara bağlılığı da tanımayınca mutlak bir nihilist olmaktadır. Bütün bu derecelere tarikatlar tarihinde rastlanmaktadır. Tarikatlar içinde: Tanrı'yı inkâr edenler, suikastçiler, ırz düşmanları vs. (hepsi) vardır. Burada şu hususa dikkat etmelidir ki, bu dejenerelikler apriori olarak fenalıktan neşet etmemekte aslında olumlu olan birtakım ideallerin zararlı şekilde mübalağalandırılmasından doğmaktadır. Bütün erkekbirliklerinde benzer tezahürlere rastlandığını hatırlatalım. Hiçbir şeye sahip olmamak ve geçimiyle ilgilenmeyi Tanrı'ya havale etmek, netice olarak tembelliğe, hiçbir şey yapmamaya götürmekte, bu ise dervişi toplumda asalak haline getirmektedir. Zira o, kendi çalışmasiyle değil başkalarının emeği veya kendisine bağışta bulunmak suretiyle gerçekleşen diğergâmlığı sayesinde yaşamaktadır. Tam bir riyazeti terbiye vasıtası olarak kullanmak prensibi, şüphesiz başka bir şeydir. Tabiatıyla kırk gün bir hücreye kapanıp en geniş ölçüde gıda almaktan vazgeçme, son derece nefis terbiyesi ister. Dervişin şeyhe karşı bir ceset gibi itaatkâr oluşunun, nefsini en yüksek ölçüde yenme şeklindeki müsbet tarafları yanında, şahsî iradesinin tamamen terki ve bu suretle olumsuz yönlere de sevkedilebilmesi gibi korkunç zararları da vardır.

Şüphesiz bu hususlar dervişi evvelâ, eğitim-konusu (objesi) olarak ilgilendirir. Eğer tarikat şeyhi eğitici olarak, manevî kudretini ahlâken muaheze edilemeyecek tarzda kullanırsa son derece faydalı tesirler yapabilir. Şüphesiz böyle durumlar mevcuddu. Fakat başka nev'iden olanları da. İleri görüşlü tarikat şeyhleri, yukarıda belirtilenlerden anlaşılabilecek tehlikeleri zamanında gördüler. Halvetiyye tarikatından bir örnek verebilirim. Bir kaynakta okuduğumuza göre tanınmış bir Halvetiye şeyhi, tasavvufa meyleden genç bir akrabasına şu nasihatı vermektedir:

"Sufîlerin yolunu takip etme, çünkü artık bunların içinde doğrusu yoktur. Tevhid ile ilhad zor ayırdedilebilir. Bazen hiç ayırdedilemez. Bu sebeple senin ilim (şeriat) yolunu tutman daha iyidir. Sufîliğe hakikaten dönme temayülünde isen şeriata sıkıca uyan şeyhlere bağlan, en küçük hususlarda bile şeyhin şeriatten ayrıldığını farkedersen ondan sakın, çünkü tarikatın esası her hususta şeriatın kaide ve kanunlarına saygıya dayanır."

1526 yılında böyle sözler söylenmesi gösteriyor ki vaktiyle pedagojik açıdan tarikatlar pek iyi durumda değildi Birçok Sufînin, şeriat alanında kaldıklarını ileri sürmeleri yeni bir şey değilse de yukarıdaki olayda açık bir şekilde "sakın" diye tavsiyede bulunulmaktadır ki, şüphesiz nasihat edenin samimiyetini göstermektedir.

Dervişlerin eğitimi karşılıklı bir eğitim değildi. Yani buradaki pedagojik tesir cemaat vasıtasıyla kendini inceltmek ve yetiştirmeye değil -bilâkis kıskançlıklar ve daha fenaları tekkelerde daima olağan şeylerdi- şeyhle olan münasebete dayanıyordu. Bu terbiye (tarzı), çeşitli temrinler vs.nin sadece teknik bir rol oynadığı, bir şahsiyet vasıtasıyla terbiye idi. Kaynaklarda, sık sık yeni yetişmekte olan dervişlerin, kendilerine şahsen bir şey ifade etmediği için şeyhlerini değiştirdiklerine, buna mukabil, sırf teknik bakımdan aynı vasıtayı kullandığı halde başka bir şeyhte kendini tatmin edilmiş gördüklerine dair olaylar okuyoruz.

Şu halde tarikatlar, bu vasıfları ile pedagojik eğitim müesseseleri olarak görülemez, fakat herhalde tarikatların bazı önemli temsilcileri iyi pedagog idiler. Şüphesiz bu konuda kısmen önemli icraat yapılmıştır. Maamafih bunlar Sünnî alimlerin yaptığından fazla bir şey değildir ve her şeyden evvel bu icraat bütünü ile tarikata maledilemez. Göze çarpan bir cemaat faaliyeti, mimarî alanındadır. Dervişlerce kurulan çeşitli tekke binaları, meselâ Kastamonu'da Şaban Veli Türbesi (ki bunu ben Şaban ve Veli tarikatı hakkındaki çalışmamda mufassalan anlatmış bulunuyorum). Bu binanın inşasına tarikat mensubu olmayan, fakat Şabaniyye'ye taraftar olanlar da katılmışlardı. Bu, halk üzerinde iyi pedagojik tesire (örnek) olarak belirtilebilir. Dervişler en şahsî şekilde, manevî rehber olma rollerini (ifa ederken) şüphesiz halka karşı büyük hizmetler yapmışlardır. Basit kütlelerin şeyhlerin şifa verme ve iyi etme hususundaki fevkalâde kudretlerine olan büyük inançları, bazı darda kalmışlara zor zamanlarında yardımcı olmuştur. Fakat kötü tesirlerin de vaki olduğunu tarihten biliyoruz. Kötü şöhretli Cinci Hoca'nın nüfuzunu ve telkinkâr kabiliyetini Sultan İbrahim'e karşı şeametli şekilde kötüye kullanması, Sultanın hayatına malolduğu gibi devleti de malî bir çöküntüye sürüklemiştir. Tümüyle alınırsa, tarikatların eğitim hususundaki tesirleri sorusu genel olarak cevaplandırılamaz. Kabahati, sırf ona yakın şahısların yetersizlikleri yüzünden, her insanî işte olduğu gibi, kifayetsiz tarafları da olan bir müesseseye (tarikatlara) yüklemek, pek haklı olmaz. Diğer taraftan tarikatlarda özellikle manevi yönden birçok iyi şeyler yapmış şahsiyetler de vardır. Bundan başka soruları kimlerin sorduğu da önemlidir. Sünnîliğin kudretli olma hususundaki gayretleri mutlak şekilde hakim oldukça, tarikatlar hakkındaki hükümler, pedagoji yönünden de daima olumsuz olacaktır. Kaynakların ikide birde şu veya bu şeyhin şeriata özellikle riayet ettiğini belirtmesi, bunun aksini yapanlar bulunduğunu gösterir ve tesadüfen söylenmemektedir. Devletin de tarikatların pedagojik değeri hususunda tenakuz içinde olduğu anlaşılıyor. Zira öyle zamanlar olmuştur ki, devlet tarikatlara ihtiyaç duyup onları korumuştur. Diğer taraftan onlar hakkında takibata giriştiği pek nadir değildir. Bu sebeple tutumu, ne tümüyle ne de tek tek alınırsa her zaman aynı olamamıştır. "Uslu" tarikatlar ve "şüpheli" tarikatlar vardı. Sünnîler ile tarikatlar arasındaki çekişme bugün bile sona ermiş görünmüyor. Şahsen şuna inanıyorum ki (tarikatler) bir zamanlar haiz oldukları önemi hiçbir zaman bir daha elde edemeyeceklerdir. Fakat çaresiz kalmış cahil halkın teselli aradığı yerler olarak tarikatlar, herhalde daha uzun zaman var olacaklardır. Gerçekten Türkiye'deki uzun yasak süresi bunlara şüphesiz yeni sempatiler sağlamıştır.

Çeviren: Dr. Turgut AKPINAR

KİTABİYAT

NASÎHATÜ'S-SALÂTÎN

Orhan Şaik GÖKYAY

Edebiyatımızda, padişahlarla onların sadrıazamlarına yol göstermek için yazılan eserler vardır. Bunlar Nasîhatü'l-mülûk, Nasîhatü's-salâtîn, Nesâyihü'l-mülûk, Mir'âtü'l-mülûk gibi türlü adlar taşımaktadır. Bunlar, hükümdarların devleti nasıl idare edecekleri, iş başına getirecekleri kişileri nasıl seçecekleri, onlarda hangi erdemleri ve özellikleri arayacakları, doğru yolda yürüyüp yürümediklerini nasıl izleyecekleri, halka karşı tutumlarının ne olduğu gibi konularda onlara kılavuzluk edecek niteliklerdedirler.

Bu türden, devlet ve hükümet işlerini hükümdar adına yürüten veziriazamlar için yazılmış olanlar da vardır. Düstûrü'l-vüzera, Nasîhatü'l-vüzera, Nasâyihü'l-vüzera, Âsafname gibi çeşitli adlar taşıyan bu kitaplarda, sadrıazamların devlet idaresinde nasıl bir yol tutacakları, hükümet erkânında ne gibi erdemler arayacakları, onların halka karşı davranışlarının ne yolda olması gerektiği, bunlarda aranacak niteliklerin neler olduğu üzerinde durulur.

Bunlardan başka, Osmanlı İmparatorluğu'nun, özellikle gerileme devirlerinde, bunu durdurmak, devletin gittikçe bozulan maliyesini, ordusunu düzeltmek için verilmiş olan raporlar da bu soydan eserler arasında hatırlanabilir. Kâtip Çelebi'nin Düstûrü'l-amel lıslâhı'l-halel'i ile Koçubey risalesi ilk akla gelenlerdendir. Yazarının adını bilmediğimiz Kitâb-ı Mustatâb, XVII. yüzyıl Türkiyesi için bu konuda önemli bir kaynaktır. Kitabın yazarı, birinci bölümde onu niçin yazdığını şöyle anlatmaktadır: *"Üçüncü Sultan Murat zamanından beri devletin başında bulunanların adaletliklerinde kusur ve devlet işlerinde tedbirsizlik vardır; devlet işlerinde nice ve nice ihmalleri görülmektedir; daima eski kanuna aykırı bir yoldan yürümüşlerdir; bu yüzden memleketteki köyler ve çiftlikler harap olmaya yüz tutmuştur; halk dağılmış, devlet hazinesinin geliri giderine yetmez olmuştur; orduya, askerlikle ilgisi olmayan yabancılar girmiş ve ordu* Arap saçı gibi *biribirine karışmıştır; vezirler ve devlet adamları da birbirlerini kıskanmışlar, birbirlerini kötülemişler, sadaret makamına gelenlerin her biri* hemen bu günü hoş görelim, ertenin sahibi vardır *deye memleketin düzeni ile ilgilenmemişler; şeriata aykırı olarak adam öldürme, rüşvet, kanuna aykırı hareket gibi hemen hepsi eğri bir yol tutmuşlardır; bu yoldan padişahı günaha sokmuşlar, bundan ötürü de memleketin durumu bozulmuştur; hâlâ durmadan yüce devletin temeli kazılmaktadır. Böylece, bu kitapta söylediğimiz tarihten bu yana bunca çirkin işlerin, ilk önce ortaya çıkmasına sebep nedir? Bunlara kimler yol açmıştır? Bunlar yine ne yoldan düzelebilir? Birkaç bölümde bu sorular sorulduktan sonra bunlara cevap aranacaktır".*

Sadrıazamların, devlet idaresinde nasıl bir yol tutmaları gerektiğini, Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın Nasâyihü'l-vüzera'sından daha geniş ölçüde öğreniyoruz. Kitap aşağıdaki bölümlere ayrılmıştır: 1) Sadrıazamın davranışları ve ahlâkı hakkında, 2) Mansıpların durumları ve rüşvetin zararları, 3) Hazine defterdarının ve mansıp erbâbının davranışları, 4) Bektâşi ocağının (yeniçerilerin) durumu, 5) Halkın durumu ve gariplere yapılan haksızlıkların ve zulümlerin zararı, 6) Düşmanın durumu ve sınır boylarının durumu ile serdarın tutumu, 7) Hasislik ve cömertlik - hırs ve tama'- kibir ve haset-alçak gönüllülük ve gurur - iyi huyluluk ve riyakârlık, 8) doğru dost, arkadan çekiştirmenin ve kovuculuğun anlatılması - Zeâmet ve tımar işlerinin nasıl olduğu.

Bu konuda, ne denlü çekinerek ve ihtiyatlı olursa olsun, tarihçilerimizin, ana eserlerinde de, devlet idaresindeki bozuklukların sebepleri ve bunların çareleri üzerinde söz ettiklerini okuyoruz.

Devletin başında bulunanlara verilen öğütlere, dilimize çevirilmiş olan eserlerde de rastlıyoruz. II.Sultan Murad'ın buyruğuyla Türkçeye çevrilmiş olan Kabusname'de *vezirlik (bab,40) serdarlık (bab,41)* gibi bölümlerden sonra *padişahlık resmini beyan eder (bab,43)* bölümü gelmektedir.

★ ★ ★

Bu alanda yazılmış olan eserlerin içinde Gelibolulu Mustafa Ali'nin *Nasıhatü's-salâtîn*'i ayrı bir yer tutmaktadır. Bu kitap Prof. Dr. Tietze tarafından türlü yazmalarına dayanılarak iki cilt halinde yayınlanmıştır. I. cilt (Wien, 1979), II. cilt (Wien, 1982). Tietze, giriş bölümünde şunları sıralamıştır: Eserin yazarı (s.7), eserin yapısı ve içindekiler (s.8), eserin yazmaları (s.9), bibliyografiya (s.13), metnin İngilizce çevirisi (s.15), önsöz (s.17), Birinci Bölüm (s.41), İkinci Bölüm (s.66). İngilizce çevirisinden sonra metnin transliterasiyonu (s.88-163) ve Süleymaniye kütüphanesi, Husrevpaşa kitaplarındaki yazmanın (nemero:311) fotokopisi verilmiştir. II. ciltte, yine metnin İngilizce çevirisi (s.9-116), metnin transliterasiyonu (s.119-266), her iki cilt için bir arada olmak üzere indeksler yer almaktadır: I. kişiler (259-261), II. yer, memleket, millet adları, din grupları, sülâleler (s.261-263), III. kitapta adı geçen

eserler (s.263-264), IV. teknik terimler (s.264-269), V. konu indeksi (İngilizce çevirisi için s.269-285), manzum parçaların vezinleri (s.286-287), içindekilerin analitik tablosu (s.289-295), Husrevpaşa yazmasının fotokopisi, I.cilt, ypr. 72^{v} -162^{v};II. cilt, ypr. 72^{v} -162^{v}.

Husrevpaşa yazmasının Arapça olan ketebesinin çevirisi şudur: Bu kitabı 899 yılının zilka'de ayının üçündeü Halep'te tamamiyle yazıp bitirdim; ben, ehliyetli kişilerin ayağının tozu, fakir Ali.

Tietze'nin metni okuyuşunda kimi yanlışlar vardır. *Nasfet*'in doğrusu *nasafet*tir (s.89). Kitabın daha başka yerlerinde de geçen bu kelime üstelik *nasafet olarak harekelenmiştir de. İstiksa-i iksa-i* emanet deye olan (s.90) ibaredeki *iksa, aksâ* olacaktır 97. sayfada, şeddeli olarak *muhall* şeklinde okunan kelime *muhal* olacaktır. *Mukarribun* (s.98) kelimesinin doğrusu *mukarrebun*'dur. 99. sayfada *el-müte'axirin* deye yazılan kelimenin doğrusu *el-müteaxxırin*'dir. *A'na bihi* (s.105)nin doğrusu, *a'ni bihi*dir. 115. sayfada *melahade* deye yanlış okunan kelimenin doğrusu *mülahide*'dir. *Müretteb* deye yanlış okunan kelimenin (s.106) metindeki doğrusu *müterettib*'dir ve *caize* deye yanlış okunan (s.109) kelimenin metindeki doğrusu da *hayize*'dir. Metni gereği gibi anlayamamaktan ileri geldiğini sandığım bu yanlışları I. ciltte çoğaltmak ve II. ciltte de sürdürmek hiç de güç olmayacaktır. Bunu gerekli bulmuyor ve bu birkaç tanığı vermekle yetiniyorum.

Âli, kitaplarda genel olarak *Nasihatü's-salâtîn* deye kayd edilmiş olan kitabını *Nushatü's-salâtîn* olarak adlandırıyor. Kitap, kendilerine devlet işlerinde bir vazife verilmiş olan memurlarının davranışları hakkında padişahların sorumlulukları üzerinde bir girişle başlıyor. Sonra Osmanlı soyuna Allahın özel bir ihsanda bulunduğu konusunda ayrı sayfalar geliyor, bunun başlığı da Mukaddime'dir. Ana bölümlere gelince bunlar da şöyledir:

I. Bölüm, *lâzime* adı altında yan bölümlere ayrılmıştır. Bu bölüm, sultanlara gerekli olan işler üzerindedir. II. bölüm, kanunlara aykırı yapılan işler yüzünden doğan bozukluklara ayrılmıştır. III. Bölüm, kimi yakışıksız haller dolayısıyla halkın güçsüzlüğünü ele almaktadır. IV. Bölüm, yazarın gördüğü vefasızlıkları, hıyanetleri anlatmaktadır. *Hâtime* bölümünde ise, on fasla ayrılmış olan türlü tavsiyelere yer verilmiştir. *Tezyil* bölümünde, yazar, hakkında yapılan suçlamalara karşı kendini savunmakta ve sultanın iz'anına güvendiğini ifade etmektedir. *Teznip* adını taşıyan son bölüm, yazarın mesleğindeki içtenliğe ayrılmıştır.

Âli'nin ele aldığı bu konuları işlerken pek az dikkatli davrandığı görülüyor. Çok defa tarihlerden aldığı ve *hikâyet* başlığı altında verdiği örneklerle görüşlerini berkitmek yolunu tutuyor. Söylediklerini bir kez de, araya sıkıştırdığı manzumelerle tekrarlamaktadır. Konusuna uygun olarak Kur'an-ı Kerim'den aldığı ayetler ve seçtiği hadislerle güçlendirmektedir. Eserin önemli yönlerinden biri ve başta geleni, onun meslek hayatında edindiği müşahedelere yer vermesidir. Bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun neden gücünü kaybetmekte olduğunu anlatan birinci elden tanıklardır. Âli, başka eserlerinde de gördüğümüz gibi seci'li bir üslûp kullanıyor ve dili, daha çok tenkitlere yatkın görünüyor; gerek olayları, gerek bu olaylara karışmış olan kişileri anlatırken kullandığı dil acı ve alaylıdır.

Aşağıdaki sayfalarda, *Nushu's-Salâtîn*'in 24 yaprak tutan mukaddimesiyle sultanlara gerekli olan işler üzerindeki birinci bap ele alınmıştır. Kitabının bütününü tek bir yazıda tanıtmaya kalkışmak, bölümlerin önemi bakımından bana yeterli görünmedi. Meraklı okuyucunun da kitabı daha geniş ölçüde tanımak isteyebileceğini düşündüm. Bir yandan da yalnız kitabı değil, sırası geldikçe yazarın dilini ve üslûbunu tanıtmayı da, kimi örnekler vererek, yararlı gördüm.

Âli, daha kitabının ilk sayfalarında neler söyleyeceği hakkında bize bir ipucu veriyor:

Her vilayette kâmil isterler
Rûm mülkünde cahil isterler
Zulm ile sîm ü zer alıp verici
Sikke-sûret erâzil isterler

Söze şöyle başlıyor: III. Sultan Murat, atalarının gittikleri yoldan yürümemiş, halkın ne durumda olduğunu araştırmayı vezirlerine bırakmıştır. Doğrudan kendisi askerin içine girip onları yakından tanımak, halkın işleriyle ilgilenmek bu padişahın âdeti değildir. Bundan ötürü adalet yolunda gitmek, yalnızca vezirlerine gerekli bir iş olup kalmıştır. Sultanların, akıllılar dururken gafilleri kullanması, doğrular ve insaflılar varken yüze gülücülerin seçilmesi, bunların halka zulm etmelerine izin verilmesi anlamına gelir. Haklı ve lâyık olan rüşvet vermez, rüşvet de almaz. Ama oturduğu makamı dolduramayan kişi sabah akşam rüşvet alır da, verir de.

Buraya Âli hemen bir *hikâyet* sokuşturuyor: Ermişlerden birine, yarın kıyamette, suçluların dünyada yaptıklarına göre cezalarını gördükleri zaman, sen bunlardan hangi zümreye acırsın? deye sormuşlar. Ermiş, hepsinden çok sultanlara acırım, deye cevap vermiş. Bu karşılığın tanıklarını Âli, kendisi veriyor: Zamanımızda padişahlar, atalarının gittiği yolu bırakmışlardır; halkın içine girip onların dertlerini dinlemezler; memleketin idaresini vezirlere yüklemişlerdir; onların haksızlıkları önleyeceklerini düşünürler; oysa işin başında bulunanlar doğru kişiler olmadıkları gibi halkın işlerine gereğince vâkıf da değillerdir. Bunun için *zulm ateşinden kaçacak bir gölgelik arayanlar yanar ateş içine düşerler.* Padişaha şikâyette bulunsalar, o da, şikâyetlerinin doğru olup olmadığını yine onlara sorar; bu yüzden halkın çektikleri gittikçe artar, şikâyetleri gittikçe işitilmez olur.

Âli, Osmanlı ülkesi bunca adı-belli bilginlerle dopdolu iken onlar susuyorlar da, sen neden bu konuları ortaya atmaya kalkışıyorsun, deye sorulursa, 'kimi ermişler, rüyamda, benden memleket yararına olan bu düşüncelerimi anlatmamı istediler' deye karşılık veririm, diyor. Ayrıca bütün insanların, dili dönenlerin, padişahlarına öğütler vererek yardımcı olmaları gereklidir. Korkup ürkmeyi bir yana bırakıp *âb-ı hayat da olsa* canlarından el yuyup, gizli veya açık öğüt vermeye cüret etmelidirler. Bunlar, padişahların görür gözü olmalıdırlar, padişahın göremediklerini ona göstermelidirler. İkincisi, onun, tutar eli yerinde olup yoksulları ayakları üstüne kaldırmalıdırlar. Üçüncüsü, savaşlar için saklarmış çelik kalkan gibi, padişahların başına gelecek her kazaya karşı durmalıdırlar. Dördüncüsü, hak sözü; az, çok demeden, çekinmeden söylemelidirler. Beşincisi, padişaha kolkanat olmalıdırlar. Altıncısı, padişahın yürür ayağı yerinde olup her yanda ona hizmette olmalıdırlar. Sözün kısası bir memleketi şenlendiren de vezirlerdir, zulm edip yıkanlar da onlardır.

Âli, değerli vezirlerin bir memleketi nasıl yükselttiklerini; bilgisiz, değersiz olanların da nasıl çökerttiklerini, tarihten aldığı örneklerle açıklamaktadır. İlkin, Mevlâna Kırımî ile Fatih Sultan Mehmet arasında geçen bir konuşmayı anlatıyor: Fatih'in, Kırımî'ye vaktiyle bayındır bir ülke iken Kırım'ın sonradan nasıl olup da çöktüğünü sorması üzerine o, iş başına değersiz vezirlerin gelmesinden, deye cevaplandırıyor. Âli, Fatih'e sadrıazamı Mahmut Paşa'nın, Sultan Hüseyin Başkara'ya Ali Şir Nevaî gibi bir büyük şair ve bilginin vezirlik ettiğini söyledikten sonra, Gazneli Sultan Mahmut ile Firdevsi'nin hikâyesine geliyor. Gazneli Mahmut hasis vezirinin sözüne uyarak, Firdevsi'ye yazdırdığı Şehname için söz verdiği ücreti vermemiş, bunun üzerine Firdevsi'nin yazdığı hicviye dolayısıyla, nâdan vezirinin kabahati yüzünden bugüne değin dillerde destan olup gitmektedir. Âli, kendi zamanından da bir örnek veriyor.

Sıra ile, İran fethine memur edilen Sinan ve Lala Mustafa Paşaların, asıl işleriyle, savaşın gerektirdikleriyle uğraşacak yerde, birbirlerine düşmelerinden devleti türlü ziyanlara uğratmış olduklarını anlatıyor. Sonunda sözü vezirlere getirip onlar hakkındaki görüşlerine dönüyor: *Ben dört yıl ara vermeden sefer seferledim. Vezirlerle, beylerbeyilerle düşüp kalktım. Bunlardan hiçbirini, hiçbir doğru niyyet ve temiz yürekle padişahın hizmetinde, eteği belinde görmedim. Birbirlerine garazdan başka sözlerini işitmedim. Kimisi, gençlik gereği, dünya müzahrafatıyla böbürlenmekte, kimisi, yaşlılığı dolayısıyla, bütün hırsı ve tamaıyla servet yapmak ardında. Kimi beylerbeyileri zaten dirliklerle tımarlar satıp ticarette, bazısı da kışkırtıp bozgunculuklarla askeri birbirine düşürmeye çalışmakta. Bu yüzden devletin yaptığı masrafa acımazlar. İran şahının iki aylık yol büyüklüğünde olan ülkesine iki konaklık yer içeri girip dolaşmayı ganimet sayarlar.*

Âli, içinde yaşadığı devrin iyiliği ve kötülüğü, ulların ayakta kalıp, alçakların üstlere geçmeleri, padişahın bu işlerden haberi olmamasındandır, dedikten sonra bu bozukluklara yol açan sebepleri anlatmak üzere *Nushu's-salâtîn*i yazdığını söyleyerek bölümlere geiyor. Bu ana bölüm *lâzime* adıyla yanbaşlıklara ayrılmış ve bunların her birinde padişahın nelere önem vermesi, ne yolda davranması gerektiği konuları üzerinde, önemlerine göre, durulmuştur.

Bâb-ı evvel. - Lâzime-i salatın olan umurdadır. İlkin, padişahın halka kendisini sevdirmesi gelir. O da, iyi ahlâklı kişilerle ilgilenmeli, her zaman hakîm ve akıllı insanlarla düşüp kalkmalıdır. Kendisinden önce gelip geçmiş olan hükümdarların sergüzeştlerini anlatan tarihleri zaman zaman okumalıdır. Adalet ve insaf yolundan ayrılmamalıdır. Değerleri tam ayar altın yerinde olan kâmil insanlar dururken akılsız, dil bilmez, ortalığı karıştıran kullarını devlet işlerine karıştırmamalıdır. Zaferden zafere koşan askere çok yüklenmemeli; güçsüzlere ve yoksullara cömert davranmalıdır. *İkinci lâzime.*- Benzerleri arasında nadir olan, sözü sohbeti düzgün, edip bir musâhip edinmektir. Bu musahibin ahlâkında peygamberlerinkine benzer yönler bulunmalı, sohbetlerinde eski hükümdarların tarihlerini, ermişlerin menkabelerini hazırlayıp anlatmak yetkisi olmalıdır. Saltanatın şerefini düşüren olayların açık sözlerle ve doğru misallerle padişaha anlatılmasında cüreti olmalıdır. Başkalarının padişaha anlatmaktan çekindikleri, buna cüret edemeyip korktukları işleri ona musahibi anlatmalıdır. Bu kişi, padişahın meclisinde musahebelerde bulunmalı, şiirler okumalı; tefsirden, hadisten anlamalı; nücum bilmeli; dil bilgisinde yetkisi olmalı; hekimlikten, hendeseden, aruzdan nasibi bulunmalıdır. Âli, kendisine *şems redifli bir kaside sunduğu Musahip Şemsi Paşayı, yukarıda sıralarığı erdemlerin hiçbiri bulunmayan, varlığı ile yokluğu bir, değersiz bir kişi saymaktadır. Üçüncü lâzime.*- Padişah, atalarının hizmetinde bulunmuş olanları görüp gözetmelidir. Adaleti tevâtüre ulaşmış olan bir hâkimi azl etmemelidir. Serhad işlerinde vukufu olan sancak beylerini ve beylerbeyilerini mansıplarında bırakmalıdır. Yoksa, serhad koruyucularının vakıtlı vakıtsız değiştirilmesi, düşmanların kuvvetlenmesine ve gazilerin birbiriyle düşmanlığına yol açar. *Dördüncü lâzime.*- Dini-bütün casuslar kullanıp her zaman halkın hallerini araştırmak ve hâkimlerin durumlarını öğrenmek ardında olmaktan geri durmamalıdır. Zaman zaman bu casusların durumları da araştırılmalıdır. *Beşinci lâzime*- Köylerde, kasabalarda, çiftliklerde tefeciler ve yerli naiplerle işbirliğinde bulunan kötü kişilere yardımcı olan kimseler görevlerinden koğulup uzaklaştırılmalıdır. Bunların iş başında bulunmaları nice yoksulların ocağını söndürmüştür. Hâkimlerden çok onların hükümleri geçer; hâkimler geçici, onlar kalıcıdır. Padişah bunları kimi adalara, Kıbrıs ve Rodos gibi yerlere sürmeli ki, halk zulümlerinden kurtulup da köyler ve kasabalar gereği gibi şenlik olsun. *Altıncı lâzime.*- Divan kâtiplerine ve yazıcılara gelince bunların çoğu afyon ve esrar kullanırlar, keyiflerine düşkündürler; kısa akıllıdırlar; kanunlara, tüzüklere uymayan nice işler yaparlar. Padişahın bunlara çok dikkat etmesi gerektir. Onun, elbette kalem gibi doğru olanları kulanması ve kâğıt gibi yüz aklığı ile çalışanlar hizmetlenmesi gerektir. *Yedinci lâzime.*- Akıllıları seçmek ve hâkimleri kullanınakla ilgilidir. *Kanun-ı kadim* değildir deye geçersiz sebepler gösterilmeyip kıdemleri aynı olan kimseler arasında alışılmış âdetler yürütülmelidir. Bilginler ve akıllılar başkalarına üstün tutulmalıdır. Âli bunu desteklemek üzere bir *hikâye* anlatıyor. Yavuz Sultan Selim, Üsküdar'da bir avlanma sırasında *Pîrî* adında bir adama rastlamıştır. Kendisiyle konuşmaya başlayınca bu adamdan hoşlanmış ve *'Kütahya kazasını, Pîrî nam bir erbâb-ı tedbir kuluma verdim'* dermiş. Bu zat, tarihte sonradan Pîrî Paşa deye ün alan vezirdir. Yavuz Sultan Selim kendisine, vezirlerin ne yapıp ettiklerini araştırmakta ruhsat vermiş ve *'paytaht-ı aliyyede bulunan arka hamallarına varınca yoklayasın'* demiştir. Âli, bu bölümü Yavuz'un musahipleri arasında Taczade Cafer Çelebi ile Mevlâna Ahi'yi ve Üstad Hekim Ebü'l-maâli Mevlâna Ahi'yi sayarak sürdürüyor. Peygamber olduğu bile söylenen İskender'in Eflatun'u kendisine vezir edindiğini, Süleyman Peygamberin, ilim ve hıkmet sahibi olduğu için Lokman'a, anlayışı, tecrübesi ve keskin zekâsı dolayısıyla da Asaf'a vezirlik verdiğini, hele yırtıcı hayvanların akıllılarına, kuşların da zeki olanlarına bile kimi kapalı konuları danıştığını ileri sürüyor. Hazret-i Peygamber de, ilk büyük dört halife ile istişarelerde bulunmuştur. *Sekizinci lâzime.*- Yeryüzünün sultanına lâzım olan gerek beylerbeyi olanlarla beylerden olsun, gerek aylıkçı, sipah ve zaamet erbabından olsun, özellikle beytülmaldan para alan, sayısı bilinmez askerlerden, din gayreti çekip elinden geleni yapan ve böylece akranından seçilmiş ve ün almış kim varsa bunlara yüksek mansıplar verilmelidir; hizmeti arttıkça da maaşlarını artırmalı ve mevkileri de yükseltilmelidir. Âli bu bölüme *matlub-ı mühim* başlığını koymuştur. *Dokuzuncu lâzime.*- Hakanlar, savaşlarda aldıkları ganimetlerle zenginleşip çiftlik ve akar sahibi olmadıkça imaretler, hastaneler, mektepler, medreseler ve başka hayırlar yaptırmamalıdır. Gerekli olmayan yerlerde hazineyi harcayıp ziyan etmeleri gerçekten uygun değildir. Çünkü beytülmaldan imaretler kurmağa ve lâzım olmayan mescitler, medreseler yapmağa şeriatça icazet yoktur. Onun yerine:

Mescid ü mektebi ko, âdem yap
Ka'be yapmakçadır âdem yapmak
Taş, ağaç kaydı ne lâzım, şâhım
Yaraşur şehlere âlem yapmak

Onuncu lâzime.- Padişahın sarayında yetişip bir görevle taşra çıkan bölük halkının Mısır'a gönderilmeleri ve bu yolla heva ve hevese kapılmaktan korunarak hallerinin düzgün olmasıdır. Âli, *Hâlât-ı Kahire* adlı eserinde okuduğumuz gibi Mısır'ın durumunu çok iyi tanımaktadır. Onun için bu bölüm üzerinde daha uzun durmuştur. Çünkü diyor, bu taife sarayda iken çok nimetler ve mükemmel sınırsız mühimmat içindedirler. Altınla işlenmiş ve ipek giyeceklere, atlas ve kemha feracelere, pahalı altın sırmalı at takımlarına, çölleri aşan atlara, altın kılıçlara sahip olarak taşra çıkanlar, orada, şarap içip saz dinleyenlere yeltenip çalkanırlar. *Özengi yoldaşlarıyuz* diye özengi gibi bunların yanlarına takılırlar. Onlar da bunları ayartıp gâh meyhanelerde yiyip içmeye, gâh işrethanelerde nigar avlamaya alıştırırlar. Günden güne baştan çıkarıp az zamanda o hale gelirler ki, paraları tükenir, giyecekleri paralanır, at ve silah takımları yok olur gider, tığteber kalırlar. O zaman İstanbul yakı-

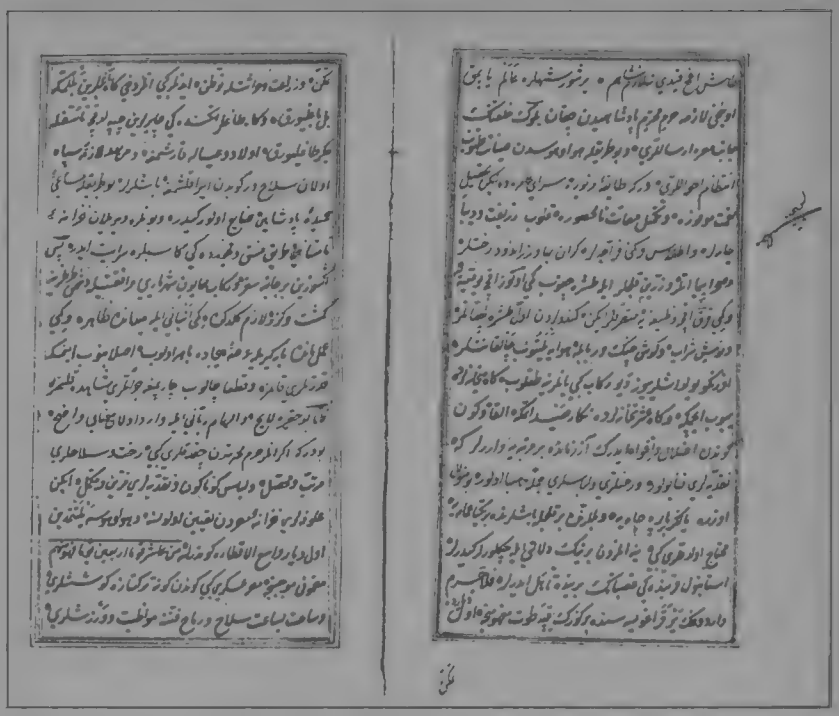

H 39v-40r

nında ve kasabaların birinde evlenirler; vardığın yer karanlık ise, sen de bir gözünü kapalı tut, dedikleri gibi o diyara yerleşirler. Ekip biçmekle uğraşanlar gibi onlar da gâh bağlarını bellemeye bel bağlarlar, gâh dağlar eteğindeki çayırlarını çapaladıkça ciğer dağlayıp çoluk çocuğa karışmaya, bundan sonra da silah kullanıp ata binmekten uzaklaşmaya başlarlar, padişahın bu yoldaki çalışmaları ziyan olur gider. Bence bunlara, saraydan çıktıkları gibi takımları ve silahları verilse, türlü giyecekleri ve paraları eksiksiz iken ulûfeleri de Mısır hazinesinden belirlense, heva ve hevese yeltenmeden Mısır'a, o büyük ülkeye gönderilse, Mısır askeri gibi bunlar da günden günde talim görürler, ata binerler, silah kullanırlar, sipahilik öğrenirler ve o zaman seneden seneye Mısır hazinesinden İstanbul'a gönderilen hazine de yabancılarla değil, bunlarla gönderilirdi. *Onbirinci lâzime.*- Va'zında *halt-ı kelâm* eden ve halkı kötüleyen vâizlar yasaklanmalıdır. Eski vâizlar, vaızlarını ayet ve hadislere dayandırmakta ve halkı uyandırmakta idiler. Şimdiki mürâi tablahorlarda, Allahın kullarını türlü türlü kötülemeler, onlara lâf sokmalar, yaptıklarını beğenmeyip söğüp saymalar olsun, gâh padişaha, gâh onun vekillerine dil uzatmalar olsun, sürüp gitmektedir. Oysa bunların birer celâli olduklarında şüphe yoktur. *onikinci lâzime.*- Paytahtta, demek ki, İstanbul'da, Bursa ve Edirne'de yerleşmiş olan *etrâk-i a'vâm ve manav* diye bilinen esnaftır. Bunlar, memleketin köylerinde ve nahiyelerinde havass-ı hümayuna ve sipah ve zuamâ tımarlarına yazılı raiyyet ve evlad-ı raiyyet iken yurtlarından ayrılıp adı geen üç şehire yerleşmişler, türlü sanatlar yapmaya ve türlü güzel işler öğrenmeye gelmişlerdir. Bunların ednası, arka hamalları ve kestane pişirip satan manavlarla Bit Pazarı dellallarıdır. En az kazançları yıldan yıla yüzer sikke altundur; çoğu bundan da fazla kazanırlar. Öyle iken mutlaka sipahlarına bir yararları olmadıktan başka hazineye bir akça vergi vermezler. Önceleri bunlardan alınan *çiftbozan resmi* de artık alınmamaktadır. Âli, bunların yüzbinden artuk nufus olduklarını söyledikten sonra her birinin *yazulu raiyyet* iken silindiklerini ve bunca hukukun kaybolduğunu söylüyor ve bu çiftbozan vergisi alınsa Mısır Hazinesini geçer diye ekliyor. *Onüçüncü lâzime.*- Gerek padişahın, gerek devlet ileri gelenlerinin bahşişler ve armağanlar dağıtmakta israfa kaçmalarıdır. Bunlar yapılsa bile liyakat gözetmeleri gerektir. *Ondördüncü lâzime.*- hazineyi israftan korumak, devletin hazinesini olur-olmaz yerlere saçmaktan çekinmektedir. Bir örnek olarak, Paytaht İstanbul'daki Yeni Padişah Sarayı ve ondan başka Eski Saray. Bunların her biri âdetâ bayındır birer şehir gibidir. Eski padişahlar zamanında bunlar bu türlü tumturak içinde değillerdi. Kaldı ki, padişahlar başka saraylara o kadar rağbet etmezlerdi... Bugün İstanbul'da İbrahim Paşa Sarayı, Valide Sultan Sarayı, Galata Sarayı, Üsküdar Sarayı -ki bunlar eski ve yeni iki büyük saraydırbunlardan başka Edirne Sarayı ki, bu da başka bir devlet sarayıdır. Her birinde birçok iç-oğlanları ve hadım kısmından her birinin birçok ağaları, baltacıları, kapıcıları ve yine bahçevanları ve bostancıları vardır. Bunların her gün yemeklerine, aydan aya verilen mevaciplerine ve in'amlarına ve her üç ayda bir hilatlerine ve giyeceklerine harcanan paralarla, sarf olunan gümüş ve altunlarla kaç ordu beslenir. Asker sayısının artırılmasına ihtiyaç çekilmediği takdirde günden güne harcanan paranın nice bin altun aşağı düşmesi gerçektir. Eğer 'kimbilir,' ansızın lâzım olursa ve saadetlü padişah ol saraylardan birine gelecek olursa' denilirse namus-ı saltanata lâzım olan o makule binaların boş durmayıp gece gündüz tamir kılınmasıdır,. deye cevap verilirse biz deriz ki: O hizmete her sarayın bahçe ustasıyla bostancıları kâfidir. Geri kalanların salt israfa sebep oldukları, padişahın da zaman zaman oralara gitmediği de meydandadır. Bunun gibi, yeme-içme işlerindeki israflar, adı geçen Eski ve Yeni Saraylarda meydandadır. Bunları anlatmanın yolu yoktur. Söylense, bunlar, hiçbir kimsenin inanacağı mertebede değildir, öyle sonsuzdur. Şüphesiz aşçılar, ekmekçiler, kilerciler denilen hıyanet takımları, saray ağalarına arka vermişlerdir. Hallerini düzeltmek için vezirlerden biri mukayyet oldukça onları siper edinmişlerdir. Onlar da sanırlar ki, yemekleri kesile, yahut alışılmış olduğu gibi eski israf yolunda verilmeyip eksile. Hemen o saat padişahın huzuruna varurlar, verilmekte olan yemeğimizi kestiler deye ağlaşırlar. Derhal o anda ferman habercisi acele ile koşup gelir, yetişir. 'Saray ağalarının yemeklerine ilişilmesin' deye dürişür. Hattâ, bu bir türlü ruhsat demektir- deye yutup saklamanın artmasına açık kapı bulurlar; şüphesiz, gizli ve aşikâr tabak tabak sonsuz içecekler, bir eşiğe doğru akan bir deniz ve saray kilerinden kapıcılar evine bir taşkın sel olmaya başlar. Müslümanların beytülmalına ve din sultanının hazinesine sahip çıkmaya çalışan doğruları gördükçe, o hainlerin her biri söz atıp laf sokarak kendisini taşlarlar. İçoğlanlarının ve saray ağalarının evvelden beri alageldikleri yemekleri ziyadesiyle alsınlar, macunlardan ve içeceklerden istedikleri kadar yisinler, tek hemen kilerci ve aşçı takımını korumasınlar. O hırsızların hakkından gelmek isteyenlere ihanet etmesinler. Çünkü bir tarihte soruldu, yani kilerin ve matbahın yaptığı masrafların hepsi görüldü. Günlük üç kantar badem, dört kantar gülsuyu, özellikle günde kırk kantar şeker, yıldan yıla şerbet süzgüsü adıyla altı yüz altmış tane tülbent hisaplandı ve yine içağalarının yardımıyla bu teftiş kaldırıldı, olduğu gibi bırakıldı. Bunlardan daha garip bir hal de *ehl-i hıref* adındaki kavm-ı nü-

zahrefin mevacipleri konusudur. Sanat erbabının her cinsinden beşer, onar hünerli üstad hayırlı hizmetlerin görülmesine yeterken her nev'inden yüzer kişiye yakın yazılmıştır. Ve bunlara sefer hizmeti teklif olunmayıp beşer-altışar akça mevacibi ancak hak etmişler iken yeniçeri zümresine benzetilerek *buçuk kaidesi* ile külli yevmiyeler elde etmişlerdir. Her biri liyakati olmadan ve bir iş görmeden büyük aylıklara ermişlerdir ve dergâh-ı âli müteferrikaları gibi imtiyaz elde etmişlerdir. Bunlardan bir tanesi altmış-yetmiş nefer kuyumcu ve iki yüz nefer nakkaşlar ve musavvirler ki, her biri iki-üç sipahinin ulufesini yir, ama bir sefere çıkmaları buyurulsa, işe yaramaz bir eşek gibi, sefer eşmezler; padişah hizmetlerinden bir iş buyurulsa, başkalarından aldıkları gibi harç ve ücret almayınca o işe yapışmazlar. Hattâ bu hakirin eserlerinden *Nusretname* adındaki kitabımı tezhip ve tasvirlerle tertip ettirirlerken onu bir yıl kadar bir zamanda bir kâtip yazdı, günde onaltı akça, aylığından başka, değerinden çok ücret aldı. Üç tane kuyumcu, bir yılda yirmibin akça miktarı ulûfe aldıklarından başka kırkbin akçalık altun varak sattı. Bununla birlikte altunu alıp hizmetine ücret almamak gerekti, ama tamamını aldı. Yine bunun gibi yirmi nefer kadar musavvir ve nakkaş ve müzehhip bir senede ellibin akçadan ziyade aylık almışlarken, ellibin akça daha, adı geçen kitaptan ücret aldılar. Sebebi soruldukta, *'olagelmiş'* diye eğri bir cevap verdiler. Eski sultanlar zamanında böyle yüklü işler düşmezdi. Seneden seneye bir asâ ve yahut birkaç tabakça ve bir yay nakş ettirmekle birkaç altın in'am buyurulurdu. Yoksa bu makule külli kitaplar nakş ettirilmek ve aylıklarından fazla harç ve ücret verilmek gerçekten olmazdı. Şüphesiz bu makule işsiz, güçsüz, işinden atılmış, özellikle 'bütün musavvirler cehennemliktir' hadisi gereğince bu kötü ahlâklı rezil taifeye bu yolda israf ve din sultanının hazinesini bu makule sanat erbabına durmadan ziyan ettirmek, maliyenin başında bulunanlara reva değildir; ve tekrar tekrar padişaha arz olunmaması hiçbir vechile yakışık almaz. Sözün kısası bu anlattığımız israf ve ziyanın tamamı hisap olunsa, fazladan ödenen ve yapılan masraflar çıkarılıp lâzım olanlar doğrulukla ve güvenle görülse ve ehl-i hıref ulufeleri onar akça yevmiyeden ziyade olmasın deye kanunnameye yazılıp ağır yevmiyelileri ve yetecek sayıdan ziyadesi bölük halkına katılsa, ne kimseye sahiden bir haksızlık olur ve ne de Müslümanların beytülmalına açıkça hıyanet olurdu. Hele ulufeleri de kendilerine halâl olup iş görmeden ve hak etmeden mevacip yiyerek haram yimiş olanlar da suçlu olmaktan kurtulurlardı. Zira çarşu esnafı denilen bu kötü ve soysuz topluluk kılıç hizmetine yaramazlar, kalem hizmetine ise hiçbir yolda güçleri yetmez. Bununla birlikte ayda, yılda bir hizmet buyurulsa 'harç akçası' deye iki kat para alırlar ve yine aydan aya devlet hazinesinden kemerler dolusu mevacip ellerine geçer. Onların bölüğe katılmaları lûtfun ta kendisidir ve doğrudur. Korunmaları din ve devlet mühimmatına uymaz ve böylesine korunmaları da bir suç işlemektir. Allaha and ve nimetlerine şükr olsun ki, âlemin sığınağı olan saadetlü padişah, maliye işlerine vekil edindiği şahsa ruhsat verse ve hayinleri korumaya karışanları susturup bu bapta re'y ve tedbir nihayet buluncaya kadar beklense ve sonradan herkesin kendisine tahsis edilen yemeği ve belli nimetleri kendisine ulaşıp ancak hain hırsız olanların yuttukları ve gizledikleri devletin hazinesine kalsa, yeniden bir memleket fetholunmuşcasına güzel bir çalışma olurdu ve seneden seneye bir büyük hazine gönderilmişcesine hazinede eşsiz bir artış kesinleşirdi. Doğru olanın doğruluğu ve hayinin yalanı için sabah gibi parlardı. Şu şartla ki, yüce padişah bunu yapacak kuluna arka olsun ve sadrıazam olan vezirinin de her hususta elinden tutsun. *Onbeşinci lâzime.*- Başka bir hükümdarın memleketinden gelenlere itidal üzre riayetleri ve onlara, kötü bir duruma düşmeden, hallerine uygun şekilde iltifat etmeleridir. Sultanların yüce kapıları bütün gelip gidenlere açık tutulmak gerektir. Nicelerinin de gelmelerine ve düşman tarafını bırakıp padişah eşiğinin toprağına yüz sürmelerine sebep olurdu. Kendilerine verilen mansıplar, terkettikleri serhaddin muhalifinde ola ki, nice eyyam birbirleriyle haberleşmelerine ve gençlik deliliklerine tutulanların pişman olup geri dönmelerine sebep olmasın. Türlü soylardan, kimi başka başka milletlerden olanlar vardır ki, mutlaka hükümete lâyık olmazlar ve milletin sığınağı olacak derecede buna lâyık değillerdir ve bunu hak etmezler. *Onaltıncı lâzime.*- Mansıp erbabının olur-olmaz bahane ile azl olunmaması ve eshâb-ı meratibin azli ve hizmetlerden uzaklaştırılması kararlaştıktan sonra ekâbirin ricasıyla kendilerine yine mansıp verilmemesidir. Bütün askerlerin çektiği bu türlü yakışık almayan alışveriştir. Hizmetinde doğrulukla bulunan ve mansıbındaki gerekli hizmetleri gören kimseyi azl etmek açık bir haksızlıktır. Ve suç isnadıyla azl edildikten sonra iltimasla yine mansıp verilmesi çirkin bir tutumdur. Bilginlere ve şairlere gelince, bunların mansıba girdikten sonra azl olunmaları, hele Kur'an-ı Kerim'in 'bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?' âyetine aykırı davranıp onların avam tabakasıyla bir sayılmaları kötü bir tedbirdir. Bu soydan kişilerin bilgi mansıpları nasıl ebedi ise dünya mansıpları da öylece ebedilikle perçinlenmiş olmak gerektir. Bunların hayatta oldukları müddetçe mansıplarında bırakılmaları ve olur-olmaz hastalıklarıyla üstlerinden alınmaması gerektir. Bu kemal erbabından başka hukuk isbat eylemiş hizmet erbabı vardır. Bunların gittikçe aylıklarının artması ve vardıkça mansıplarının yükselmesi, din ve devletin önemli işlerinden, saltanat ve mürüvvetin gereklerindendir. Çak baştan azl ibtilâsı iblise mahsus bir belâdır. Yüce eşiğe hizmette bulunup emeği geçenlerin bu türlü cevr ü cefayı bilmeleri değil, buna tutulup da eziyet ve cefa çekmeleri bile gerçekten caiz değildir. Sebebi şudur: Eski sultanların zamanında, mansıplar ve dirlik makulesi mertebeler *ocaklık yolu* ile verilirdi. Yani atadan oğula mansıp miras kılınırdı. Diyelim, bir mansıp ehli büyük bir hata işler de onun öldürülmesini gerektiren büyük bir suçu bulunursa cezasını verirlerdi. Ama mansıbı yine *aslah* evladına verip ocağı söndürülmezdi. Ve eğer hükümete yarar ve üst köşeye geçirilmeye lâyık bir yetişmiş oğlu olmayıp da ya dadısının koltuğunda bir meme çocuğu, yahut henüz büluğ çağına erişmemiş bir küçük oğlan kalsa, padişah tarafından ona tecrübeli bir vekil tayin olunurdu. O mutlu oğul, büyüyüp reşid oluncaya kadar vekiline bırakılırdı. Bununla birlikte masrafları ve harcamaları çak babası zamanındaki gibi sürerdi ve çocuğun hayatında ve yaşayışında eksik gösterilemezdi. Şüphesiz eski hakanların bu cihetten kendilerine yapılan hizmetin hakkını gözetmeleri ve ordunun eşraf ve a'yanına, hattâ büyük ve küçük denilenlerine ocaklık yoluyla, büyük himmet göstermeleri, askerin varlarını, yoklarını, canlarını feda etmelerine sebep olurdu. Ve onların divanlarında azl edilmiş ve bu yüzden gönlü kırık kimse bulunmamasına bu türlü kanunları sebep olurdu. *Onyedinci lâzime.*- Kenar beylerbeyilerinin hazine nazırı olmaması ve sultanların hazinesinin ve Müslümanların beytülmalının onların eline geçip yok olmamasıdır. Bir beylerbeyi, beş-altı yüz adamıyla koşup, yutup saklamak vadilerinde eteğini beline dolayıp da 'hazine nazırlığı bana buyurulmuştur ve devletin maliyesinin benim elime bırakılması bana lâyık görülmüştür' deye aç kurt gibi koyulunca ve koyun sürüsü gibi halktan bunu ganimet gibi almaya yöneldiği zaman bir defterdar bunu nasıl önleyebilir? Farza önüne geçmeye kalkışsa, *'hüküm galibin'* iken onun tezkiresiyle hangi

maliye memuru iş görür? Deyelim ki defterdar çıkışıp azarlayarak korkutmaya kalkışsa bu defa beylerbeyi kendisini öldürüp yok etmekle korkutur. Defterdar, elinden yazı geldiği için dergâha arz ederim, dese beylerbeyi, onun arkasından defterdarın asılması gerektiğini yazar. İşte bu yüzden hangi memur vardır ki 'ölmekten yaşamak yeğdir' demeye. Ve her nesi varsa beylerbeyine verip kendi de bulduğunu yemeye. Böylece zorbalık ederek iş bir dereceye varır ki beylerbeyiler 'dediği dedik' bir unvan sahibi olup çıkarlar. Defterdarlar da kalemleri ellerinden alınmış yazıcılar zümresi gibi yenilip-güçsüz kalırlar. Adı defterdar ama ancak bir karalanmış defteri var, fakat altının ve gümüşün muhafazası ve idaresi beylerbeyilere verilmiş yüce işlerdendir. Ben 992 (1584) tarihinde Bağdad'a defterdar oldum. Zamanımda azl edilen beylerbeyileri kırkar bin altınla Bağdat Beylerbeyiliğini satın almak ister buldum. Ne zaman ki hazineden para olarak aldıkları salyanesi hisabını ettim, otuz bin floriyi geçmediğini pek iyi anladım. Öyle ise neden bu miktar altın verirler? Bağdat eyaletine canlarını verip talip oluyorlar, dedim. Birinin aldığı paraları yokladım; defterdarların aracılığı ile olmak üzere bir senede yüz on yük akça devlet hazinesine, iki yüz kırk yük akça da kendi hızânesi dediği hızâne-i âmireye tahsil ettiğine vukuf buldum. Şüphesiz, bunların hazine nazırlıkları kaldırılıp o hizmet doğrudan defterdarlara ısmarlansa, hazine-i âmirenin günden günden artması ve onların açtığı rüşvet pazarının kesadı kesinleşirdi. Allah'a and ederim ki nazırlıkla kırk bin altın saydıkları eyalete, bunazırlık olmasa beş bin altın vermezlerdi; belki müşteriler arasına bile girmezlerdi. Sözün kısası, onların nazaretinden garaz beytül mal için çalışmaksa zararları günden güne meydandadır. Ve eğer defterdarlara gadr etmek ise bir hisseye ait rüşvetin iki hisse olduğu açıktır. Biri kılıçla korkutup alırsa, o biri kalemi ile korkutup alır.

Âli'nin söylediklerine tarihin ekleyeceği bir şey olmasa gerek.

Sözlük

A'vam.- Ayak takımı, ne idüğü belirsiz olanlar; bilgiden ve marifetten nasipsiz ve toplumdaki yeri düşük olanlar.

A'yan.- Adı-sanı belli kişiler, ileri gelenler, soylular.

Aylıkçı.- Devlet hazinesinden aylık alanlar.

Baltacılar.- Padişah sarayının dış hizmetlerinde kullanılan görevliler.

Beytülmal.- Devlet hazinesi, maliye dairesi, devlet kasası.

Bostancılar.- Saraylarda köşklerin bekçiliğini yapan ve zabıta işleriyle ilgili olan saray mensupları.

Bölüğe katılmak.- Kapıkullarına katılmak, orduya katılmak, bir sivil işten askerlik hizmetine dönmek.

Buçuk kaidesi.- Yeniçeri ocağında yarım akça anlamına gelir. Efrada terakki olarak yapılan yarım akçalık zam demek olup sarayda çalıştırılan musavvir, müzehhip, nakkaş ve benzeri sanatkârlara verilecek olan yarım akçalık zam.

Bülûğ çağına erişmek.- Kız çocuklar kadınlık ve erkek çocuklar erkeklik yaşına gelmek.

Celâli.- Eşkıya, hükümete karşı ayaklanan kişi.

Çak.- Tâ, ta o zamandan, ileridenberi.

Çiftbozan.- Çiftlikle uğraştığı halde bunu bırakıp başka bir iş tutan kimseden eski işine dönmediği takdirde belli bir süre sonra alınan vergi.

Çin sabah.- Güneşin doğmasından önceki zaman, gerçek sabah. Çünkü bir de yalancı sabah vardır. Bu, sabaha yakın ufukta görülen ve az sonra kaybolan kızıllığa verilen addır.

Dergâh.- Mecaz yoluyla saray.

Dergâh-ı âli müteferrikaları.- Sarayda hükümdarın hizmetinde çalışan hizmetliler.

Dirlik.- Geçim vasıtası olmak üzere devlet tarafından verilen maaş ve buna yarayan timar, mevacib ve ulûfe.

Dürişmek.- Didinmek, çalışmak, uğraşmak.

Ednâ.- En az, en aşağı, en değersiz, en alçak.

Ehl-i hıref.- Zenaat sahipleri, belli bir işle uğraşan zenaatkârlar.

Ekâbir.- Büyükler, ulular, devlet idaresinde yüksek makamda bulunanlar.

Eshâb-ı merâtip.- Devlet kapısında bir mertebe, bir makam sahibi olanlar.

Eslah.- En iyi, en doğru, en elverişli, en uygun.

Eşraf.- Bir yerin şerefli kişileri, önde gelenler, adı-sanı belli olanlar.

Etrak.- Âli bu kelimeyi, daha başka o çağın yazarları gibi 'köylü, hoyrat, kaba-saba, bilgisiz' anlamlarına kullanıyor.

Etrak ve a'vam.- Kaba saba insanlar, ayak takımı, bilgisiz, görgüsüz adamlar.

Evlad-ı raiyyet.- Bir hükümdarın uyrukluğunda olan vergi mükelleflerinin çocukları.

Flori.- Altın para, duka altını.

Hâkim.- Bir bölgenin idaresi başında bulunan kimse, sancak beyi, beylerbeyi.

Halt-ı kelam eylemek.- Yalan yanlış konuşmak, rastgele konuşmak, sözün nereye varacağını bilmeden ileri-geri söylemek, halt etmek.

Harç akçası.- Bir resmî görevlinin yapacağı zaruri masraflara karşılık ödenen para.

Havass-ı hümayun.- Osmanlı devletinin fütuhat devirlerinde ele geçen topraklardan hazine için ayrılanlar, devlet hazinesine ait topraklar.

Hazine-i âmire.- Devlet hazinesi, devlet kasası, maliye.

Hıl'at.- Kaftan, resmen giydirilen elbise, teşrifat kaftanı.

Hukuk isbat eylemek.- Devletin kendisine verdiği makamı ve aylığı hak etmiş olmak, devlet hizmetinde bulunmuş ve bundan dolayı bir hak kazanmış olmak. Devlete emeği geçmiş olmak.

Hüküm galibin.- Arapça bir sözün Türkçesi olup bir dâvada, bir anlaşmazlıkta, kuvvetçe üstün olanın, hakka bakılmadan, üstün çıkması anlamınadır.

İç ağaları.- Osmanlı padişahlarının sarayında ve hizmetinde bulunan ağalar.

İç oğlanları.- Saray hizmetine alınıp devletin türlü makamlarına namzet olarak yetiştirilen gençler.

İn'am.- İhsan, padişah tarafından verilen bahşişler, armağanlar ve benzerleri.

Kavm-ı müzahref.- Sözlük anlamı yaldızlanmış kişiler demektir. Tasvir, tezhip, nakış gibi altın varaklar ve gümüş yaldızlarla iş gören sanat erbabı demekse de Âli bunu, burada, kelimenin bir de yalancı, kalp, karışık, çürük anlamlarından yararlanarak kullanmaktadır ve böyle demekle hırsız, hain türlü sanatkârları kasdetmektedir.

Kemerler dolusu.- Eskiden, özellikle hac ziyareti, kervanlarla yapılan ticaret seyahati gibi yolculuklarda, yolcular altınlarını kemerlerinin içinde saklarlardı. Bu deyim o çağlardan kalmadır.

Kemhâ.- Şam ipeğinden tek renkli kumaş.

Manav.- Taze yemiş satan dükkâncı, meyveci; göçmen olmayıp bir yerin yerlisi olan.

Mevacib.- Yeniçerilere verilen aylık, maaş. Bu aylık üçer aylık bir arada olmak üzere her üç ayda bir verilirdi.

Mevacib yemek.- Devletten aylık almak, devletten aldığı maaşla geçinmek.

Musavvir.- Ressam, portre ressamı.

Muzahrefat.- Yalancı yaldızlarla yaldız-

lanmış nesneler; kalp, çürük yaldızlarla yaldızlanmış, yapılmış parlak süsler.

Müzehhip.- Altın yaldız yapan, kitaplara, tasvirlere, yazılara altın yaldız vuran.

Naib.- Kadı vekili. Taşıdığı yetkiye dayanarak yargıçlık işiyle ilgili işlerde mahkeme tarafından görevlendirilen kimse.

Nakkaş.- Özellikle kitaplara, minekâr resimler yapan sanatkâr. Yağlı veya sulu boya ile yapıyı boyayan sanatçı.

Ocaklık.- Kale muhafızlarının ve bir şehrin yerli neferlerinin ulufelerine ya da tersane masraflarına karşılık olarak tahsis edilmiş öşür, cizye, tartı, ipek ve gümrük gelirlerinden bir devlet görevlisine tahsis edilmiş olan pay. Kendisine böyle bir tahsis yapılmış olan kimse bu paraları alır ve bu ona bir dirlik olurdu.

Resim.- Vergi.

Salyane.- Osmanlılarda bir bölük görevlilerle hizmetlilere senelik olarak verilen ücret.

Sefere eşmek.- Savaşa gitmek.

Sefer hizmeti.- Savaşta bulunmak işi, savaşta hizmet yüklenme.

Sefer seferlemek.- Bkz. sefere eşmek.

Sikke altın.- Değeri devletin resmî damgasıyla güvence altına alınmış olan madeni altın.

Sipah, sipahi.- Osmanlı askerlik teşkilatında timar adıyla öşrünü ve vergisini aldıkları topraklara karşılık savaş zamanlarında cebelüleriyle birlikte sefere katılan bir sınıf süvari askeri.

Sipahilik öğrenmek.- Orduda sipahilerin yapacakları işleri öğrenmek, askerlik öğrenmek.

Tablahar.- Asalak, başkasının sırtından geçinen.

Tabakça.- Küçük tabak.

Tasvir.- Resim.

Tezhip.- Altınlamak, altın yaldız vurmak.

Timar.- Bir yerin fethinde, beylik malı yapılan yerlerde sipahilerle zaimlere kılıç hakkı olarak verilen beytülmal hissesi.

Ulufe.- Maaş, aylık, yeniçerilerden başka muvazzaf görevlilere verilen maaş.

Yazılu raiyyet.- Zeamet veya timarın defterinde yazılı olarak kendisine oradan bir gelir bağlanmış olan kimse.

Zeamet.- Fetih sırasında beylik topraklar sayılan yerlerden savaşçılarla bir kısım devlet ve saray görevlilerine kılıç hakkı ve dirlik olarak verilen hazine hissesi.

Zuamâ.- Zaimler, zeamet sahipleri.

Bir Fransız doktorunun gözünden

1881'DE TÜRK BASININ HALİ

"Chez les Turcs" (Türklerde) başlıklı kitap, 1881 yılında Paris'te (27-31 Passage Choiseuil adresindeki Alphonse Lemerre adlı yayıncı tarafından) basılmış. 331 sayfalık kitabın yazarı, bir Fransız doktor. Albert Renouard, kitabın giriş bölümünde, özel olarak "güncel bir yapıt" kaleme almak istediğini belirtiyor. Resmî görevli olmadığı için kendisini tamamen bağımsız hissettiğini belirten Renouard, hiçbir çekincesi olmadan "her zaman gerçeği" yazdığını söylüyor ve istediği yerde Türkleri övdüğünü, istediği yerde de Türkler hakkındaki olumsuz izlenimlerini aktardığını hatırlatıyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmakta olduğunu gözleyen yazar, "Doğu Sorunu"nun kitabın yazıldığı 1881 yılında her zamankinden daha güncel olduğunu ileri sürüyor.

Tematik bir sınıflandırmayı yeğleyen doktor-yazar, gerek İstanbul, gerekse diğer vilâyetlerde yaptığı gezilerin sonucunu tasvir ederken, "Saray", "Bâbıâli", "Kadınlar", "Tüccarlar", "Azınlıklar", "Eğitim" vs... gibi arabaşlıklarla gözlemlerini ve yorumlarını, kaçınılmaz olarak, Fransa ile kıyaslayarak kaleme almış.

Kitabın 271 ve 281. sayfaları arasında yer alan "Basın" arabaşlıklı 18. bölümünün tam metin çevirisi şöyle:

TÜRKİYE'DE BASILAN İLK (FRANSIZCA) GAZETE-BLACQUE-İSTANBUL'DA FRANSIZCA GAZETELER-"COURRIER D'ORİENT" GAZETESİ VE BULGARİSTAN-"LE STAMBOUL" GAZETESİ- YABANCI YAYINLAR VE POSTA İDARESİ-TÜRK BASINI VE HAYASIZLIKLARI-RUM VE ERMENİ BASINI-TÜRKİYE'DE BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ.

Türkiye'de basılan ilk gazete "Spectateur de l'Orient" (Doğu'nun İzleyicisi) 1825 yılında İzmir'de yayınlandı. Bu gazete Fransızca olarak yayınlanıyordu.

Gazetenin kurucusu olan Fransız yurttaşı Blacque, 1831 yılında Sultan Mahmut tarafından İstanbul'a çağrıldı ve kendisine Fransızca bir resmî gazete yayınlama görevi verildi. Bu gazetenin adı da "Moniteur Ottoman"dı (Osmanlı Belleteni). Bir yıl sonra, bu gazetenin Türkçe baskısı da "Takvim-i Vekâyi" adı altında yayınlanmaya başladı. Bugün hâlâ yayınını sürdüren bu gazete, biri resmî, diğeri gayrı-resmî olarak ikiye bölünmüştür ve haftada iki kez çıkar.

1836 yılında, Malta adasında esrarengiz koşullarda ölen Blacque'dan sonra, İzmir'de üç Fransızca, toplam dört adet de Rumca, Ermenice ve Musevice gazete çıkmaya başladı. Yayın hayatına İzmir'de başlayan bu gazetelerden ikisi, 1846 yılında İstanbul'a taşındı ve "Journal de Constantinople" (İstanbul Gazetesi) adı altında birleşti. Bu gazete, 1866 yılında "La Turquie" adını aldı ve Doğu'da en çok okunan, ve en beğenilen Fransızca gazetelerden biri oldu.

İstanbul'da, "La Turquie"nin yanısıra, üç tane Fransızca günlük gazete, yine Fransızca bir Tıp dergisi ve İngilizce-Fransızca yayınlanan bir günlük gazete daha vardır.

Fransızca gazeteler, İstanbul'da en çok okunan, en güvenilir ve en bağımsız gazetelerdir.

Fransızca olarak yayınlanan günlük gazeteler arasında, daha önce adını andığım "La Turquie" İstanbul'un en eski gazetesidir. "La Turquie"den sonra, 32 yıllık "Courrier d'Orient" (Doğu Postası) gazetesi gelir. Gazetenin yöneticisi Mösyö P..., yirmi yıldan uzun bir süredir İstanbul'da oturur. Türkleri çok iyi tanıyan bu zat, Boğaziçi'nde kamuoyunu çalkalamış ve hâlâ çalkalayan meseleleri yakından bilir. Gazete, hükûmetin tehditlerine rağmen bağımsız kalmayı başarmıştır. Bulgaristan'da olup bitenler ve Bulgarlar hakkında Avrupa'yı ilk kez "Courrier d'Orient" gazetesi haberdar etmiştir. Bu nedenle, olanakları elverseydi, Bulgarlar, Mösyö P'ye şükranlarını arzederlerdi. Kimi kötü niyetliler, gazetenin, mâlî olarak, Bulgar partisi tarafından desteklendiğini ileri sürer. Bu iddiayı derinleştirecek değilim, ancak Mösyö P'nin gazetesinin bağımsız olduğunu bir kez daha belirtmem gerekir.

Çok okunan bir başka Fransızca gazete de, Baron Hanly tarafından yönetilen "Stamboul"dur. Çok iyi istihbaratı olan bu gazete genellikle donuktur. Hangi safta yer alınmasının hiçbir zaman bilinmediği bir ülkede, Baron Hanly, kurtla kuzuyu bir arada geçindirmeye çabalıyordu. "Stamboul"un Türk gazeteleriyle giriştiği polemiklere rağmen, bu gazetenin fikrî eğilimini saptamak güç olacak. Yine de bu gazetenin, 1870 yılında kurulan "Phare du Bosphore" (Boğaziçinin Işığı) gazetesi gibi, Yunan çıkarlarını savunduğunu sanıyorum.

Şimdiye kadar saydığım dört Fransızca gazeteden çok daha eski olan ve

İngilizce-Fransızca olarak iki dilde yayınlanan "Constantinopel-Messenger" (İstanbul Kuryesi) gazetesi geçtiğimiz Haziran ayında kapatıldı.

SANSÜR

Şimdiki hükûmet, basına karşı çok sert davranıyor: Hiçbir gazete, Abdülaziz'in sözümona katillerinin skandal yaratan davasını serbestçe değerlendirmeye cesaret edemedi.[1]

Dahası, Bâbıâli'ye düşman yayınların Türkiye'ye girmesinden çekinildiği için, yabancı posta büroları kapatıldı. Sözkonusu büroların kapatılmasıyla ilgili olarak elçiliklere gönderilen bir nota atıfta bulunacağım:

"İç işlerinden gelen raporlara göre, yabancı posta büroları, kuşkusuz istemeyerek, ülkede zararlı ve yıkıcı fikirler yayan bir yığın gazete ve yayının girmesine hizmet etmektedir. Bu propagandanın olumsuz etkileri, her geçen gün biraz daha ağır bir şekilde kendini göstermektedir. Kötülüğün varacağı boyutlardan şaşkınlığa düşen yerel makamlar, merkezî idarenin her türlü denetiminden uzak olan sözkonusu büroların kapatılması yoluyla soruna çare bulunmasını ısrarla talep eder."

İngilizlerin İstanbul'da sadece bir tek yayın organları var. Günlük siyasî bir gazete olan "Levant Hérald" (Doğu Habercisi) İngiliz kolonisi tarafından çok okunuyor ve zevkle izleniyor.

Bismark'ın Doğu konusundaki fikirlerini açıklamasından bu yana, İstanbul'u ve Anadolu kentlerini doldurmaya başlayan Almanların, genellikle yalan söyleyen "Wahreit" (Gerçek) adlı bir gazeteleri var.

Resmî olmayan on kadar Türk gazetesi, Müslümanların tatil günü olan Cuma hariç, haftanın 6 günü çıkıyor. Türk gazetelerinin en önemlisi "Genç Türklerin" yayın organı olan "Vakit" tir. "Genç Türkleri" destekleyen dört gazete daha var: "İstikbal", "Sadakat", "İbret" ve "Hakikat".

"Eski Türkler" ise çıkarlarını günlük "Basiret" gazetesi aracılığı ile savunuyor.

Hükûmetin diğer bir yayın organı olarak, siyasî ve edebî bir gazete olan ve 1843'den beri yayınlanan "Ceride-i Havadis"i de belirtmek gerekir.

Türk basını çoğu zaman çok saldırgandır; "Eski Türkiye"nin yayın organlarında her gün "Gâvur yerilir" ve Avrupalı devletlere yönelen suçlamalara geniş yer verilir. Resmî yayınlar özellikle mâlî durum üzerinde durur. Bu gazetelerden biri, geçenlerde, Türkiye'nin borçlarını ödemek için kendinden lokmasını esirgemediğini yazdı. "Genç Türkiye"nin yayın organları da en az diğerleri kadar serttir. Daha bir ay kadar önce, Bulgaristan'da patlak veren karışıklıklar nedeniyle, bu gazeteler, bağıra çağıra, Osmanlı birliklerinin Balkanları işgal etmesini istedi.[2]

İstanbul'da basılan Türkçe gazetelere, haftada iki kez çıkan bir askerî gazete ile biri tıp diğeri edebiyat konularına ağırlık veren iki aylık dergiyi eklemek gerek. Sarayın matbaasında, hükûmeti destekleyen biri Arapça, diğeri Farsça iki gazete de basılıyor.

CİNSEL MERAKLAR

İstanbul'daki yabancı basın, Türk gazetelerini pek utangaç olmayan efsanevî Karagöz'ün ağzına yakışan deyimleri çok sık kullanarak hayasızlık yapmakla suçluyor.

Bizim porno yayınların yazarları, Osmanlı gazetelerini okuyacak olsa, utançtan kıpkırmızı kesilirdi.

Bu konuda, birkaç gün önce "Stamboul"da yayınlanmış iki örneği aktarmakla yetineceğim:

"Türk gazeteleri bize güzel hikâyeler anlatıyorlar!

Hakikat gazetesi Rodosto'dan (Tekirdağ) yazan bir memurun mektubunu yayınladı. Belden aşağıya yönelmiş açıklıkta bu olayda, refikimizin muhabiri, Malkara'da 15 yaşında evlenen bir genç kızın, nikâhtan sonra on yıl boyunca bâkire kaldığını anlatıyor. Mektup burada bitmiyor. Habere göre, sözkonusu kadının cinsel organı değişime uğrayıp, yirmi yıl içinde öylesine uzamış ki (boy atmış ki), kocası aşağılık kompleksinden kıpkırmızı kesilir olmuş.

Erkekler sülâlesine yeni katılan bu kişinin sakalı bıyığı da çıkmış.

Üstelik, bu yeni erkek, eski hemcinslerinin büyük ölçüde ilgisini çekmeye başlamış.

Tekirdağ mahkemesine sevkedilen erkek-kadın, doktor raporlarını da inceledikten sonra, yargıç tarafından sözkonusu kişinin, erkek olduğuna karar verilmiş ve İbrahim adı konulmuş.

"Hakikat" gazetesinin bu erotik edebiyat parçaları karşısında, "Ceride" gazetesi de boş durmamış tabiî.

Ceride'de yayınlanan bir habere göre, bundan birkaç yıl önce, erkek olduğu sanılan bir *hermaphrodite*'in (çiftcinselin), buluğ çağında, resmî cinsiyetinin eğilimlerine zıt bir yöne kaydığı saptanmış.

Bu çocuğa Halil adını vermişler sonra da birinin Harem'ine göndermişler.

Bir süre sonra ise, bu değişimin tatsızlık çıkarması üzerine mahkeme Halil'in yeniden erkek olduğuna karar vermiş ve sürgüne göndermiş.

Ceride gazetesinin bir başka haberinde ise, yine çiftcinsel olan bir yargıcın (Kadı'nın) öyküsü konu ediliyor. Son Türk-Rus savaşında, kadın kılığına girerek, İstanbul'a sığınmak istemiş bu Kadı. Ancak çok geçmeden trende durum meydana çıkmış.

"Stamboul" gazetesi, "her gün Avrupa'daki yozlaşmadan dem vuranlar açısından refiklerimiz çok formdalar" diye ekliyor.

Osmanlı sansürü, özellikle son zamanlarda Rum ve Bulgar gazetelerine karşı uygulanıyor. Atina ve Sofya'da yayınlanan birçok gazetenin, Osmanlı topraklarına girmesi yasaklandı. Atina'dan gelen tüm gazetelerin bir seferde toplanması sık rastlanan bir olay.

Tunus olaylarından bu yana, Fransa'dan gelen gazetelerin de toplatıldığına tanık olduk. "Journal des Débats" (Tartışmalar Gazetesi), "La République Française" (Fransız Cumhuriyeti) ve daha başka birçok Fransız gazetesi yasaklandı ya da toplatıldı.

AZINLIK BASINI

İstanbul'daki dokuz Rum gazetesi arasındaki en önemlisi olan "Neologos," 1863 yılından bu yana yayınlanıyor ve sıkı bir şekilde Yunan çıkarlarını savunuyor. Sık sık da resmî makamlarla anlaşmazlığa düşüyor.

İstanbul'da Bulgarların çıkardığı üç gazete var. Bunlar haftalık ve önemsiz yayınlar...

Ermenilerin de sekiz gazetesi, bir de Mâcis (ARARAT) adlı resmî, daha doğrusu millî bir yayını var ki, otuz yıldır çıkıyor.

İstanbul'daki kalabalık Musevi topluluğunun çıkarlarını ise, biri Levanten İspanyolcasıyla yayınlanan iki gazete savunuyor.

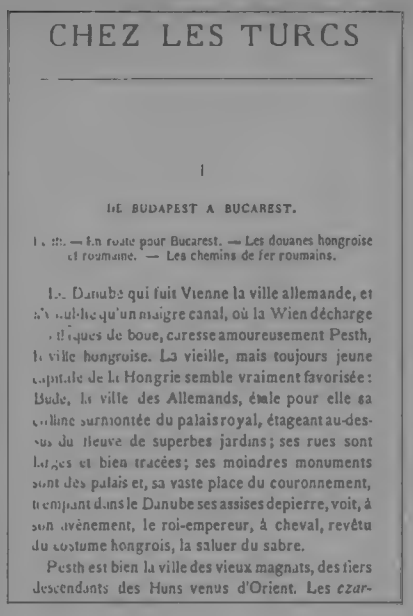

CHEZ LES TURCS

I

DE BUDAPEST A BUCAREST.

[illegible]. — En route pour Bucarest. — Les douanes hongroise et roumaine. — Les chemins de fer roumains.

Le Danube qui fuit Vienne la ville allemande, et n'emporte qu'un maigre canal, où la Wien décharge [illegible] de boue, caresse amoureusement Pesth, la ville hongroise. La vieille, mais toujours jeune capitale de la Hongrie semble vraiment favorisée: Bude, la ville des Allemands, émule pour elle sa colline surmontée du palais royal, étageant au-dessus du fleuve de superbes jardins; ses rues sont larges et bien tracées; ses moindres monuments sont des palais et, sa vaste place du couronnement, trempant dans le Danube ses assises de pierre, voit, à son avènement, le roi-empereur, à cheval, revêtu du costume hongrois, la saluer du sabre.

Pesth est bien la ville des vieux magnats, des fiers descendants des Huns venus d'Orient. Les *czar-*

Dante'nin dilini Boğaziçi kıyılarında duyuran çok sayıda İtalyan ve Maltalıların varlığına rağmen, önemli ve kalıcı hiçbir İtalyanca gazete çıkmadı.

Her vilâyetteki matbaada basılan resmî gazete iki dilde, Türkçe ve vilâyet nüfusunun çoğunluğunun konuştuğu dilde yayınlanır. Savaştan önce Rusçuk'ta Türkçe-Bulgarca bir gazete, Bosnasaray'da Türkçe-Sırpça bir gazete yayınlanırdı. Bugünse Anadolu'da Türkçe-Ermenice, Suriye'de de Türkçe-Arapça gazeteler yayınlanmaktadır.

İstanbul ve Osmanlı taşrasında çıkan tüm gazeteleri kesin olarak belirlemek çok zor olacaktır. Olası tek denetim, ancak "İmparatorluk Yıllık-Rehberi" (Sâlname) aracılığı ile yapılabilir ki, birçok Türk, Ermeni, Bulgar ve Rum gazetelerinin kısa süreler için yayınlandığı gözönünde bulundurulursa, denetimin pek doğru olmadığı ve güç olduğu ortaya çıkar.

Sadece dört büyük Fransızca gazete, "Levant Herald" ile bazı ciddi Türk ve Rum gazeteleri varlıklarını sürdürebilmekte ve düzenli olarak abonelere ulaştırılabilmektedir. Gazete satıcıları, gün boyunca gazeteleri, bağırarak sokaklarda satar. Özellikle de Galata Köprüsü civarında...

Fransa gazeteleri İstanbul'a haftada iki kez gelir ve Beyoğlu'ndaki kitapçılarda ve diğer yabancı yayınların geldiği iki merkezde kolaylıkla bulunabilir. Beyoğlu kahvelerinde de Fransa gazetelerinden istediğiniz kadar bulabilirsiniz.

Türkiye'de çıkan gazeteler harç puluna tâbidir.

1865 yılında çıkarılan Basın Yasasını uygulamak amacıyla Bâbıâli'de aynı yıl bir basın bürosu kuruldu. Bu bü-

KNİDOS

44. sayfadan devam

re uzunluğundaki bir platform muhtemelen küçük bir mabede aittir. Bu tür taş işçiliğine Knidos bölgesinde pek çok yerde rastlanmakta ve Helenistik döneme tarihlenmektedir. Eski Knidos'daki bulguların pek çoğu belirli bir derinlikte bulunmuştur, arkaik ve klasik kalıntılar ise kuşkusuz daha da derinde gömülüdür.

Kırık çömlek parçaları ve diğer bazı kalıntılardan, eski şehrin mevkiinin Tekir'e taşınıldıktan sonra da tamamen terkedilmediği açıkça anlaşılmaktadır. Burası ne de olsa, yarımadanın en verimli bölümüdür. Plinius, Knidos için alternatif bir isim olarak Stadia adını verir. Bu isim sonradan piskoposluk bölgelerinin listesinde ortaya çıkar ve modern Datça'da hâlâ devam eder. (Yani Datça sözcüğü Stadia'dan gelmektedir.) Muhtemelen bu isim, mevkii değişikliğinden sonra eski şehrin adı olarak kabul edilmişti.

Dalacak'ın kuzeybatısı yarımadanın kuzeyinde, Körmen limanı diye bilinen bölge ikinci limandır. Kıyıdan yarım mil içerideki bir caminin yapısında bulunan arkaik başlık, ilerki tarihlerde üzerine "Liman Sınırı" yazılıp sınır taşı olarak kullanılmıştır. Şimdilerde az kullanılan Körmen limanı antik dönemde kuzeyden eski Knidos'dan gelen gemilerin burun çevresindeki tehlikeli geri dönüş yolculuğundan kaçınmalarını sağlaması bakımından çok popülerdi.

Datça'da eski Knidos'da, eski Knidos'dan Kumyer'deki Triopium'a kadar her zaman bir yol olagelmişti. Hattâ bu yolun güzergâhı şimdiki yola yakın seyreder ve çift yönlü trafiğe olanak verecek bir genişliktedir. Yeni şehrin kuruluşundan sonra, yol Tekir'e kadar genişlemiştir. Hemen Kumyer'in yanında bir yol köprü ile nehri keser ki, bu köprünün büyük bir kısmı hâlâ ayaktadır. Bu köprü antik Yunan köprüleri arasında en kayda değer olanıdır. Her iki tarafta uzun birer mesnet asıl köprüyü taşır ve ırmağı üçgen ya da yamuk kemer formunda bir yarıdan ötekine geçer (üstü yok olmuştur). Duvar örgülerinin biçemi, yapıldığı tarihi İ.Ö. 300 olarak düşündürtmektedir. Yol yeni şehre yaklaşırken, iki yanında oldukça geniş bir nekropolis (gömü alanı) oluşturan mezarlıklarla çevrilidir.

Tekir'deki Yeni Knidos çok çekici bir şehir olmalıydı. Strabon, Knidosluların açıktaki adayı anakaraya bir şose yol ile bağladıkları bu şehri, "bir çeşit çift şehir" olarak betimler. Strabon önemsiz bir eksik tahminle, adanın çevresini 7 *stadia* olarak kestirmişti. Ana bölüm akarada olup, sokakların birbirlerini dik açıyla kestikleri Hippodamoscu bir plâna göre yerleşmişti. Bazı yerlerde üçte bir oranına varan dik meyil, kuzey-güney doğrultusundaki sokakların basamaklı yapılmasına neden olmuştu. Surlar adanın üçte ikisini kapsıyor ve anakarada 160 metreye yakın uzunlukta ve 800 metre genişlikte bir alana yayılıyordu. Bu yüzden, yeni şehir eskisinden küçük, fakat daha yoğundu. Doğuda Akropolise kadar uzanan, dikdörtgen prizması biçimindeki taşlardan örülü duvar, en iyi kuzey kısmında korunmuştur. Bu surların, ikisi kuzeyde, biri doğuda olmak üzere üç kapısı bulunmaktaydı. Hâlâ yetkin bir biçimde korunmuş olan kuzey limanının ağzındaki kule hariç öteki kuleler dikdörtgendi.

Bu kuzey limanına, Strabon tarafından "Trireme Limanı" denilmiştir; 20 savaş gemisinin demirlemesine elverişli olduğu söylenir. Genel olarak, liman bir zincirle kapalı tutulurmuş. Girişi, iki yanındaki mendireklerle kısmen örtülen güneydeki ticaret limanı çok daha geniştir. Mendireklerin kalıntıları suyun altında görülebilir ve limana girmekte olan tekneler için bir tehlike oluşturur. Bu liman, sürekli olarak güneyden gelen yelkenlilerle doluyor olmalıydı.

Kuzey tarafın tepesi büyük bir tiyatrodur, fakat çok daha az korunmuş, hattâ batısı tamamen çökmüştür. Bunun doğusundaki dik bir yamacın dibinde Newton tarafından kazılan, tanrıçanın oturan heykelinin bulunduğu -ki şimdi British Museum'dadır- Demeter bölgesi vardır.

Yeni Amerikan kazıları, şehrin ana bölümünün yerleşim plânını hayli aydınlatmıştır; böyle olmakla birlikte, tek tek bütün yapılar için verilen tanılamalar kesin kabul edilemez. Şehrin esas ekseni, doğubatı yönünde (plândaki N'den doğuya uzanan) geniş bir caddeydi; muhtemelen bu cadde, şehir surlarının doğu kapısına gidiyordu. Ana caddeye, güneyden bir dizi taş döşeli sokak dik açılarla açılmakta ve bu sokaklar, doğu limanında deniz kıyısına inmekteydi. Bunlardan (plânda S harfiyle gösterilen) birinin yanındaki kalıntılar kazılınış, Helenistik ve Roma dönemlerinin taraçalı evleri ile herhalde limanla ilişkili birtakım yapılar ortaya çıkarılmıştır. Bu taş döşeli sokakların alt ucunda, limana bakan aşağı tiyatro ile bir *odeon** da vardı. Aşağı tiyatro temizlenmiştir ve iyi durumdadır. Otuz beş sıra oturacak yer, iki *diazomata*** ve her iki yanında da kemerli birer giriş bulunmaktadır. Sahne bölümünde ise, artık görülecek hiçbir şey yoktur. Tiyatronun 8.000 kişi aldığı tahmin ediliyor. Odeon (G) da şirin bir yapıymış, ama pek parçası kalmamıştır.

Şehirdeki esas kamusal yapıların çoğu, ana caddenin batı ucunda yoğunlaşmış durumdaydı. Caddenin güneyinde, neye yaradığı henüz bilinmeyen, kabaca kare planlı bir anıtsal binanın (N) izleri bulunmaktadır; bunun da güneyinde, şimdi kazılmış ve temizlenmiş olan küçük bir Korinthos tapınağı (J) vardır. Bunun hangi tanrı ya da tanrıçaya adandığı bilinmiyor. Tapınağın batısında bir başka odeon, güneye doğru da Dor nizamında (113 metre uzunluğunda ve 16 metre yüksekliğinde) koca bir revaklı yapı (P) yer almaktadır. Bu bina, şimdi bir Bizans kilisesinin kalıntılarıyla kaplı bir alana tepeden bakmaktadır ki, daha eskiden burada bir başka yapı olduğu hemen hemen kesin-

ro, suç konularını ya da Divan'a ya da polis mahkemelerine sevkeder.

1865 yılından önce, bir gazete ancak fermanla yayın hakkına kavuşur, fermanla birlikte gazeteye mâlî yardım da yapılırdı! Bu yöntemle, basının ne denli özgür olmadığı kolayca anlaşılabilir.

Ne yazık ki, 1865 yasasını özel olarak değiştirmekte gecikmediler. Yasanın çıkmasından iki yıl kadar sonra, hükûmet, idarî yöntemle müdahale hakkını ve işine gelmeyen gazeteleri sudan gerekçelerle kapatma hakkını tanıdı kendine.

Osmanlıların ilk Anayasal İmparatoru Abdülhamid Sultan, bugün, 1865 yasasına getirilen değişiklikleri büyük ölçüde kullanıyor. "Constantinopel-Messenger" gazetesi bu uygulamaları iyi bilir. Daha önce de belirttiğim gibi, İstanbul'da hiçbir gazete, Mahmut Paşa ve iki suç ortağı Nuri ve Mithat'ın davaları ve yargılanmaları konusunda özgürce yayın yapma cesaretini gösteremedi. Gazeteler, bu davadan beş-altı gün önce, duruşmanın başlama tarihini bile bilmiyorlardı.

Basın, kuşkusuz, müminlerin fanatik kumandanının gözünde, Tanrı'nın ve Peygamberi Muhammed'in lânetlediği bir araçtır.

Ragıp DURAN

[1] Daha birkaç gün önce (Ağustos 1881) Yıldız Sarayı'ndan yapılan bir açıklamada, gazeteler, mahkûmlar ve verilen cezaların indirimi konusunda yayın yapmaktan men edildi (*Le Temps* gazetesi).

[2] Osmanlı hükûmeti, Berlin anlaşması uyarınca Rumeli üzerindeki metbuiyeti sayesinde, Balkanlar'da garnizon bulundurma hakkına sahipti.

---

dir. Yamacın daha altında, aşağı tiyatrodan pek uzak olmayan bir yerde, bir Dionysos tapınağının (Q) kalıntıları üstüne kurulmuş bir başka Bizans kilisesi daha vardır.

Antik şehrin agorası, hiç kuşkusuz, tepenin eteğinde, Trireme Limanı'nın yanındaydı. Fakat bugüne kadar orada bulunan en çarpıcı kalıntılar, iki Bizans klisesine (R) daha aittir. Bu Knidosluların sofulukları, gerçekten insanı etkiliyor.

Ama Knidos'taki bütün yapıların en önemlisi, ana caddenin kuzeyindeki, çok büyük olasılıkla Euploia (iyi seferler) Aphroditesi tapınağı olan yuvarlak yapıdır. Burası, kuzeyden yarımadaya hâkim bir konumdadır. Yer güzel olmakla birlikte, arkadaki kaya duvarı ve öndeki yamaç, Lukianos'la grubunun hayranlığını uyandıran harika bahçeler için pek yer bırakmamaktadır. Knidos'u kazan arkeolog, tapınağa taş döşeli bir yolla bağlanan bu bahçelerin doğuya doğru uzandığını ileri sürüyor. Tapınak, 1.5 metre yüksekliğindeki yuvarlak, iki basamaklı bir taban üzerindedir. Bunun üstünde de, koyu gri taştan kaidesi bulunmuştur; kaidenin 1.30 x 1.12 metrelik yüzeyinde 5 cm. derinliğinde, heykelin oturduğu D harfi biçiminde boydan boya bir oyuk vardır. Yuvarlak yapıya doğudan dört basamakla çıkılmaktaydı, bunların tam karşısındaysa normal türden, kare plânlı bir sunak bulunmaktadır. Tapınak yöresinde çeşitli tiplerde ve çok sayıda pişmiş toprak heykelcikler bulunmuştur; bunların en ilginç yanı, Lukianos'un anlatısında vurguladığı, erotik ve müstehcen çanakların bolluğudur. Tapınağın tanılanmasını doğrulayacak bir kanıt olarak, civarda bulunan ve PRAX harfleriyle başlayan bir yazıt gösterilmiştir. İddiaya göre, bunlar Praksiteles'in adının ilk harfleriymiş ve yazıtın parça parça olan geri kalanında da Aphrodite'nin çıplak heykeli anlatılıyormuş. Fakat, metnin bu anlamı verecek biçimde nasıl tamamlanabileceğini anlamak güçtür. Yazıt, adı bu harflerle başlayan (ki Yunancada böyle birçok ad vardır) bir kimse tarafından yazdırılmış basit bir adama ait olabilir.

Çok tartışmalı bir iddia da, Knidos'u kazan Miss Iris Love tarafından yakınlarda ileri sürülmüştür. Miss Love, British Museum'un bodrumundaki "çağların tozu altında" yaptığı araştırmalarda, Sir Charles Newton'un 1859'da Knidos'tan gönderdiği taşlar arasında, yüzyıldan fazla bir süredir hiç kimsenin ilgisini çekmeyen bir mermer başı bulduğunda, bunu hemen Praksiteles'in Aphroditesi'ne ait olduğunu ileri sürmüştür. Ancak bunun kabul edilmesi, olanaksız görünmektedir; müze yetkilileri, bu başın Newton tarafından Aphrodite tapınağında değil (ki onun tarafından kazılmamıştır), yarım mil daha ötede, şehrin öbür ucundaki Demeter ve Persephone mabedinde bulunduğunu belirtmişlerdir. Baş ilk bakışta tanınamayacak kadar tahrip olmuş olsa da, çok büyük bir olasılıkla ünlü Demeter figürüne eşlik eden ve aynı tapınakta bulunan Persephone heykeline aittir. Öyle gözüküyor ki, tartışma yerine oturmadan hayli toz kaldıracaktır.

Yuvarlak tapınağın hemen güneyindeki tepenin terasına doğru genişletilen kazılar, kutsal bir nitelik taşımaları olası, bir dizi karmaşık yapı ortaya çıkarmıştır. Aralarında, nympha'ları gösteren rölyeflerle bezeli bir sunağın parçaları da vardır. Buradaki kalıntılar ve alan üzerinde daha çok çalışılırsa, Aphrodite tapınağıyla ilgili sorulardan bazıları yanıtlanabilir.

Şehrin doğu duvarlarının dışındaki nekropolis geniş olup, çok çeşitli mezarlar içermektedir. Bölgenin kuzeydoğusunda bir *dromos*'la, yani duvar örgülü bir geçitle girilen iki kaya mezarı vardır. Mezara giriş, birinde üçgen, diğerinde yamuktur. Mezarların bazıları açık bir çevirmenin gerisinde toplu halde bir aile mezarlığı oluştururlar. Yarımadada (plânda K) Roma tarihli iyi inşa edilmiş güzel bir mezar vardır. Ön tarafında siyah ve beyaz mozaikler ile döşenmiş bir dehliz, bunun arkasında apsisli, yan duvarlarında da nişler bulunan bir oda bulunmaktadır. Bu oda, şu anda sadece parçaları bulunan üç lahit içermekteydi.

Kazılar İ.Ö. 5. yüzyılın çeşitli çömlek parçalarını ortaya çıkarmıştır. Böylece Tekir'de 4. yüzyıldan önce de yerleşme olduğu kesinleşmiştir. Ümidimiz gelecek buluşların burada klasik dönemde neler olduğunu göstereceği yönündedir.

Türkiye'nin diğer antik şehirlerinde olduğu gibi, Tekir'de kazılar bir uygarlık ilerlemesi ilerlemesi sonucunu vermiştir. 1950'de alan, fener bekçisi ve bir grup jandarma dışında tamamen terkedilmiştir. 1970'de yazar bu bölgede üç restoran bulunca şaşırdı, şimdilerde ise ziyaretçi sayısı oldukça artmıştır. Bölgeye Bodrum'dan yat ile ulaşılıyor (bu geçiş eğer deniz biraz dalgalı ise 6 saat kadar sürebilir). Marmaris'ten kara yolu Datça yakınına kadar gidiyor ve buradan sonra gidiş ancak jip ile yapılabiliyor.

Çeviren: Mahmut BOYNUDELİK

KAYNAKÇA

G.E.Bean ve J.M.Cook, *Ann.Br.Sch.Ath.*, sayı 47, s.171-212'deki makale.
Am.Journal of Arch., 1972, s.61-76 ve 393-405 ile 1973, s.413-24'teki yeni kazı raporları.
T. Arkeoloji Dergisi'ndeki resimli yazılar.

---

* Konserler, konferanslar ve provalar için kullanılan, küçük tiyatro benzeri bir yapı. -Ç.N.

** Tiyatronun *cavea*'sının (oturma yerlerinin) yukarı ve aşağı bölümlerini bir baştan bir başa enlemesine kesen geçitler. -Ç.N.

[1] Bu değişikliğin kanıtları, Kaynakça'da anılan Bean-Cook makalesinde sunulmuştur. Antik yazarlar, Eski ve Yeni Knidos'u ayırmazlardı. Knidos'u halen kazan arkeolog [Amerikalı Miss Love, ama artık kazmıyor!-Ç.N.] Eski Knidos'un Datça'da olduğu savına karşı çıkmıştır. Gerçekten de, Tekir'de Myken çağına kadar geri giden çanak çömlek parçalarıyla, tamamlanmamış bir heykel bulunmuştur. Ama başka arkeolojik kalıntılar varolmadığı için, yarımadanın en ucunda hiç kuşkusuz eski bir yerleşim olmuşsa da, şehrin arkaik yerinin Datça'da bulunması olasılığı hâlâ daha ağır basmaktadır.

[2] Bana bu bilgiyi, Montreal'den Dr.Wilder Penfield verdi.

[3] Bunlar örneğin, yatak odalarının duvarlarında bulunmaktadır.

ARKA KAPAK

Geçen sayımızın arka kapağında, Sistine Şapeli'nin genel görünüşünün resmini bastık ve gelecek beş ay boyunca, yine arka kapaklarımızda, Dünya Sanat Tarihi'nin bu şaheserini parça parça tanıtacağımızı ilân ettik. Önce, dört sayı sürecek tavan freskinin şemasıyla ilk bölümünü veriyoruz. Aralık sayımızda sunacağımız mihrap duvarı freskiyle dizi tamamlanacak. Ne yazık ki, biz kendi payımıza özellikle *Kutsal Kitab*'ın kabul edilmiş metinlerinin dışındaki *Apokrypha* (gizli) ve *Pseudepigrapha* (yanlış başlıklı) kıssalarında anlatılan Musevî-İsevî din menkabelerini pek bilmiyoruz. Hattâ İslâm geleneğinde, aşağı yukarı aynı konuları işleyen *Kısas-ı Enbiya*'yı da iyi tanıdığımızı söyleyemeyiz. Oysa, plastik sanatlardan müziğe kadar Batı estetiğinin çoğu esin kaynaklarını anlamak, böyle bir kültürün varlığını gerektiriyor. Öyküleri şöyle dursun, birçoğunun adlarından bile haberdar olmadığımız figürler hakkında yeterli açıklamalar yapamayacağımız için baştan özür dileriz.

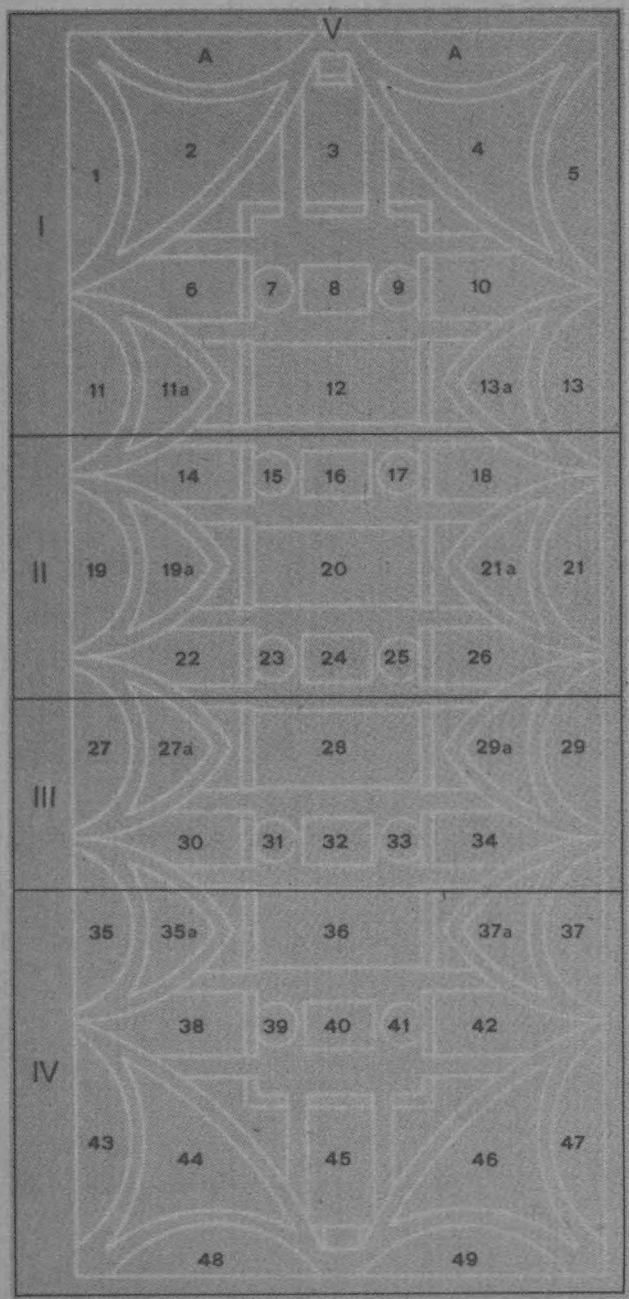

Vatikan Papalık Sarayı'ndaki Sistine Şapeli (caminin küçüğüne mescit denildiği gibi, şapel de kilisenin yavrusudur), adını 1475-83 yıllarında bu binayı yaptıran Papa IV. Sixtus della Rovere'den almaktadır. Şapelin boyutları, Kudüs'teki Süleyman Mabedi'ninkilerle aynıdır.

Yan duvarlardaki resimler tamamlandıktan sonra 1508 Mayısı'nda Papa II. Julius Michelangelo'ya tavan resmini sipariş etmiştir. Başlangıçtaki tasarı, sadece 12 Havari'nin resmini yapmaktı. Fakat sonradan, bu freskin konusu Yaradılış'tan Tufan'a değin, evrenin dinsel tarihi halini almıştır.

40 m. boyunda, 13 m. eninde olan tavan alanı, kemerlerle dokuza bölünmüştür. Tonozların boyayla aşağıya kadar devam ettirilmesi, tavanın derinlik izlenimini artırmaktadır. Yan kubbe oyuklarına yedi peygamber ile beş kâhin kadın *(sibyl)* resmedilmiştir. Aralarındaki tonozlarda *Ignudi* figürleri vardır. Tavan kenarlarına yakın olan pencerelerin üstlerindeki boşluklarda ise, İncil yazarı Matta'nın anlattıklarına dayanılarak yapılmış, Hz. İsa'nın atalarının resimleri yer almaktadır. Ortadaki kubbe oyuklarında ise, dünyanın yaradılışı anlatılmıştır.

Michelangelo, bu dev freski yapmaya, tarih sırasının tersinden girişmiş ve tavanın kapıya yakın ucunda Tufan'la Nuh'un Sarhoşluğu'ndan başlamıştır. En son olarak da, mihrabın üstündeki "Işık olsun!" sahnesini resmetmiştir. Bizse, ardarda yayımlayacağımız parçalarda, kronolojiye uygun, ama yapılış sırasına aykırı olarak, sunaktan girişe doğru gideceğiz. İlk tablolarının çok kalabalık olduğunu ve figürlerin pek küçük kaldığını farkeden Michelangelo, sonra daha az sayıda ve daha iri figürler yapmış; bu da perspektif kurallarına göre, yatay derinliği artıran bir etki yaratmıştır.

Tavanın dört köşesindeki içbükey üçgenlerde, İsrail kahramanlarının mucizeli başarıları gösterilmiştir. Girişin sağında Davud'la Calut [Golyat: Davud'un el sabanıyla yendiği zırhlı dev], solunda Yudith'le Holofernes [Asur kralı Nabukadnezzaros'un Yudith'e yenilen generali]; sunağın sağında Hz. Musa'yla Tunç Yılan [kutsal âsâ], solunda Ester'le Haman [Firavun'un Yahudi düşmanı danışmanı].

A- Mihrap duvarı freski: "Kıyamet Günü" [24. sayıda sunulacak]
1- *Naason*
2- Tunç Yılan
3- Yunus Peygamber*
4- Haman'ın cezalandırılışı
5- *Aminabad*
6- Libyalı kâhin kadın
7- Madalyon: İshak'ın kurban edilişi**
8- Işığın yaradılışı
9- Madalyon: İlyas ateşten savaş arabasında
10- Yeremya Peygamber
11- Yesse [Davud'un babası], Davud ve Süleyman
12- Bitkilerin ve yıldızların yaradılışı
13- Süleyman, *Booz, Obet*

* Yunus Peygamber, bir anlamda İsa'nın habercisidir. Hz.İsa Hıristiyan söylencelerine göre nasıl mezarında üç gün kaldıysa, Yunus da balinanın karnında üç gün yaşamıştır. Öte yandan, Yunus bir başkaldırandır: Tanrı'nın onu peygamber yapmak istemesine karşın direnmiştir. Michelangelo belki onu freskin en büyük figürü olarak başköşeye yerleştirmekle, durmadan çatıştığı Papa'ya bizzat kendisini hatırlatmak istiyor.
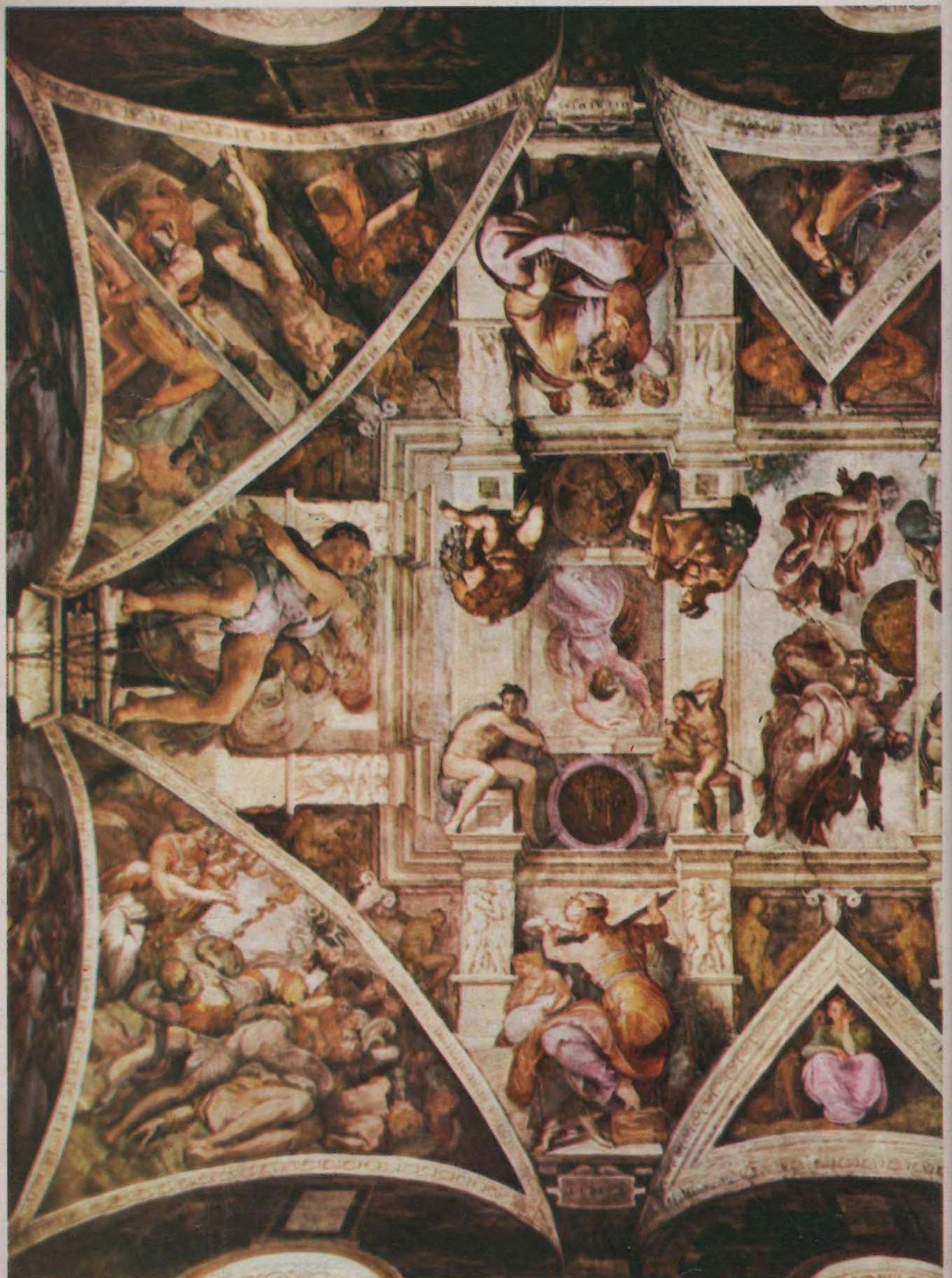
** Kur'an-ı Kerim'de hangisi olduğu belirtilmemiş bulunmakla birlikte, İslam geleneğinde Hz.İbrahim'in kurban etmeye kalktığı *(zâbih)* oğlu İshak değil, İsmail'dir ki, Hz.Muhammed de onun soyundan gelmiştir.